

Broj 5.

Radikalna desnica

Neil Davidson, Mario Candeias,
Liz Fekete

Klasna teorija

Vivek Chibber, Mislav Žitko

Recenzije:

Ishay Landa, Enzo Traverso,
Andreas Malm, Jason Brennan,
John Berger

3k: kapital, klasa, kritika

Impressum:

Naziv: 3k: kapital, klasa, kritika

br. 5/ 2018.

ISSN 1849-6210

Naklada: 500

Uredništvo:

Stipe Ćurković, Marko Kostanić,

Mislav Žitko

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Iva Marčetić

Lektura:

Stipe Ćurković

Tisak:

Kerschhoffset

Izdavač:

Centar za radničke studije,

Zagreb

Adresa uredništva:

Ljudevita Posavskog 36,

10000 Zagreb

e-mail: info@radnickistudiji.org

www.radnickistudiji.org

CRS Centar
za radničke
studije

3k: kapital, klasa, kritika časopis je Centra za radničke studije. Njegov sadržaj je teorijski, njegove intencije su teorijske i političke. Veliko ideološko "čišćenje" intelektualnog i političkog života postjugoslavenskih društava od svakog traga marksizma, za posljedicu je imalo osiromašenje konceptualnog aparata za analizu i kritiku društvenih promjena koje su nastupile s agresivnom i obuhvatnom restauracijom kapitalizma u regiji. Kritičko i teorijsko samoosiromašenje reflektiralo se i u političkoj i ideološkoj dezorijentaciji ljevice i eroziji njezinog društvenog značaja. Programatika i urednička politika *3k* proizlaze iz čvrstog uvjerenja da obnova recepcije Marxove kritike i pluralizma suvremenih marksističkih teorija predstavljaju nužan uvjet raskida s intelektualnim i političkim *statusom quo*. Doprinos obnovi sistemske analize i kritike kapitalizma i teorijskom produbljivanju njihove recepcije u regiji, nadamo se, doprinos je i afirmaciji perspektive njegovga nadilaženja.

Sadržaj:

Radikalna desnica

Uvod **7**

Neil Davidson:

Radikalno desni društveni pokreti kao problem za kapital **25**

Mario Candeias:

Razumjeti uspon radikalne desnice: dimenzije poopćene kulture
nesigurnosti **87**

Liz Fekete:

EU, nejednak razvoj i nacionalistički *backlash* **133**

Klasna teorija

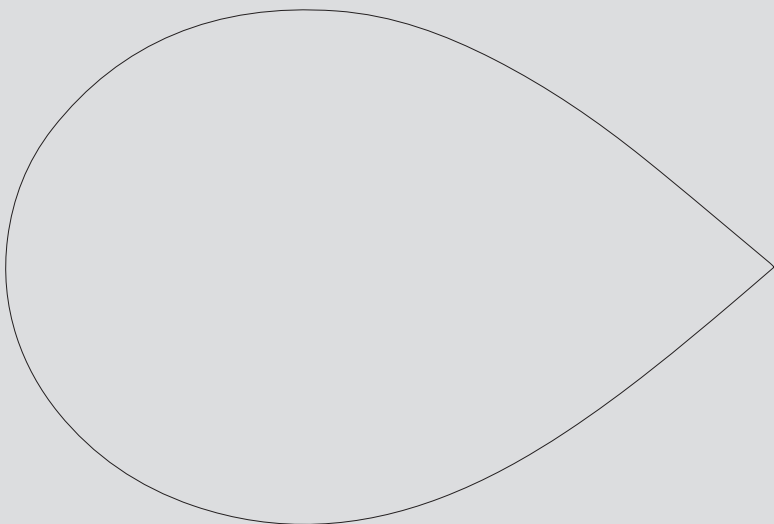
Uvod **173**

Vivek Chibber:

Spašavanje klase od kulturnog obrata **179**

Mislav Žitko:

Jednakost ili klasni interes: tumačenje jedne dileme **215**

Recenzije

Nikola Vukobratović:

Ishay Landa, *Šegrtov čarobnjak: Liberalna tradicija i fašizam* **247**

Marko Kostanić:

Enzo Traverso, *Nova lica fašizma; Melankolija ljevice* **253**

Krešimir Zovak:

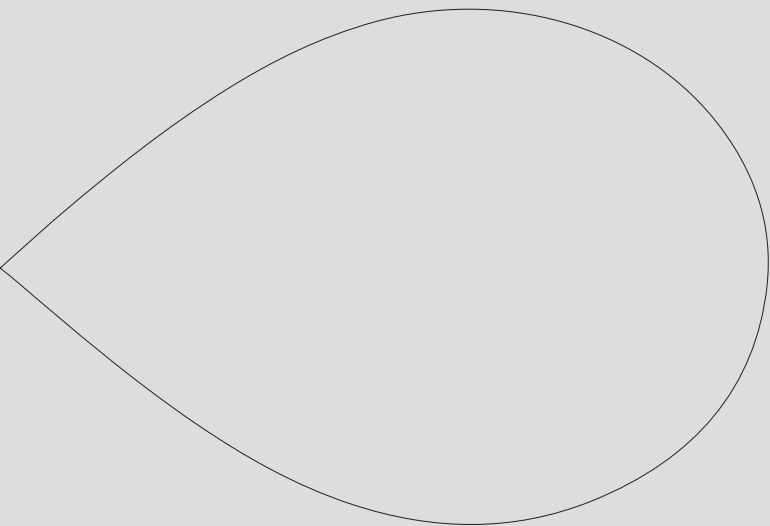
Andreas Malm, *Fosilni kapital – Uspon parnoga pogona i korijeni globalnog zatopljenja* **259**

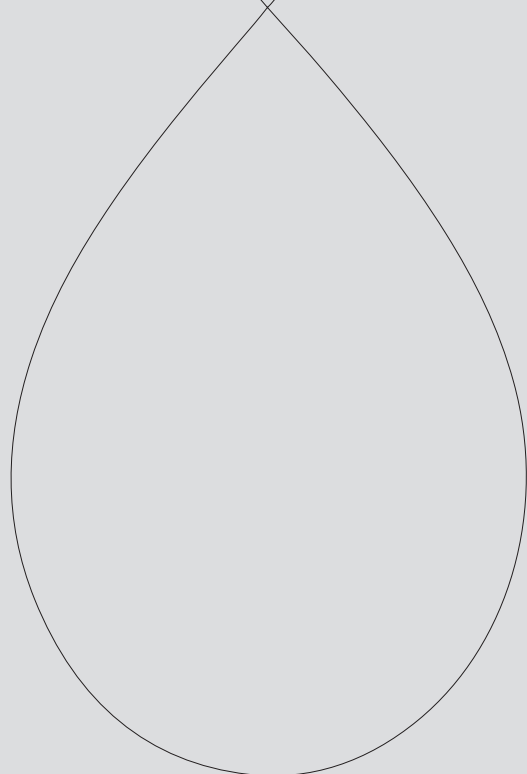
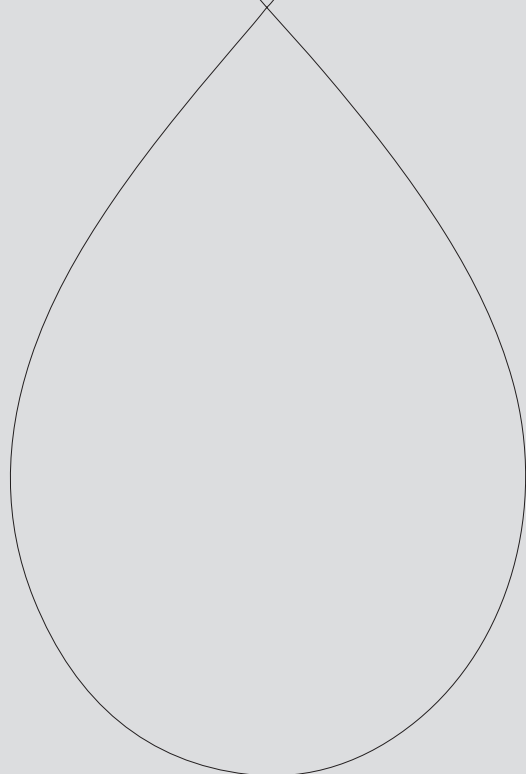
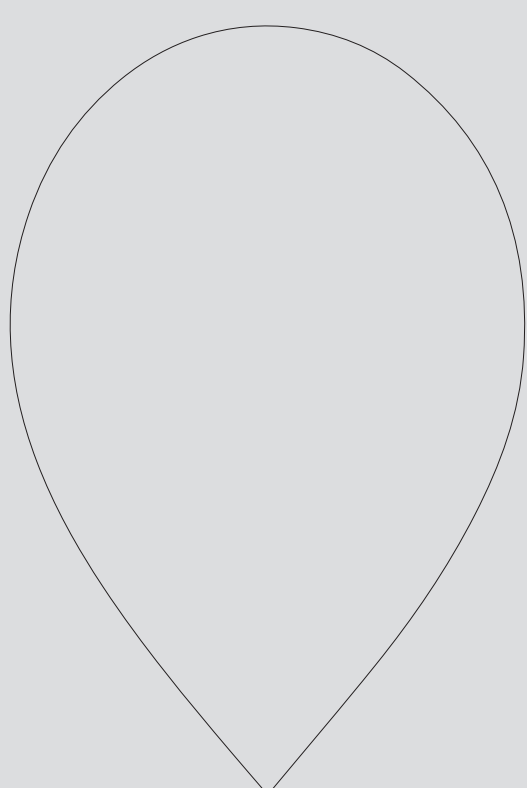
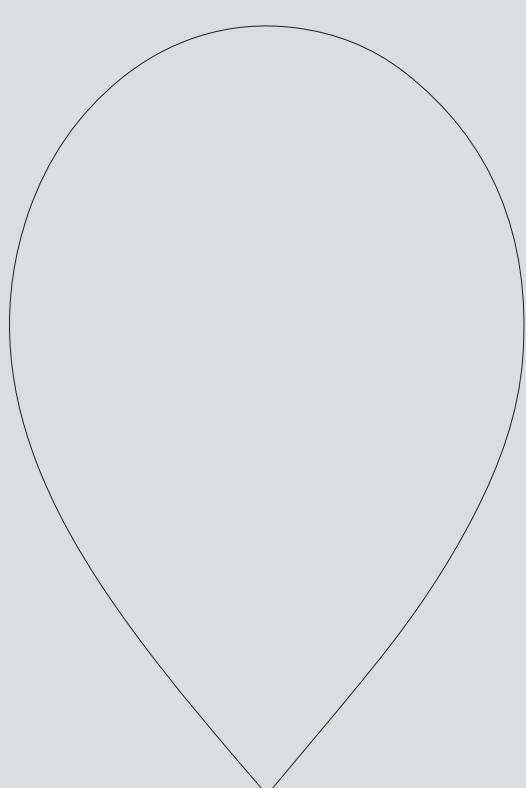
Tibor Rutar:

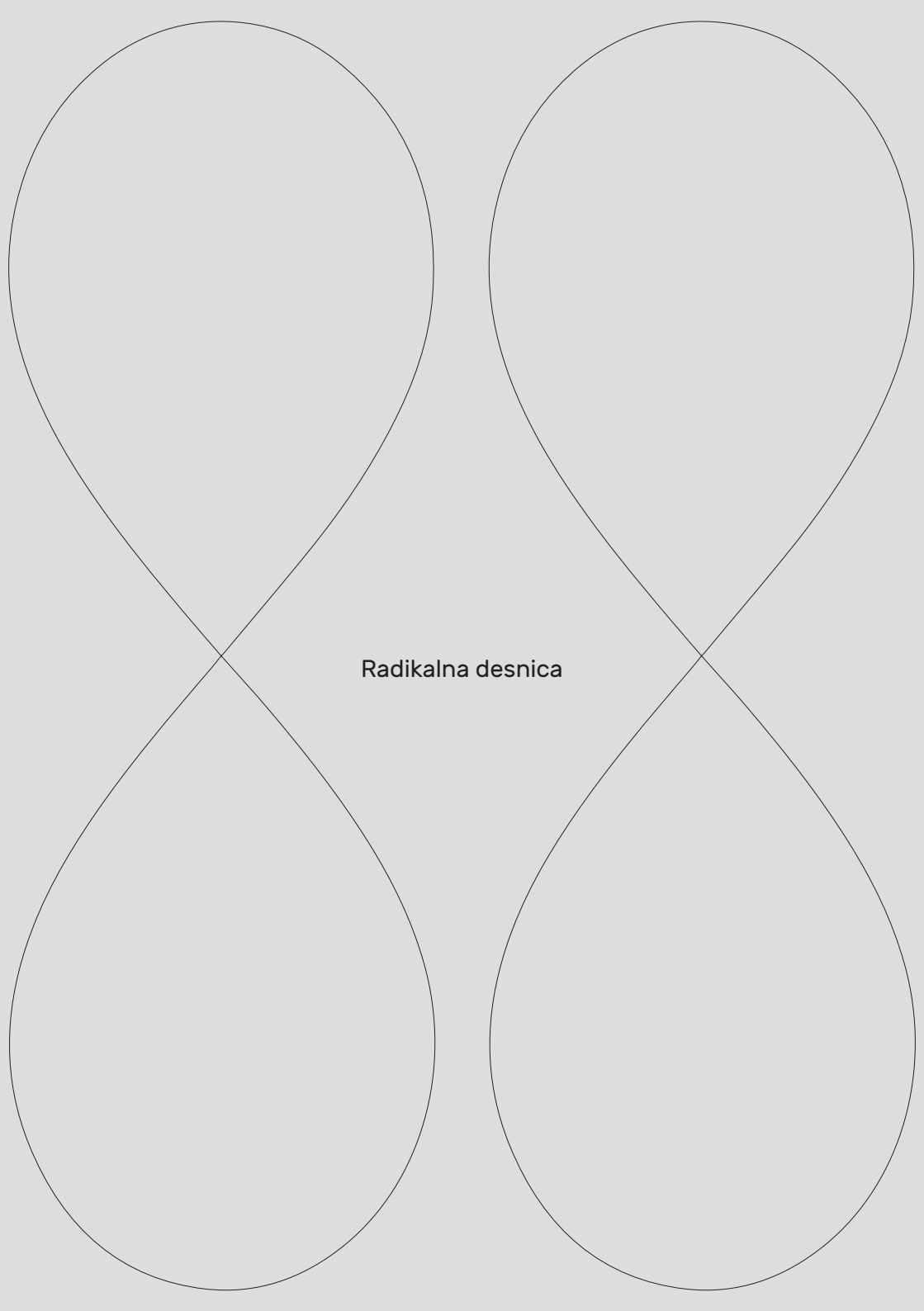
Jason Brennan, *Against Democracy* **267**

Josipa Lulić:

John Berger, *Umjetnost i vlasništvo danas i drugi eseji* **273**

Radikalna desnica

Kao i u slučaju ranijih brojeva, temat ovog broja 3k nadovezuje na tematski fokus aktivnosti CRS-a iz prethodnog ciklusa: seminar *Nationalism, Populism, and the New Right*, održan 18. i 19. studenog 2017. u Zagrebu, i dva predavanja održana 24. studenog. U sklopu dvodnevnog seminara održana ukupno četiri predavanja i dvije dvosatne opće diskusije između predavača i drugih sudionika, uključujući diskutante iz cijele regije. Joachim Becker (Beč) je u predavanju „The different currents of the nationalist right“ ponudio tipologiju suvremene nacionalističke desnice. Identificirao je tri glavne struje – neoliberalnu, nacionalno-konzervativnu i fašističku. Na temelju te tipologije, analizirao je i mapirao desne stranke i pokrete u Europi i njihovu socijalnu bazu. Jan Rettig (Bremen) je u predavanju „Nation trumps economy: performance, interaction and impact of two discourse communities of far right parties across Europe“ identificirao neoliberalnu političku ekonomiju i identitetsko-esencijalistički nacionalizam kao dva tipa „diskurzivnih zajednica“ koje bitno određuju ekstremno desne stranke u Europskom parlamentu. Analizirao je momente preklapanja i tenzija između ta dva ideološka i programska pola. Nikola Vukobratović (Zagreb) u predavanju „The rise of a nationalist Europe?: a Balkans perspective“ pristupio je pitanju nacionalističkog nasilja na teritoriju nekadašnje Jugoslavije 1990-ih usporedno s recentnim usponom radikalno desnih stranaka i pokreta u zapadnoj i središnjoj Europi. Nasuprot još uvijek rasprostranjenoj interpretaciji uspona agresivnog nacionalizma na ovim prostorima kao simptomu specifično balkanske historijske zaostalosti, usporedna analiza konteksta uspona radikalno desnih stranaka u drugim dijelovima Europe otvara mogućnost analize s onu stranu simplificirajućih opreka. Umjesto kao puke izljeve iracionalnih atavizama, Vukobratović je nacionalističke politike analizirao polazeći od pitanja na koje „sistemske kontradikcije“ u različitim historijskim i političkim kontekstima pokušavaju odgovoriti. Takva analiza otvara i drugačiju perspektivu na pitanje o mogućnostima demokratskih

i lijevih odgovora na aktualni uspon nacionalističke desnice u Europi i regiji. Irena Pejić (Beograd) je u predavanju „The New far right in post-transitional Serbia“ dala prikaz razvoja radikalno desne političke scene u Srbiji poslije raspada Jugoslavije i njenih preslagivanja poslije pada Miloševića 5. oktobra 2000., ekonomske krize 2008., i recentne „izbjegličke krize“. Važan moment u tim procesima predstavljala je fragmentacija Srpske radikalne stranke i svrstavanje mnogih njenih nekadašnjih aktera i glasača uz „umjereniju“ politiku vladajućeg SNS-a Aleksandra Vučića. To je otvorilo prostor na desnici za brojne „opozicijske“ organizacije i aktere. Pejić je analizirala njihova pozicioniranja unutar rastera povezanih pitanja nacionalizma, ksenofobije, antiromskog rasizma, netolerancije prema nacionalnim i seksualnim manjinama, ali i ženskih prava. U sklopu programa od 24. studenog, predavanja su održali Aleksandar Matković (Novi Sad) i Madlen Nikolova (Sofija). Matković se u predavanju „Making Europe: on the political economy of fascism“ bavio pitanjem političke ekonomije fašizma i dao kritički prikaz različitih lijevih i marksističkih pristupa tom pitanju, u rasponu od klasičnih analiza poput one Friedricha Pollocka do suvremenih autora poput Adama Toozea. Matković se kritički osvrnuo i na analize fašizma i neo-fašizma autora poput Domenica Losurda, Ishayja Lande i G.M. Tamasa. Matković je argumentirao da je kritička samo-refleksija marksizma preduvjet produktivnije analize recentnog uspona radikalne desnice u kontekstu neoliberalizma. Nikolova se u predavanju „On the political stakes of today’s islamophobia in Bulgaria“ bavila specifičnim političkim implikacijama islamofobije u Bugarskoj. S jedne strane, vlasti i desni intelektualci i mediji bugarsku muslimansku manjinu prikazuju kao izvor opasnosti antidemokratskog fundamentalizma a potencijalno i islamističkog terorizma, čime se opravdavaju represivne politike prema toj manjini. S druge strane, liberalni komentatori, koristeći paradigmu „tolitaritarnih blizanaca“, iste antidemokratske tendencije prepoznaju u „bijelim džihadistima“ radikalne desnice, koju interpretiraju kao

manifestaciju inherentno rasističke i potencijalno fašističke naravi „masa“. Nikolova je pokazala da obje pozicije počivaju na spekulativnoj projekciji bez empirijske osnove i služe legitimaciji različitih oblika antidemokratskih politika, bilo u obliku represija nad manjinama, bilo kao diskurs elitističkog suzbijanja opasnosti od navodno inherentno „totalitarnih“ nižih klasa. Snimke svih predavanja i diskusija s oba događaja dostupne su na youtube kanalu Skripte TV¹.

U ovom tematu smo se odlučili objaviti tekstove koji, nadamo se, produbljuju i komplementiraju argumente iznesene u sklopu tih predavanja i pratećih diskusija. Temat otvara duži tekst „Ekstremno desni društveni pokreti kao problem za kapital“ Neila Davidsona. Tekst je izvorno objavljen kao osmo poglavlje Davidsonove knjige *Nation-States: Cosciousness and Competition* iz 2016. godine, a temelji se na nizu ranijih članaka. Prijevod objavljujemo u integralnom obliku, uz ljubaznu suglasnost autora. Rekapitulirajući ukratko neke ranije i klasične konceptualizacije fašizma i ekstremno desnih režima, Davidson kritizira da im se u lijevoj teoriji često previše samorazumljivo pripisuje funkcionalnu ulogu u odnosu na potrebe kapitala. To često ide ruku pod ruku s instrumentalističkim teorijama u kojima ekstremno desni pokreti predstavljaju prije svega – ili čak isključivo – oruđe u rukama vladajućih klasa. Nerijetko, takvim pokretima se onda osporava i autentična društvena baza u nižim, subalternim ili „narodnim“ klasama (u smislu engleskog popular classes). Davidson navodi da to u velikoj mjeri proizlazi iz sklonosti ljevice da društvene pokrete i političku aktivaciju subalternih klasa drži autentičnima samo ako se artikuliraju uz lijeve projekte. Priznati ekstremno desnim društvenim pokretima status autentičnih društvenih pokreta predstavlja teorijski i politički izazov za ljevicu jer komplicira centralnu materijalističku tezu o vezi političke mobilizacije s materijalnim i klasnim interesima. Ako se uvijek već pretpostavlja

1) Link na playlistu svih predavanja i diskusija: <https://www.youtube.com/watch?v=nkcHegRGshQ&list=PLwosfOY0garDe3oGXceVPDGwmu7DIz52->

instrumentalna funkcionalnost ekstremno desnih društvenih pokreta za kapital i *status quo*, dijelovi subalternih klasa koji su aktivni u ekstremno desnim pokretima djelovali bi *de facto* protiv vlastitih materijalnih i klasnih interesa. To bi dovodilo u pitanje marksističku tezu o centralnosti materijalnih i klasnih interesa za razumijevanje političke mobilizacije društvenih aktera.

Davidson analizira nekoliko historijskih primjera aktivne participacije dijelova subalternih klasa na strani reakcionarnih organizacija i režima koji opovrgavaju takve shematizme. Umjesto pretpostavke o inherentnoj iracionalnosti mobilizacije subalternih na strani snaga koje objektivno ne korespondiraju s njihovim klasnim i materijalnim interesima ili su im čak direktno oprečne, njegova analiza pokazuje da u određenim historijskim i društvenim okolnostima aktivno svrstavanje uz ekstremno desne ili reakcionarne pokrete i režime za frakcije subalternih klasa može imati određenu racionalnu osnovu (ili je ti akteri barem takvom mogu *percipirati*).

Analizirajući mobilizaciju dijelova subalternih klasa za vrijeme Napoleonskih ratova u Španjolskoj i Napulju, Davidson ukazuje na presudnu činjenicu da su lokalni nositelji podrške Francuzima bile uglavnom obrazovane građanske klase, čiji liberalni projekt subalternim klasama nije nudio nikakva realna materijalna poboljšanja, ali je itekako viđen kao napad na tradicionalne društvene strukture koje su percipirane kao jamac relativne sigurnosti i predvidive budućnosti. U nedostatku perspektive stvarnog poboljšanja vlastitog materijalnog i društvenog položaja, liberalni i republikanski društveni prevrat je percipiran kao projekt u korist građanskih elita.

U slučaju svrstavanja dijelova bjelačkih subalternih klasa uz Ku Klux Klana na američkom jugu poslije Američkog građanskog rata, Davidson pokazuje da su statusne i društvene privilegije koje su i najniži slojevi bijelaca uživali u odnosu na Afroamerikance – od kojih su često bili u samo neznatno boljem ekonomskom položaju – bile dostatne da ih vežu uz rasističku politiku Klana, u

ime obrane te statusne i psihosocijalne „nadnice“. To je ujedno sprečavalo klasnu solidarizaciju preko rasnih razgraničenja i ujedinjenje u borbi protiv vladajuće „plantažokracije“, od koje je subalterne bijelce dijelio daleko veći ekonomski jaz od onoga između njih i afroameričkog stanovništva. Činjenica da su primanja bijelih radnika bila najniža upravo tamo gdje je rasna diskriminacija bila najintenzivnija nije ugrozila tu konstelaciju, dijelom i zato što, kako Davidson ističe, „većina bijelih južnjaka, čini se, većinu vremena nije razmatrala kakvi uvjeti postoje drugdje ili kako bi se njihov vlastiti položaj mogao uzdignuti do te razine, a kamoli nadmašiti je“. Ako primijenimo zaključke koje Davidson u kontekstu drugih historijskih primjera eksplicira, i ta okolnost je manje začudna ili barem manje jednoznačno iracionalna nego što se na prvi pogled čini: bez organizirane društveno-političke sile na ljevici koja bi realno poboljšanje njihova materijalnog položaja učinila uvjerljivom perspektivom, svrstavanje uz rasističku politiku koja apsolutizira materijalno neznatne ali društveno i statusno bitne privilegije bijelaca, za dijelove bijelih pripadnika subalternih klasa ostala je i društveno i materijalno u određenom smislu „racionalno“.

Međutim, neuputno je iz toga izvlačiti brzoplete generalizacije, koje mogu voditi i prema nehotičnoj legitimaciji rasističkih i drugih reakcionarnih tendencija unutar subalternih klasa (što je navada dijela ljevice koju Davidson na drugom mjestu u tekstu kritizira). Ipak, postavljenje pitanja o elementima „racionalnosti“ unutar s gledišta materijalnih ili klasnih interesa prividno potpuno iracionalnih ideoloških i političkih orijentacija subalternih nema stvarne alternative ako ljevica ne želi ostati svedena na analitičku nemoć koju zazivanje formule o „lažnoj svijesti“ često samo kamufliira. Kao što je tijekom diskusija u sklopu već nekoliko CRS-ovih seminara uvijek iznova naglašavano: bez te analitičke dimenzije, bez pitanja o njenim materijalnim uvjetima plauzibilnosti, „lažna svijest“ je osuđena ostati teorijskom enigmom, ili – još dalekosežnije – postaje implicitnim priznanjem irelevantnosti materijalnih i klasnih

motivacija za razumijevanje političke orijentacije društvenih aktera. Zato i u kontekstu prijemčivosti subalternih za poruke ekstremne desnice vrijedi ono što su autori poput Adorna i Horkheimera ili Sturta Halla (inače po mnogočemu na gotovo oprečnim teorijskim pozicijama) isticali kao presudno pitanje u kritici odnosno teoriji ideologije: ne pitanje o tome što je u njima *lažno*, nego što je u njima *istinito*. Drugim riječima: kritička analiza mora biti u stanju identificirati i one momente određene ideologije koji korespondiraju s realnim potrebama i iskustvima subalternih, makar u distorziranom obliku, a onda pokušati razumjeti i mehanizme i kontekste koji dozvoljavaju integraciju tih momenata u distorzirajuće ideološke oblike i narative. I čak ako je – kao što u pravilu jest – korespondencija određenih reakcionarnih ideologema s realnim potrebama i iskustvima subalternih u konačnici duboko kontradiktorna, samoporažavajuća ili prividna, zadatak lijeve kritike se ne iscrpljuje u tome da samo denuncira tu prividnost, nego ona mora pokušati rasvijetliti strukturne i historijske okolnosti i mehanizme koji ih mogu činiti plauzibilnim i privlačnim.

Davidsonova analiza se dakle može čitati i kao nastavak rasprava iz temata prethodnog broja *3k* o teorijama i kritici ideologije, koji je tim pitanjima pristupao na apstraktnijoj teorijskoj razini.² Uži i historijski konkretniji fokus Davidsonove analize na pitanje ekstremno desnih društvenih pokreta i njihove socijalne baze možda pomaže ilustrirati i koliko su društveni ulози u tim ranijim, teorijski apstraktnije formuliranim raspravama realni i politički dalekosežni.

Osim već navedenih primjera, Davidson analizira i fenomen ulsterskog lojalizma, a na kraju i ekstremno desne društvene pokrete u neoliberalizmu, prije svega na recentnijim primjerima iz SAD-a (Tea Party) i Velike Britanije (UKIP i rasprava oko Brexita). Raspon historijskih primjera koje analizira pokazuje

2) Vidi „Teorije i kritika ideologije“, u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br.4, 2017., str. 7-121. Pdf cijelog broja je dostupan na: https://www.rosalux.rs/bhs/3k-kapital-klasa-kritika_fin?fbclid=IwAR0uSHx1h_Ss-r00niY61zxt89T09MBHpCY5aRQg_x77HkC3T-BzgU6s5YqA

da ekstremno desni društveni pokreti, protivno dojmu koji se u lijevim diskusijama ponekad stječe, nisu historijski nov fenomen, nego su već dugo dio povijesti kapitalizma – barem od perioda u kojemu masovna politika postaje bitan moment u njoj. Osim što dovodi u pitanje mehanicističke pretpostavke o karakteru tih pokreta kao *isključivo* socijalno neautentičnih instrumenata u rukama vladajućih klasa, Davidson pokazuje – a na to upućuje već i naslov teksta – da se ne može uvijek pretpostaviti ni da njihove agende uvijek ili u potpunosti korespondiraju s interesima kapitala, što je drugi aspekt mnogih lijevih tumačenja radikalne desnice u usko instrumentalističkom ključu kao oruđa *statusa quo*. Taj aspekt zauzima centralno mjesto u Davidsonovoj analizi „racionalnosti i iracionalnosti“ politike nacističkog režima s gledišta interesa kapitala i njemačkog establišmenta koji su ušli u koaliciju s njim i pomogli mu da se domogne moći.

Tekst Marija Candeiasa donosi iscrpnu teorijsku analizu konteksta i interpretaciju uzroka uspona AfD-a u Njemačkoj. Candeiasova centralna teza je da su desetljeća neoliberalizma proizvele „poopćenu kulturu nesigurnosti“ kao određujuću životnu realnost za pripadnike subalternih klasa. Fleksibilizacija i prekarizacija, smanjenje opsega socijalnih davanja i percipirano povlačenje države guraju mnoge prema rubu ekonomske i društvene margine ili preko njega, u egzistenciju obilježenu kroničnom neizvjesnošću i poniženjem. Poopćena kultura nesigurnosti ne pogađa samo nekvalificirane ili slabo kvalificirane radnike, nego i mnoge kvalificirane radnike ali i pripadnike srednjih klasa, kojima unatoč rastućem radnom opterećenju prijeti (percipirani ili realni) socijalni pad, ili barem društveni uspon za njih postaje sve manje realna perspektiva. Prijetnja društvenog pada i zaoštrena horizontalna konkurencija za radna mjesta, ekonomske i statusne resurse i smanjena državna izdvajanja za socijalnu infrastrukturu pogoduju tendencijama desolidarizacije i rastu animoziteta prema onima koje se percipira kao „nezaslužne“ ili manje zaslužne

konkurente za sve oskudnije resurse, a to su često stranci, manjine, socijalno slabiji i migranti. Zahtjevi manjina poput LGBT zajednice za većom vidljivošću i društvenom ravnopravnošću, percipirani porast političke korektnosti i sve veći značaj feminizma u javnom diskursu u tom kontekstu posebno za muškarce tradicionalnih identiteta mogu poprimiti dimenziju percipiranog napada na njihove identitete, što ekonomskoj i socijalnoj nesigurnosti dodaje i identitetsku. Posljedica je da politički sustav i etablirane stranke u očima mnogih gube na legitimnosti, jer se više ne percipiraju kao zastupnici interesa širokih slojeva ili tihe „radišne“ većine. To stvara percipirani vakuum reprezentacije u koji mogu stupiti desno-populistički i otvoreno ksenofobni i rasistički akteri poput AfD-a.

Slijedeći Stuarda Halla, Candeias naglašava da presudno pitanje pritom nije da li uspon stranke poput AfD-a treba tumačiti socio-ekonomskim uzrocima ili on prije svega predstavlja manifestaciju već od ranije prisutnog latentnog rasističkog potencijala, nego u kakvoj konkretnoj vezi oni stoje. Čak i da se polazi od teze o duboko ukorijenjenom latentnom rasizmu, i dalje bi trebalo objasniti zašto se on politički aktivirao baš sada, što opet vodi prema pitanju o aspektima društvenog konteksta koji pogoduju rasističkim artikulacijama i pojačavaju njihovu privlačnost kao političkog odgovora na navedene aspekte kulture nesigurnosti i krize legitimacije političkog sustava.

Možda je već iz tog kratkog sažetka razvidno da Candeiasova analiza fokus u velikoj mjeri stavlja na socio-psihološku dimenziju posljedica neoliberalnih transformacija, dakle na razinu koja često ostaje teorijski podrazvijena, dijelim i zbog na ljevici široko rasprostranjene bojazni da svako ulaženje u razmatranje psiholoških aspekata već znači ustupak „psihologizaciji“, tj. teorijskoj navadi da se procese koji svoje uzroke imaju o socio-ekonomskim procesima pripisuje kontingencijama individualne psihologije i time efektivno briše njihova društvena i politička dimenzija. Pristupi koji

individualnu psihologiju konstruiraju kao eksplanatornu alternativu analizi društvenih struktura i procesa s pravom se percipiraju kao ideološki i falsificirajući, jer po svojim učincima izmiču društvene procesa iz fokusa analize i kritike. Ali ne radi se o tome da se suprotstavi društveno formirane subjekte tobože nedruštvenim psihološkim monadama. Prihvatiti tako postavljenu opreku znači svesti se na izbor između dvije lažne alternative. Ne postoje na jednoj strani društveni i klasni subjekti, determinirani svojim socio-ekonomskim položajem, a na drugoj strani društveno neodređeni psihološki subjekti sa svojim kontingentnim čuvstima i preferencijama. Dodatni razlog možda leži u centralnosti Marxova *Kapitala* za marksističku ljevicu, koji je u velikoj mjeri definirao njen temeljni teorijski instrumentarij. A kao što je poznato, Marx je u *Kapitalu* klasne aktere analizirao kao „karakterne maske“ ekonomskih odnosa. To međutim slijedi iz objekta analize koji si je u *Kapitalu* zadao. Analiza kapitalističkog načina proizvodnje „u idealnom presjeku“ otkriva eksploataciju kao skriveni izvor kapitalističkih profita i profitni motiv kao strukturni imperativ kapitalističkog načina proizvodnje. To određuje strukturnu motivaciju svakog kapitaliste *kao kapitaliste* (a nju uvijek iznova potvrđuje i nameće konkurencija). Za radničku klasu, strukturni imperativ je prodaja vlastite radne snage, i u tom smislu možemo govoriti o interesu, koji ostaje na snazi neovisno o drugim mogućim varijablama. Analiza tih fundamentalnih strukturnih odnosa i imperativa na razini načina proizvodnje dozvoljava apstrahiranje od komplicirajućih i posredujućih varijabli, odnosno – tim apstrahiranjem ih se tek i konstituira kao objekt analize. Iz toga međutim ne slijedi da se konkretna struktura interesa i motivacija radnika na razini društvene formacije može reducirati na taj strukturni imperativ. On je uvijek već uklopljen u niz složenih historijski konkretnih društvenih odnosa, u koje ulaze primjerice i podjele unutar klase (rodne, nacionalne itd.), ali i pitanje iskustvenog svijeta koji ti društveni odnosi oblikuju. Strukturni imperativ je u njemu

uvijek prisutan kao klasno determinirana konstanta, pa tako uvijek ulazi i u motivacijsku strukturu, ali razumijevanje njene konkretne artikulacije zahtijeva analitičko nadilaženje razine apstrakcije analize društvenih aktera kao (pukih) karakternih maski strukturnih ekonomskih odnosa. Sve drugo značilo bi promašiti razinu apstrakcije i objekt analize.³

Candeiasova analiza s konceptom poopćene kulture nesigurnosti naglasak stavlja na neposrednu iskustvenu realnost koju neoliberalni procesi za velike dijelove stanovništva proizvode. U klasnom društvu, ta iskustva su uvijek klasno specifična, kao što je to i distribucija njihovih učinaka, a među njih spadaju i subjektivni učinci prekarizacije društvenog položaja i identiteta. Analiza socio-psihološke dimenzije ovdje dakle nije eksplanatorna alternativa strukturnoj analizi socio-ekonomskih i političkih procesa, nego analitički dosljedna konzekvenca postavljanja pitanja o njenim dubinskim učincima, sve do razine oblikovanja subjektivnosti – upravo kako bi se adekvatnije analiziralo logiku vrijednosnih i političkih orijentacija konkretnih aktera.

Tekst ekstenzivno komentira i rezultate anketa koje su različiti institucionalni akteri provodili diljem Njemačke u pokušaju empirijske identifikacije glasačkog tijela i simpatizera AfD-a. Candeias posebno razmatra pitanje o istočnonjemačkim društvenim i historijskim specifičnostima koje dijelove stanovništva navodi da glasuje za AfD (među njima i neke nekadašnje glasače Die Linke): ujedinjenje koje je za mnoge poprimilo karakteristike kolonijalnog preuzimanja, deindustrijalizacija, masovna migracija mladih (pogotovo žena) na zapad, nestanak socijalnih struktura, ali i percipirano obezvređivanje životnog iskustva i stigmatizacija. Glavno empirijsko polazište je istraživanje PSUREG, koje je RLS proveo zajedno s Die Linke, sveučilištem u Stendalu i

3) Sam Candeias se tih pitanja nigdje u tekstu ne dotiče, ali s obzirom na mnoge stečene reflekse na (regionalnoj) ljevici, možda je bilo korisno ukratko ih rekapitulirati, makar i pod cijenu digresije.

različitim lokalnim inicijativama. Candeias PSUREG opisuje kao „subjektno-teorijsko i hegemonijsko-teorijsko istraživanje desnopopulističkih stavova i lijevih protustrategija“. Važan dio tog procesa bile su ankete od vrata do vrata u četvrti Stadtsee u gradu Stendalu u pokrajini Saskoj-Anhalt. Ankete su potvrdile Gramscijevu tezu o „bizarnoj i kontradiktornoj svakodnevnoj svijesti“ među mnogim glasačima i simpatizerima AfD-a. Bitan aspekt istraživanja je bilo identificirati one među njima kod kojih se još nije dogodila potpuna integracija „bizarno sastavljenih elemenata svijesti“ u koherentan i stabilan desni narativ, s perspektivom da se istraži mogućnost (re)artikulacije nekih od tih elemenata u sklopu lijevih, emancipatornih projekata. Jer, kao što Candeias naglašava, nipošto nije unaprijed zadano da rast ekonomske, socijalne i identitetske nesigurnosti i kriza legitimiteta etabliranih političkih opcija nužno mora voditi u radikalno desne projekte. Ljevica mora naći načina da se nadovezuje na ta iskustva i pozicionira se kao uvjerljiva alternativa i neoliberalnom *statusu quo* i radikalno desnim reakcijama na njegovu krizu legitimacije kod brojnih pripadnika subalternih klasa.

Treći tekst u temu je „EU, nejednak razvoj i nacionalistički *backlash*“ Liz Fekete. I Fekete vidi vezu između neoliberalizma i uspona radikalne desnice, ali ističe da bi bilo preuranjeno donositi sudove o tome hoće li se snaženje i rekonfiguracija radikalne desnice i nacionalistička radikalizacija dijela desnog *mainstreama* koja je u mnogim dijelovima Europe prati u konačnici ispostaviti kao stvaran izazov za neoliberalizam, ili će se ipak ispostaviti kao pokušaj „unutarnjeg nadilaženja poteškoća“ i stabilizacije u kontekstu kriznih procesa i političkog i društvenog gubitka legitimacije. Evidentno je međutim da se „nacionalizam i neoliberalizam već kombiniraju na načine koji upućuju na to da će, barem kratkoročno, centar političke kulture u mnogim članicama EU skrenuti u manje liberalnom smjeru“. Fekete pritom naglašava da se o „nacionalizmu, rasizmu i desnici mora [...] raspravljati u kontekstu nejednakog

razvoja unutar EU te odnosa jezgra-periferija koji se učvrstio unutar eurozone, u kojoj je Njemačka bez sumnje hegemonijska. Rasprava o razlikama i sličnostima između rješenja koja nude nacionalisti, bilo na istoku, sjeveru, jugu, ili zapadu Europe, baca svjetlo na njezin politički smjer, kao i na vrstu državne moći koja se u različitim regijama pomalja.“

U skladu s tim, tekst daje analizu specifičnosti uspona i zaoštavanja nacionalizma u različitim dijelovima EU. Fekete pritom naglašava učinke uspona radikalne desnice na politiku vlada koje često nominalno ne pripadaju spektru ekstremne desnice i analizira na koje socijalne, ekonomske i političke okolnosti i poteškoće ti pomaci udesno u politici različitih zemalja EU odgovaraju.

Za postkomunističke zemlje istoka Europe Fekete kao važan faktor identificira da su neoliberalne tržišne reforme nametnute u ime demokratizacije. Ta identifikacija tranzicijskih ishoda s demokratizacijom omogućilo je autoritarnoj desnici da iskoristi i usmjerava pobunu protiv socijalnih učinaka tranzicije u autoritarne, antidemokratske oblike. U zemljama poput Poljske i Mađarske to je rezultiralo autoritarnim desnim vladama i rehabilitacijom cijelog niza ideologema iz historijske riznice ekstremne desnice. Gubitak uvjerljivosti neoliberalnih obećanja rezultirao je povlačenjem u nacionalizam koji govori jezikom odbacivanja multikulturalizma i imigracije, naglašeno etničke koncepcije nacije i nacionalne države, zaziva disciplinske i kohezivne učinke religije, ali je obojan i socijaldarvinizmom, prezirom i agresijom prema socijalno slabima i antiromskim i antimigrantskim rasizmom.

Za Njemačku i Austriju Fekete daje kratku povijest nastanka i razvoja AfD-a i Pegide, odnosno Slobodarske stranke Austrije. Kao važan moment geneze AfD-a navodi posljedice krize iz 2008. i način njena rješavanja. Iz pozicije Njemačke kao hegemonijske snage unutar EU-a proizlaze i specifične obaveze i političke odgovornosti koje, brzo se ispostavilo, dio konzervativnih političkih aktera nije spreman preuzeti.

Njemačka deflacijska politika plaća, kojom je zacementirala svoju poziciju dominantne izvozne ekonomije u EU, direktno se odrazila na druge ekonomije unutar Unije. Kriza i zaduženost zemalja periferije proizlaze u velikoj mjeri iz njemačke ekonomske dominacije i bez tog konteksta su nerazumljive. No značajan dio medija i konzervativnog političkog establišmenta grčku dužničku krizu su odbili tretirati kao posljedicu dubljih strukturnih asimetrija unutar EU (od kojih Njemačka priftira) i nametnuli duboko ksenofoban narativ o grčkoj rastrošnosti i parazitizmu. Tako se sada i „*mainstream* ekonomski konsenzus da budućnost Njemačke leži u sve dubljoj europskoj integraciji počeo raspadati“. Osnivanje AfD-a manifestacija je tog gubitka konsenzusa. Prvobitna motivacija osnivača AfD-a bio je stvoriti akter na političkoj sceni koji će se zalagati za raspuštanje eurozone i povratak na njemačku marku. No ti tehnokratski, ordoliberalno usmjereni ekonomski nacionalisti brzo su istisnuti na marginu, a nacionalizam AfD-a se radikalizirao u agresivno ksenofobnu *völkisch* varijantu s „predfašističkim“ elementima.

I za razumijevanje nacionalističkog zaoštavanja političke klime na jugu Europe bitan je kontekst njemačke hegemonije i relativna ekonomska slabost zemalja poput Španjolske i Grčke. Fekete tu strukturnu slabost identificira kao uzrok privlačnosti „obrambenog nacionalizma starih elita u Španjolskoj i Grčkoj“. Analiza tog nacionalizma i njegovih manifestacija mora međutim uzeti u obzir i historijske specifičnosti tih zemalja i naslijeđe poslijeratnih diktatura. U Španjolskoj se tako promiče sve agresivnija rehabilitaciji frankističke prošlosti od strane konzervativnih elita. Pored toga, španjolska vlada je nastojala upotrijebiti imigracijsku politiku za revitalizaciju “razgraničenja” koje razdvaja “građanina-radnika” od “prezrenog migranta”, “definirajući što je unutarne a što izvanjsko, što je uključeno a što isključeno”, čime je prokrčen put za “stvaranje i nasilno održavanje unutarnjih granica unutar nacije”. Ti procesi su dio strategije legitimacije daljnjih neoliberalnih smanjenja opsega i inkluzivnosti socijalne države, a istovremeno opravdavaju

proširenje ovlasti imigracijske policije. U Grčkoj, Zlatna zora i antiimigracijski diskurs u zabrinjavajućoj mjeri stječu utjecaj u policiji i vojsci. Opasnost je da će neizvjesnost ekonomske budućnosti snažiti „beskompromisnu i netolerantnu ultranacionalističku politiku“, ne samo u represivnom aparatu, nego i „daleko izvan njezine ideološke jezgre“, s nepredvidivim i potencijalno opasnim posljedicama.

U Francuskoj i Velikoj Britaniji, starim kolonijalnim silama, glavni nositelj rasizama i ksenofobije, tvrdi Fekete, nije radikalna desnica nego sama država: „nativizam je utkan u politiku vlada obje zemlje“, što se manifestira i u „izdvajanju muslimana kao unutarnjeg neprijatelja, s vrijednostima koje su oprečne vrijednostima nacije“. Te tendencije međutim politički postaju sve naglašenije, do te mjere da Fekete govori o „*lepenizaciji i ukipizaciji*“ francuske, odnosno britanske politike“. Populistički i antielitistički diskursi FN-a i UKIP-a, kombinirani s retorikom proizvodnje straha, privukli su i dijelove glasača radničke klase. Na razini državne politike i prateće retorike, „sigurnosti“ i „protuekstremizma“ postali su centralni za legitimaciju i širenje oblika vladavine „kojima se pokušava održati kontrolu u kontekstu dubokih socijalnih i ekonomskih raskola“.

Fekete daje i kratak prikaz povijesti nastanka i razvoja FN-a i UKIP-a i naglašava da je njihov uspješan prodor u glasačka uporišta ljevice posljedica napuštanja tih glasača od strane lijevih stranaka. I u Francuskoj i u Velikoj Britaniji pad međunarodnog ekonomskog i političkog značaja zemlje prati rast važnosti vojne industrije i njene potrebe za stvaranjem tržišta za izvoz oružja. Veći utjecaj vojne industrije na politiku vlada i ispreplitanje njenih interesa s vanjskopolitičkim ciljevima doprinosi sve otvorenijem iskazivanju rasizma i šovinizma u javnom životu. Sve dominantniji diskurs sigurnosti i protuterorizma normalizira autoritarnost, vjersku diskriminaciju i militarizaciju svakodnevice. To se odražava i u obrazovanju, u Velikoj Britaniji primjerice u obliku programa zapošljavanja bivših vojnika kao nastavnika u školama, ali i u sve otvorenije

revizionističkom pristupu nacionalnoj povijesti s ciljem afirmacije pozitivnog odnosa prema nacionalnoj i kolonijalnoj prošlosti i identitetu. Etničke manjine se podvrgavaju upravljanju kolonijalnog tipa, ali se nominalno protuterorističke mjere upotrebljavaju i za suzbijanje socijalnih prosvjeda. Fekete u tim razvojem vidi puzeću normalizaciju izvanrednog stanja, pri čemu nacionalizam igra bitnu legitimacijsku ulogu: „Ideja da su ponos, domoljublje i sama nacionalna država viktimizirane antikolonijalnim, manjinskim osporavanjima ‘slavne povijesti’ predstavlja jednu od centralnih komponenti nacionalizma. Ideje o naciji kao žrtvi onda se koriste za uvođenje ‘snažne države’ – države u kojoj problematične manjine znaju svoje mjesto. Jedno sredstvo za forsiranu asimilaciju u dominantnu kulturu predstavlja nijekanje činjenice da postoje strukturna nejednakost i institucionalni rasizam. Ali drugi način za postizanje istog cilja je da se u raspravu uvode nove hijerarhije rase i klase u kojima se bijelu radničku klasu smješta na dno integracijske ljestvice, čime postaje zaboravljeno ‘etničko pleme’ i istinska žrtva multikulturalizma.“

Analiza Liz Fekte dakle prvenstveno u fokus uzima državnu politiku u kontekstu strukturnih asimetrija i nejednakog razvoja unutar Europske unije. Pokazuje koje učinke uspon i širenje utjecaja radikalne desnice ima na politike i diskurs vlada različitih zemalja, ovisno o njihovim historijskim i strukturnim specifičnostima, ali i kako pomak političkog spektra udesno doprinosi legitimaciji i normalizaciji sve autoritarnijeg provođenja neoliberalnih socijalnih politika i difuziji i suzbijanju otpora protiv njih.

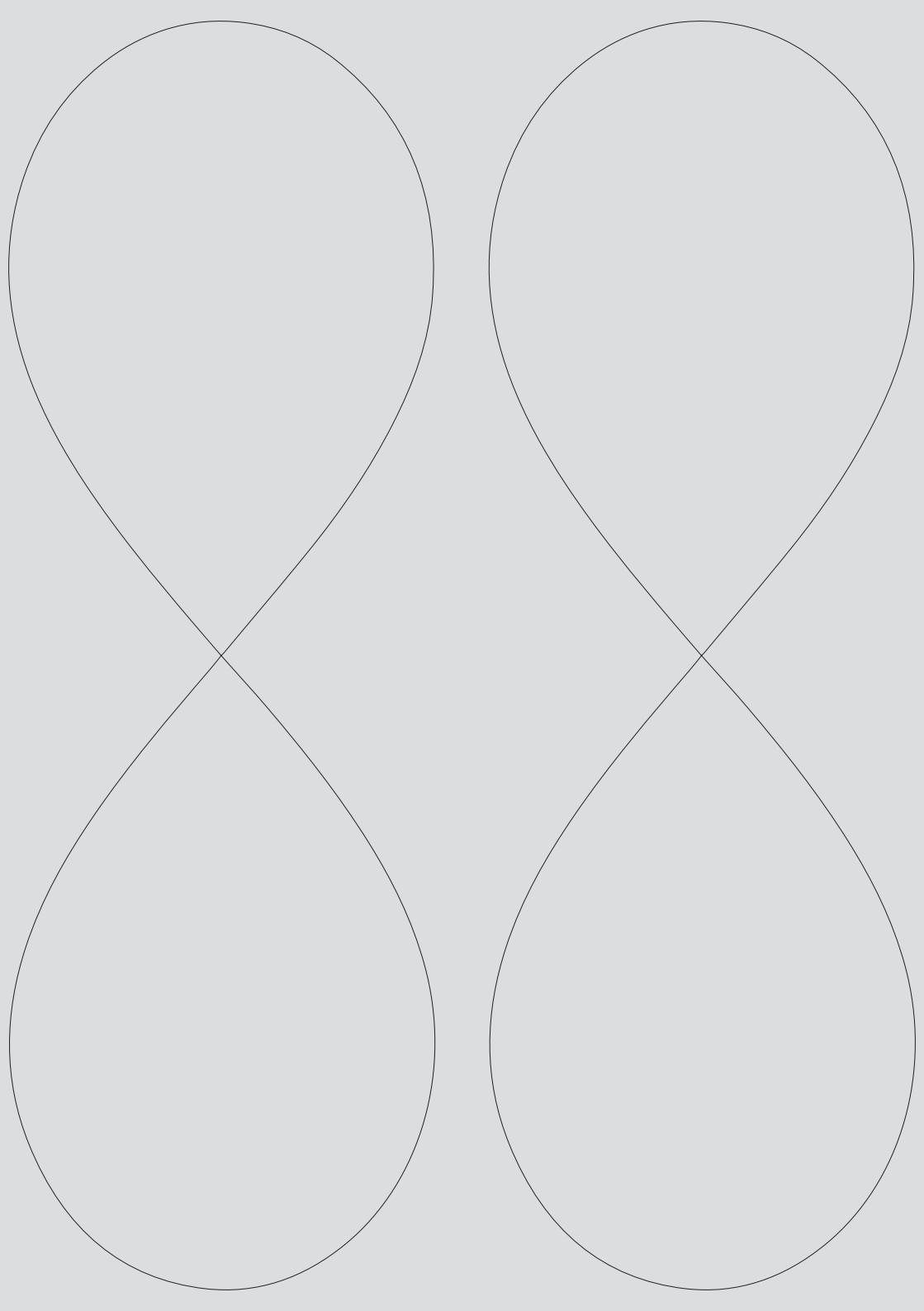
Aspekti koje tekstovi u ovom tematskom bloku o radikalnoj desnici analiziraju dakako ni približno ne iscrpljuju temu. Urednička ambicija pri njihovom izboru nije bila da se stavi ravnomjeran naglasak na sve moguće pristupe i problematske čvorove, nego da se ponude argumenti koji su u dosadašnjim raspravama u regionalnom kontekstu u ovom obliku možda manje prisutni. U tom kontekstu možda posebnu pažnju

zaslužuju tekstovi Davidsona i Candeiasa koji, s različitih polazišta, analiziraju moguće historijske i strukturne razloge za prijemčivost subalternih klasa za poruke radikalne desnice. Vjerujemo da donose koristan konceptualni alat koji je moguće primijeniti i na slične političke razvoje u regiji. Tekst Liz Fekete, osim što daje koristan i sažet pregled razvoja u mnogim zemljama Europe, zanimljiv je i zbog toga što analizira i oblike i učinke utjecaja radikalne desnice na državne politike i u kontekstima gdje su te stranke daleko od skore participacije u vlasti. Barem zasad, ti „indirektni“ efekti uspona radikalne desnice na državnu politiku čine se opipljivijim i opasnijim od „neposredne“ prijetnje koje bi takve stranke i akteri predstavljali za demokratske institucije i procese, iako je to aspekt koji se, iz razumljivih razloga, često i najviše ističe. Nadamo se da će ovaj temat doprinijeti daljnjem razvoju lijevih kritika na regionalnoj ljevici koje se neće zaustaviti na reaktivnom i defenzivnom skandaliziranju radikalne desnice. I u Europi i u regiji, ljevica mora razviti strategije u svom analitičkom i političkom suočavanju s radikalnom desnicom koje će voditi dalje od takvog „bespomoćnog antifašizma“⁴.

SĆ

4) Autor sintagme je Wolfgang Fritz Haug, citira ga Candeias.

Radikalno desni društveni pokreti kao problem za kapital¹

Neil Davidson

Uvod

Izvorno je postojao samo jedan društveni pokret: pokret za socijalizam. Prvi socijalisti, od Babeufa do Marxa i Engelsa, anticipirali su nešto što su nazvali „socijalnom revolucijom“, za koju su tvrdili da će biti prva u povijesti, jer su ranije revolucije, poput Francuske, bile samo političke.² Sasvim prikladno, tu bi revoluciju izvršio „društveni pokret“, što je još jedan pojam koji je bio vrlo raširen u socijalističkim i komunističkim krugovima prve polovice devetnaestog stoljeća. Jedna bilješka koja je na koncu objavljena u sklopu *Njemačke ideologije* (1845-46.) sadrži i Engelsovu otrovnu recenziju knjige Karla Grüna *Socijalni pokret u Francuskoj i Belgiji* iz 1845. godine, ali sam Engels koristi isti izraz – „francusk[i] socijaln[i] pokre[t]“ –

1) U ovom obliku dosad neobjavljeno, ali crpi iz ranije objavljenih članaka: „Right-Wing Social Movements: The Political Indeterminacy of Mass Mobilization“, u: Colin Barker, Lawrence Cox, John Krinsky i Alf Gunvald Nilsen (ur.), *Marxism and Social Movements*, Leiden: E. J. Brill/Historical Materialism, 2013.; „The Far-Right and the ‘Needs of Capital’“, u: Richard Saull, Alexander Anievas, Neil Davidson i Adam Fabry, *The Longue Durée of the Far-Right: An International Historical Sociology*, London: Routledge, 2014.; te „Neoliberal Regimes, the Far-Right, and the Implications for Capital“, u: Lucy Brown, William Dinan, David Miller i Ludek Stavinoha (ur.), *Researching the Powerful: Public Sociology in Action*, London: Routledge, 2016.

2) Gracchus Babeuf [1796], „Manifesto of the Equals“, u: Raymond Postgate (ur.), *Revolution from 1789 to 1906*, London: Grant Richards, 1920., str. 54–55; James Bronterre O’Brien [1837], „A View of Social Development“, u: Max Morris (ur.), *From Cobbett to the Chartists: Nineteenth Century, vol. 1, 1815–1848*, London: Lawrence and Wishart, 1948., str. 161; Friedrich Engels [1845], „Speeches in Elberfeld: February 15, 1845“, u: *Collected Works, vol. 4*, London: Lawrence and Wishart, 1975., str. 262; Alexander Herzen [1864], „To an Opponent: Letter 1“, u: *Selected Philosophical Works*, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956., str. 549.

čime naznačuje da priznaje njegovo postojanje i da je sporno Grünovo shvaćanja fenomena, a ne samo njegovo postojanje.³

Do sredine 1840-ih Marx i Engels su već identificirali proletarijat kao jedinu silu sposobnu da ostvari socijalnu revoluciju, ali nisu smatrali da će djelovati potpuno sam – manjinska pozicija proletarijata na globalnoj razini, čak i u doba Engelsove smrti 1895., to je isključivala. Čini se da je njihova pozicija bila da će radnici igrati ulogu i političkog vodstva i organizacijske jezgre društvenog pokreta u cjelini. I doista, pred kraj svoga života, Marx je tvrdio da bi u nekim situacijama, prije svega u slučaju britanske vladavine nad Irskom, kolonijalni narodi mogli inicirati proces socijalne revolucije; to je razlog zašto je, kao što je krajem 1969. napisao u pismu Engelsu, „irsko pitanje od tolike važnosti za socijalni pokret uopšte“.⁴

Ta predodžba o društvenom pokretu u singularu koji obuhvaća sve sile koje žele uspostaviti socijalizam, s radničkom klasom u njihovom središtu, izašla je iz upotrebe do vremena formiranja Druge Internacionale 1889., barem u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi. Na njeno mjesto stupio je fragmentiraniji skup pojmova, od kojih je svaki zahvatio drugi aspekt nečega što je prije toga bila jedinstvena koncepcija: pojmovi „sindikata“, „rad“, „radnička klasa“, „socijalist“, svi su se odnosili na različite pokrete, iako su se i preklapali, a tek posljednji je bio nedvosmisleno vezan za potpuno nadilaženje kapitalizma. Te nove upotrebe bile su ujedno specifičnije od one koju su izvorno koristili Marx i Engels – tako što su se direktno referirali na radničku klasu i njene institucije, i uže, jer su isključivale sve druge sile. Raskol u socijalističkom pokretu koji je postao očit s izbijanjem Prvog svjetskog rata, a koji je formaliziran reakcijama na Boljševičku revoluciju i uspostavu Komunističke Internacionale, dodao je još jednu podjelu, u obliku „revolucionarnog pokreta“ koji se razlikovao od „reformističkog“ pokreta vezanog za socijaldemokraciju.

3) Karl Marx i Friedrich Engels [1845–46], *Nemačka ideologija*, u: *Marx/Engels Dela, tom 6*, Beograd: Prosveta, 1974., str. 404.

4) Marx Engelsu, 10. decembar 1869., u: *Marx/Engels Dela, tom 39*, Beograd: Prosveta, 1979., str. 375.

Kada je pojam „društvenog pokreta“ ponovno ušao u široku upotrebu 1970-ih, to je u pravilu bilo u vezi s onim što se nazivalo „novim društvenim pokretima“ – pokušajima da se ukine različite oblike opresije ili postigne druge ciljeve koji nisu specifični za pojedinačnu društvenu grupu, poput zahtjeva za zabranom nuklearnog oružja ili obrane okoliša. Neki od njih, među kojima je najvažniji bio pokret za crnačka građanska prava u SAD-u, pojavili su se već 1940-ih, ali većina je bila proizvod naredna dva desetljeća. Ipak, adjektiv „novi“ uvijek je bio uvelike promašen: svaka još živa sufražetkinja zasigurno bi bila vrlo iznenađena informacijom da je pokret za žensko oslobođenje počeo 1960-ih. No u praksi se navodna novost tih pokreta nije temeljila na historijskoj odsutnosti mobilizacije, nego na tri suvremene karakteristike koje su ih razlikovale od njihovih prethodnika. Prvo, te nove formacije nisu se temeljile na radničkoj klasi ili njenim organizacijama. U pravilu su ih predvodili pojedinci iz srednje klase – specifično, iz nove srednje klase – iako su svi i imali sudionike i članove iz radničke klase, a često su tražili i veze sa sindikatima.⁵ Drugo, razlikovali su vlastite organizacijske metode i od onih sindikalnog pokreta i od onih političke ljevice, koje su akteri „novih pokreta“ optuživali za hijerarhičnost i autoritarnost.⁶ Treće, u mjeri u kojoj su priznavali prethodnike, njihove metode vođenja kampanji su se pomjerile s ranijeg naglaska na lobiranje u smjeru direktne akcije.⁷ Iz naknadne perspektive je razvidno da su različiti pokreti u trenutku njihove klasifikacije kao „novi“ već bili na putu od otpora opresiji prema pukom potvrđivanju identiteta, što je bio dio općeg povlačenja ljevice, koje je započelo sredinom 1970-ih uslijed uspona neoliberalizma: skraćivanje „pokreta

5) Paul Byrne, *Social Movements in Britain*, London: Routledge, 1997., str. 18–19, 64–74.

6) Hilary Wainwright, „Introduction to Sheila Rowbotham“, u: Lynne Segal i Hilary Wainwright, *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*, London: Merlin Press, 1979., str. 6–18.

7) Stanley Aronowitz, *How Class Works: Power and Social Movements*, New Haven: Yale University Press, 2003., str. 147–48.

za žensko oslobođenje“ (*women's liberation movement*) na „ženski pokret“ (*women's movement*) imalo je dalekosežniji značaj nego što puko ispuštanje jedne riječi možda sugerira.

Iako društveni pokreti spadaju među one fenomene koje je lakše identificirati nego definirati, nekoliko generalizacija o njihovoj prirodi ipak je moguće. Društveni pokreti u pravilu su širi od neke specifične kampanje. Stoga su kampanje za jednake plaće ili legalizaciju pobačaja bile dio pokreta za žensko oslobođenje, ali nisu tvorile zasebne društvene pokrete. U britanskom kontekstu, nekoliko kampanja ima neke od karakteristika društvenog pokreta, zbog svojih dubokih i trajnih učinaka na javni život. To su prije svega one povezane s kampanjom za nuklearno razoružanje, *Campaign for Nuclear Disarmament*, kampanja za solidarnost s Vijetnamom, *Vietnam Solidarity Campaign*, kao i *Anti-Nazi League*, *Anti-Poll Tax Federation* protiv reforme komunalnih poreza pod Thatcher, i *Stop the War Coalition* protiv drugog iračkog rata. Istovremeno, društveni pokreti su u pravilu difuzniji od političkih stranaka – dijelom zbog relativne trajnosti „političkih“ organizacija u usporedbi s organizacijama „pokreta“, dijelom zbog toga što političke stranke moraju zauzimati pozicije u odnosu na cijeli spektar tema koje se tiču onih koji ih podržavaju. Društveni pokret koji se, recimo, suprotstavlja rasizmu ne mora imati poziciju o globalnom zagrijavanju – štoviše, ne bi ni dugo preživio kada bi inzistirao da se svi članovi imaju držati određene pozicije po tom i drugim pitanjima, dok stranka teško može izbjeći takvo pozicioniranje. U praksi, u društveni pokret može biti uključen cijeli niz različitih stranaka, kao što je „socijalistički pokret“ u Britaniji prije Prvog svjetskog rata uključivao, između ostalog, *British Socialist Party*, *Independent Labour Party*, i *Socialist Party of Great Britain*.

Ako postoji neka dominantna pretpostavka po pitanju politike društvenih pokreta, onda je to ona koju je izrazio Paul Byrne: „Oni koji podražavaju društvene pokrete pripadaju lijevoj

strani političkog spektra.”⁸ Štoviše, nije neobično da se izraze „narodni pokret“ (*popular movement*) i „društveni pokret“ tretira kao efektivne sinonime. Budući da većina naroda po definiciji ne pripada vladajućoj klasi, društveni pokreti u pravilu će biti sastavljeni od članova potlačenih grupa i eksploatiranih klasa koje čine tu većinu, i u pravilu će biti preusmjereni prema ciljevima koji su u interesu tih grupa i klasa. Ne možemo, međutim, izjednačiti društvene pokrete s onim što je staljinistička tradicija običavala zvati „progresivnom“ politikom. Pokušaji da se to učini oslanjaju se ili na samopotvrđujuće definicije kojima se samo lijeve pokrete označava kao društvene, ili na neobranjivu pretpostavku da narodni pokreti ne mogu biti opresivni ili djelovati protiv vlastitih dugoročnih interesa. Povijest ne podupire takve definicije ili pretpostavke. Novi društveni pokreti imaju i „desne“ i „lijeve“ prethodnike. Razmatranje primjera za desene društvene pokrete može nam pomoći da razumijemo, na općenitoj razini, zašto su oni mogući i danas, kao i kontradiktornu prirodu njihove politike u odnosu na kapital.

Desni društveni pokreti u povijesti

Tijekom Napoleonskih ratova, francuske okupacijske snage su pokušavale nametnuti građansku revoluciju „odozgo i izvana“ apsolutističkim režimima zapadne i južne Europe, u savezu s lokalnim liberalima. No u barem dva važna slučaja, Španjolske i Napulja, republikama koje je uspostavio Napoleon nisu se odupirali samo predstavnici feudalne vladajuće klase, koristeći vojačene vojnike i plaćenike, nego i narodni ustanci sa ciljem restauracije autoriteta crkve i kralja. Ti su ustanci često djelovali u bez ikakvog upravljanja i kontrole elita. Besmisleno je opisati te pobune kao nacionalističke u svojoj inspiraciji, budući da kraljevstva Španjolske i Napulja koje su pobunjenici htjeli obraniti, na različite načine, predstavljaju antitezu modernih

8) Byrne, *Social Movements in Britain*, str. 74.

nacionalnih država. Štoviše, u oba slučaja moderne nacionalne države su bile upravo ono što su omraženi liberali pokušavali izgraditi. A liberali su u odnosu na veliku masu populacije, koja je od svrgavanja feudalizma mogla profitirati, bili izolirani svojim buržoaskim statusom i relativnim bogatstvom: „liberal je čovjek u kočiji“, glasila je španjolska izreka. Liberali su svoju socijalnu distancu u odnosu na mase povećali oslanjanjem na stranu silu i time što nisu nudili nikakve pozitivne reforme seljaštvu. Kao što Jaime Torres piše o španjolskom jakobinskom eksperimentu: „Antifeudalizam liberalnog projekta nije bio generičan; upućivao je u jasno definiranom smjeru. Nije imao za cilj suzbiti ni olabaviti ekstrakciju seljačkog viška rada utjelovljenog u feudalnoj renti, nego pretvoriti je u zemljišnu rentu na temelju privatnog vlasništva i ugraditi je u obrazac društvenih odnosa pod hegemonijom kapitala (nizom mjera koje su reformirale zakone o nasljedstvu zemlje stvoreno je slobodno tržište zemlje i rente).“ Suočeni s pukom promjenom u mehanizmu eksploatacije, ali promjenom koja bi ujedno uništila jedini aspekt društva koji je nudio stabilnost i utjehu, mase su novi poredak odbile, s oružjem u rukama:

Suprotstaviti se [liberalnom] ustavu značilo je ne toliko podršku starom poretku, koliko preferiranje alternative koja se definirala isključivo preko svoje nekompatibilnosti s konkretnim razvojem liberalnog programa: programa koji se, gledan odozdo i sa sela, mogao smatrati pukom varijantom Starog režima; i to prilično nepoželjnom varijantom, u kojoj bi neki već poznati i omraženi subjekti bili vrlo utjecajni, a u kojoj bi uloga crkve bila oslabljena – crkve za koju su najsiromašniji seljaci vjerovali da predstavlja njihovu jedinu obranu od neprijateljskog društva organiziranog na način koji će ih iskvariti.⁹

9) Jaime Torres, „Peasant Counter-revolution?“, *Journal of Peasant Studies* 5, no. 1, October 1977., str. 74, 75.

U Španjolskoj je duboke kontradikcije narodnog otpora u korist restauracije jednog od najreakcionarnijih režima u Europi zabilježio Francisco Goya u svojim Užasima rata, izražavajući istovremenu svijest o tragediji i ambivalentciju u odnosu na uključene sile. No ako je značenje pokreta bilo ambivalentno, ishod – restauracija moći crkve i kralja – nije bio upitan: „Najveća ironija rata – ionako punog ironija – bila je ta da se uz golemu cijenu izgubljenih ljudskih života, destrukcije i gotovo sigurnog gubitka svojih kolonija, patriotska Španjolska na koncu borila za restauraciju apsolutističke monarhije. Narod je bio ustao u obranu kralja, religije i domovine; pokušaj liberala da stvore parlamentarnu monarhiju kao ishod sukoba, nije računao na nužnost podrške nižih klasa, ne nudeći im ništa osim panaceje tržišne ekonomije koja će samo dodatno uništiti njihovu tradicionalnu ‘moralnu ekonomiju’“.¹⁰

Sličnu priču bi se moglo ispričati o zbivanjima u Napulju: „Napuljska republika, koja se pojavila pod tutorstvom francuskih snaga, nikad nije uspjela pridobiti narodnu podršku.“ Propustila je ukinuti feudalne zemljišne odnose, ali je umjesto toga uvela poreze za seljake i urbanu sirotinju, s rezultatom da je „sukladno tome, republika uskoro postala sinonim za interese imućnih, a otpor protiv nje se preklopio sa starim klasnim mržnjama.“ Osvajanje Napulja od strane kalabrijskih snaga a zatim Britanaca, uključilo je klanje koje je trajalo dva tjedna: „Lazzaroni [tj. lumpenproletarijat] su se priključili kalabrijancima, kružeći ulicama uz povike ‘Živio kralj’, sijekući Stabla slobode, pljačkajući i paleći kuće bogatih, samostane i crkve, i ubijajući svakoga tko je izgledao kao podržavatelj republike.“ Čak i pošto je grad ponovno osvojen uz pomoć Britanaca, ubijanje se nastavljalo: „Kralj Ferdinand se vratio u svoju prijestolnicu 10. srpnja, a dočekala ga je razdražena masa, vičući: ‘Želimo vidjeti svog oca’, a u tjednima koji su uslijedili

10) Ronald Fraser, *Napoleon's Cursed War: Popular Resistance in the Spanish Peninsular War, 1808-1814*, London: Verso, 2008., str. 480.

ušlo se u trag desecima patriota koji su onda vješani ili su im odsijecane glave.”¹¹

Španjolski seljaci i napuljske urbane mase su, suočeni s izborom između dva zla, aktivno prigrlili ono koje im je bilo poznato i koje je barem očuvalo njihov postojeći životni svijet. Ipak, te borbe, posebno španjolske, uključivale su samožrtvovanje i kolektivnu organizaciju koje su bile povezane s otvorenim oblicima klasne netrpeljivosti, iako gotovo u potpunosti fokusirane na izvanjskog neprijatelja i njegove podržavatelje, koji su smatrani izdajicama kraljevstva i onima koji pokušavaju nametnuti nove oblike eksploatacije. Liberalni revolucionari masama nisu imali ništa za ponuditi, a rezultirajuća odsutnost narodnog suprotstavljanja postojećim režimima jedan je od razloga zašto su buržoaske revolucije i u Španjolskoj i u onome što će na koncu postati Italija odgođeni tako dugo poslije tih prvih pokušaja odozgo.

Postojale su i druge okolnosti u kojima je kombinaciju neovisnih malih proizvođača i radnika bilo moguće mobilizirati za u potpunosti reakcionarne ciljeve. Za razliku od španjolskih i napuljskih zbivanja, Američki građanski rat je predstavljao uspješnu buržoasku revoluciju, utoliko što je s federativne kapitalističke republike otklonio prijetnju ekspanzionističkog konfederativnog robovlasničkog društva. Trijumf Sjevera postao je moguć abolicijom robovlasništva, ali pokušaji pobjednika da demokratiziraju Jug, prije svega putem podrške zahtjeva crnačkog stanovništva za političkom ravnopravnošću, bili su nekonzistentni i neujednačeni. U potpunosti su obustavljeni 1877., kada su federalne snage povučene iz nekadašnjih konfederativnih država. Davno prije te točke, štoviše, gotovo od trenutka završetka rata, bivši robovlasnici su mobilizirali pokret koji je oslobođenim crncima nametao nove oblike radne discipline i društvene kontrole, prije svega kroz Ku Klux Klan.

11) Christopher Duggan, *The Force of Destiny: A History of Italy since 1796*, London: Allen Lane, 2007., str. 121, 123.

Sigurno je da on nije odraz spontane mobilizacije odozdo, među siromašnim bijelcima, nego da su ga inicirali i vodili pripadnici Južnjačkih elita. Kao što piše Eric Foner:

Neki povjesničari sadističke kampanje terora Klana pripisuju strahovima i predrasudama siromašnijih bijelaca. No dokazi proturječe takvoj interpretaciji. Obični farmeri i radnici činili su većinu članstva, a energični mladići „vrole krvi“ bili su vjerojatniji kandidati za izvršenje ponoćnih prepada od sredovječnih poljoprivrednih radnika i zidara, ali mete su birali „respektabilni građani“, a često su i sami sudjelovali u brutalnosti ... Osobno iskustvo navelo je crnce da krive južnjačke „aristokratske klase“ za nasilje, i to s dobrim razlogom, jer vodstvo Klana je uključivalo plantažere, trgovce, odvjetnike, pa čak i svećenike.¹²

Nekadašnji robovlasnici nisu bili dovoljno brojni da bi vršili represiju nad crnačkim stanovništvom u razmjerima koji su se zbivali poslije 1865., pa su se morali oslanjati na podršku bijelih farmera maloposjednika i sitne buržoazije. Zašto su se te dvije grupe svrstale uz svoju vladajuću klasu?

Većina južnjaka sami nisu bili robovlasnici, i postojale su goleme klasne razlike između robovlasnika i maloposjedničkih farmera. Prema Elizabeth Fox-Genovese i Eugeneu Genoveseu, potonja klasa je prihvatila sistem „ne zato što ne bi razumjeli svoju poziciju, ili zato što bi ih rasni strahovi tjerali u paniku, a zasigurno ne zato što su bili glupi, nego zato što su sebe vidjeli kao one koji su aspirirali postati robovlasnicima ili kao nerobovlasničke profiteri robovlasničkog svijeta koji je činio jedini svijet koji su poznavali.“¹³ No problem za vladajuću klasu nisu toliko predstavljali maloposjednici, koliko su to bili bijelci ispod njih u društvenoj strukturi, oni koji nisu posjedovali robove

12) Eric Foner, *A Short History of Reconstruction*, New York: Harper and Row, 1990., str. 186–87.

13) Elizabeth Fox-Genovese i Eugene Genovese, *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press, 1983., str. 263.

i koji su imali vrlo malo šansi da će ih ikad posjedovati. Kao što je istaknuo Theodore Allen, sprečavanje pojave solidarnosti između te grupe i crnih robova razlog je zašto je stanje rasno kodiranog ropstva moralo biti apsolutno: „Ako je sama pretpostavke slobode imala služiti kao obilježje društvenog statusa za mase Amerikanaca europskog porijekla bez stvarnih izgleda za socijalnu mobilnost prema gore, a ipak ih navesti da napuste svoj otpor plantažokraciji (*plantocracy*) i pridobiti ih aktivno, ili barem pasivno, za ugnjetavanje vezanih radnika crnaca s kojima su bili udruženi još za vrijeme Baconove pobune (*Bacon's Rebellion*), slobodnim Afroamerikancima je trebalo uskratiti svaku presumpciju slobode.“¹⁴ Presudno pitanje bilo je da li poslije ukidanja ropstva bivši robovi mogu ući u savez s eksploatiranom većinom bijelaca kako bi se obje grupe zatim ujedinile s organiziranom radničkom klasom Sjevera. Očito, južnjačka vladajuća klasa učinila je sve što je mogla kako bi takav ishod spriječila i u tome je uvelike bila uspješna. Pitanje je da li je taj ishod bio predodređen snagom rasizma kojeg nije bilo moguće nadići u desetljeću nakon predaje generala Leeja ili bi ga drugačija strategija, bilo od strane Radikalnih republikanaca (*Radical Republicans*) ili sjevernjačkog sindikalnog pokreta, možda ipak uspjela nadići.

Stvarni ishod poslije 1877. bila je društvena struktura u kojoj su u velikim dijelovima Juga sitna buržoazija i bijeli radnici bili suučesnici u institucionaliziranom režimu terora protiv crnačkog stanovništva koji je između 1890. i 1930. doveo do toga da je tri tisuće crnih Amerikanaca bilo mučeno i ubijeno, često kao dio javnih spektakala.¹⁵ No ništa od toga nije stvarno poboljšalo položaj bijelog stanovništva ispod razine vladajuće plantažokracije i društvenih slojeva koji su je neposredno

14) Theodore Allen, *The Invention of the White Race, vol. 2, The Origin of Racial Oppression in Anglo-America*, London: Verso, 1997., str. 249.

15) Stephen E. Tolnay i E. M. Beck, *A Festival of Violence: An Analysis of Southern Lynching, 1882-1930*, Chicago: University of Illinois Press, 1992., str. 28.

okruživali. Pažljiv članak Alberta Szymanskog, objavljen sto godina poslije kraja Rekonstrukcije pokazao je „što je intenzivnija rasna diskriminacija, to su niža bjelačka primanja, zbog učinka posredujuće varijable radničke solidarnosti.“ Zaključio je: Bez obzira na to kako mjerili, bijelci ne profitiraju ekonomski od ekonomske diskriminacije [nebijelaca].“¹⁶ Zašto onda nisu ušli u savez sa crncima?

U svojoj pionirskoj studiji Rekonstrukcije, W. E. B. Du Bois je pitao zašto je „Jug dospio do te izvanredne distinkcije da je jedino moderno civilizirano društvo u kojemu su se ljudska bića javno živo spaljivala“, pa je primijetio: „Politički uspjeh doktrine rasne separacije, koja je svrgnula Rekonstrukciju tako što je ujedinila plantažera i siromašnog bijelca daleko su nadmašili njeni zapanjujući ekonomski rezultati.“ Du Bois je pritom mislio na način na koji je strukturni rasizam siromašne bijelce sprečavao da se ujedine sa crncima – na ekonomsku korist njihovih gospodara. Ali to još nije cijela priča:

Treba imati na umu da su grupe bijelih radnika, iako su primali niske nadnice, dijelom kompenzirani nekom vrstom javne i psihološke nadnice. Dobili su besplatnu javnu pokornost crnaca i oslovljavani su kao gospoda (*titles of courtesy*). Kao i sve druge klase bijelaca, imali su slobodnog pristupa javnim funkcijama, javnim parkovima i najboljim školama. Policija se regrutirala iz njihovih redova, a sudovi, ovisni o njihovim glasovima, tretirali su ih s toliko popustljivosti da je to ohrabralo bezakonje. Njihovih glasovi su birali javne službenike, i makar je sve to imalo vrlo malo posljedica po njihovu ekonomsku situaciju, imalo je velikih učinaka na razini njihova osobnog tretmana i pokornosti u kojoj su uživali.¹⁷

Tipična situacija bijelog južnjačkog pripadnika sitne buržoazije i radničke klase stoga je bila takva da su uživali u neznatno boljim

16) Albert Szymanski, „Racial Discrimination and White Gain“, *American Sociological Review* 41, no. 3 (June 1976), str. 412–13.

17) W. E. B. Du Bois [1935], *Black Reconstruction in America, 1860–1880: An Essay toward a History of the Part Which Black Folk Played in That Attempt to Reconstruct Democracy in America, 1860–1880*, New York: Athenaeum, 1969., str. 700–701.

materijalnim uvjetima od njihovih crnačkih susjeda, ali je bila bitno inferiorna materijalnim uvjetima bijelaca koji su živjeli u područjima gdje crnci nisu bili žrtve istog stupnja sistematskog ugnjetavanja. Njihova neznatna materijalna superiornost stoga je poprimila prilično disproporcionalan društveni značaj u odnosu na njenu ekonomsku vrijednost, pošto je bila vezana za neekonomsku, psihosocijalnu kompenzaciju u kojoj su bijelci uživali tako što su zauzimali položaj apsolutne nadređenosti u odnosu na crnce. Većina bijelih južnjaka, čini se, većinu vremena nije razmatrala kakvi uvjeti postoje drugdje ili kako bi se njihov vlastiti položaj mogao uzdignuti do te razine, a kamoli nadmašiti je.

Moj posljednji primjer, Ulster prije podjele Irske 1922. godine, slična je situaciji u južnjačkim državama SAD-a utoliko što su protagonisti gotovo isključivo bili članovi protestantske industrijske radničke klase i njihovih obitelji. Protestantski industrijski radnici uživali su u većem životnom standardu od katolika, budući da su imali pristup kvalificiranijim, bolje plaćenim radnim mjestima i neznatno boljim stambenim prostorima. Relativne razlike vjerojatno nisu bile veće od razlika između siromašnih bijelaca i crnaca na Jugu poslije 1865. godine, ali u ovom slučaju su obje grupe bile u boljem položaju od njihovih pandana u južnoj Irskoj. Iako su Narančaste lože (*Orange Lodges*) ugradile ideologiju ulsterskog lojalizma u snažnu organizacijsku bazu, materijalni interesi su igrali važniju ulogu. Protestantski radnici se nisu primarno uspoređivali s katoličkim radnicima s kojima su radili, već sa seljačkim katoličkim stanovništvom u ostatku Irske, čiju sudbinu bi navodno morali dijeliti u slučaju irske nezavisnosti; to je osiguralo element racionalnosti u odluci većine protestanata da ostanu unionisti. Kao što Eamonn McCann piše o tome periodu:

Protekcioniističke politike Sinn Feina, da su primjenjivane na Sjever, dovele bi do uništenja cjelokupne industrijske strukture Sjevera. Brodogradnja i industrija lana, odsječene od izvora sirovina i tržišta, ili obaju, propale bi. [...] Nije istina

da su protestanti, zaslijepljeni propagandom, učinili sulud izbor. Odabrali su ekonomski savršeno racionalnu alternativu između onih koje su im bile ponuđene. To ne znači da se njihov svjestan izbor temeljio na hladnoj ekonomskoj kalkulaciji, nego hoće reći da se ispod svog kvazi-religijskog džingoizma, u kojemu su se unionistička nastojanja artikulirala, nalazila osebujna ekonomska racionalnost, racionalnost koju postojeći radnički pokret nije dovodio u pitanje. [...] To ne znači da su 1921. protestanti bili „u pravu“ što su odabrali boriti se za vezu s Britanijom; u mjeri u kojoj su tako monolitni koncepti uopće primjenjivi, bili su u krivu. Ali hoće reći da je takav ishod u odsutnosti ljevice bio neminovan.¹⁸

Svaki od tih slučajeva uključuje podčinjene klase i grupe koje su bile spremne sudjelovati u pokretima koji su podupirali katolički apsolutizam, bjelački suprematizam, ili protestantsku nadmoć (*Protestant Ascendancy*), a ponekad su činili i njihovu glavnu socijalnu bazu. Barem u američkom i irskom slučaju, pojavile su se i lijeve alternative koje su se nastojale baviti i brigama onih sekcija podčinjenih koji su se pridružili reakcionarnim silama. Na američkom Jugu to se dogodilo tijekom ere populizma 1890-ih, a u Ulsteru neposredno pred Prvi svjetski rat, a zatim ponovo za vrijeme Velike depresije 1930-ih. Te alternative nisu uspjele proizvesti trajno jedinstvo. Iako njihov neuspjeh nije bio neizbježan, ipak svjedoči o ideološkoj snazi pokreta kojima su se suprotstavile. Jesu li ti primjeri specifični za svoje vrijeme i okolnosti? Ili mogu rasvijetliti i prirodu suvremenih desnih društvenih pokreta pod neoliberalnim kapitalizmom?

Lažni i autentični desni društveni pokreti

Kapitalistička vladajuća klasa u pravilu ne treba društvene pokrete kako bi postigla svoje ciljeve, ponajmanje na razvijenom Zapadu. Za razliku od većine prethodnih vladajućih klasa, u

18) Eamonn McCann, „After 5 October 1968“, *International Socialism* 1:51 (April/June 1972), str. 10–11.

pravilu ne kontrolira državu direktno, ali može računati na to da će država djelovati u njihovom kolektivnom interesu, iako ne uvijek i u interesu pojedinih poduzeća ili sektora.¹⁹ Ondje gdje se društveni pokreti za koje se čini da podržavaju interese kapitala ipak javljaju, u pravilu se ispostavi da su zapravo moderni primjeri one vrste PR ofenzive koja je poznata još od početka dvadesetog stoljeća: oni su *astroturf* kampanje, proizvedene odozgo, a ne autentične *grassroots* mobilizacije. *Astroturf* kampanje u pravilu uključuju PR agencije koje unajmljuje korporacijske koalicije koje obuhvaćaju cijele industrijske sektore kako bi nas uvjerile, kako je to formulirao jedan *exposé*, da je „toksični mulj dobar za nas“ – kao što su to, čini se, i pušenje, deforestacija, i ukidanje minimalne plaće.²⁰ Paravanske organizacije u kojima rade zaposlenici PR agencije stvaraju iluziju pokreta tako što bombardiraju političare telefonskim pozivima, pismima, emailovima, u pravilu kako bi spriječile donošenje zakona koji povećali stupanj regulacije ili vršile pritisak za njihovo povlačenje. Ekspanzija elektroničkih medija lansirala je *astroturfiranje* u blogosferu, omogućujući općenitije kampanje za promjenu javne percepcije, često – kao u slučaju klimatskih promjena – tako što stvara atmosferu sumnje ili kontroverznosti koja u znanstvenoj zajednici ne postoji, ali političarima olakšava da popuste korporativnim pritiscima dok istovremeno mogu tvrditi da odgovaraju na stavove javnosti.

Slične pseudomobilizacije u obranu političkih režima, a ne korporativnih interesa, mogu se činiti plauzibilnije kao društveni pokreti, ako ni zbog čega drugog, onda zato što uključuju fizičku prisutnost demonstranata na ulicama, a ne samo u virtualnoj sferi. Ništa manje lažni, oni obuhvaćaju širi

19) Vidi Neil Davidson, „The Necessity of Multiple Nation-States for Capital“, u: Neil Davidson, *Nation-States: Consciousness and Competition*, Chicago: Haymarket Books, 2016., str. 212–220.

20) ¹⁹ John Stauber i Sheldon Rampton, *Toxic Sludge Is Good for You! Lies, Damn Lies and the Public Relations Industry*, Monroe: Common Courage Press, 1995.

opseg oblika i obično ih nalazimo na globalnom Jugu, posebno tamo gdje je reprezentativna demokracija slabo ukorijenjena. Jedna varijanta, kojoj smo nedavno mogli svjedočiti diljem Bliskog istoka i Sjeverne Afrike tijekom revolucija iz 2011. godine, jednostavno uključuje državne zaposlenike i unajmljene kriminalne elemente, koje organizira policija kako bi napadali opozicijske snage. Jedan izvještaj iz Jemena, primjerice, opisuje kako je režim Alija Abdulaha Aleha odgovorio na studentske i aktivističke pokušaje zauzimanja područja oko sveučilišta Sana'a: „Uskoro je stiglo najmanje deset kamiona, svaki pun muškaraca odjevenih poput civila. Kao potpora stiglo je i na stotine drugih, svi naoružani palicama, noževima, automatskim oružjem, noseći slike Saleha. To je bila *balatanga*, razbojnici koje je plaćala država kako bi slomili pobunu. U nizu okršaja *balatanga* se sručila na okupljene mlade ljude, prisiljavajući ih na bijeg. Zatim su pjevali, udarali u bubnjeve i plesali. Bila je to simbolička pobjeda: režim nije imao namjeru dopustiti da zauzmu trg, kao što se bilo dogodilo u Egiptu.”²¹ Posljednja rečenica upućuje na to da *balatanga* i druge usporedive skupine nisu djelovale autonomno.

Ljudi koji su sudjelovali u tim operacijama, čak i ako to nisu činili iz autonomnih poriva, ipak dijele materijalne interese koji motiviraju njihovo djelovanje, budući da sredstva za život primaju od države. Posebno članovi sigurnosnih snaga zainteresirani su za očuvanje svake diktature kojoj u danome trenutku služe, pošto bi svaka ozbiljna revolucija prijetila čistkama državnog aparata, a time značila i kraj njihove privilegirane pozicije, a možda i odmazdu za njihove mnoge zločine i počinjeno nasilje. Njihovi slogani dakako nisu usredotočeni na te vulgarne osobne interese, nego na nezamjenjivost Velikog vođe i potrebu da se suzbiju izdajnički, izvana financirani pokušaji da se podrije jedinstvo naroda. Takve snage ne čine autentične

21) Nir Rosen, „Thugs on the Payroll”, *New Statesman* (21. svibanj, 2011.), str. 34.

protu-pokrete, jer ne samo da ovise o državi, nego ih država i mobilizira i one nemaju nikakav nezavisni organizacijski život izvan nje.

Čak i najdiktatorskiji režimi imaju klasnu bazu potpore izvan plaćenih službenika – pripadnici sitne buržoazije poput malog trgovca koji izazire odurušavanje reda i stabilnost karakteristične su figure. Ali to nisu snage na koje se režimi oslanjaju za svoj spas u momentima ekstremne ugroze. Njih se u pravilu aktivira na samo dva načina. Jedan je kroz jednokratne događaje poput demonstracija podrške de Gaulleu koja je obilježila kraj događaja iz svibnja 1968. u Francuskoj. Drugi je putem kratkih prosvjednih erupcija poput onih koji su bili usmjereni protiv vlade Salvadora Allendea u Čileu ranih 1970-ih ili onih protiv vlade Chaveza u Venezueli. Tim manifestacijama nedostaju organizacijske strukture i dugoročni ciljevi društvenih pokreta. Je li dakle uopće moguće postojanje autentičnih desnih društvenih pokreta, čiji članovi nisu jednostavno unajmljeni kako bi promovirali ili branili interese korporacija i režima?

Svakako je manje desnih nego lijevih društvenih pokreta, iako je nedvojbeno bilo i mobilizacija protiv lijevih vlada.²² Primjere desne mobilizacije u tom smislu najčešće nalazimo gdje se reformističke vlade na globalnom Jugu susrele s otporom srednjoklasnih protivnika koji su se protivili redistributivnim politikama u korist siromašnih ili radničke klase. Oni su uključivali elemente samoorganizacije, kao u slučaju Thai narodnog saveza za demokraciju („žute majice“) koji je 2006. godine na ostavku prisilio premijera Taksina Šinavatra – iako je ključni faktor u postizanju tog rezultata bio da su njihove demonstracije vojsci omogućile da intervenira kako bi „ponovo uspostavila red“. Međutim, „desno“ ovdje ne bi trebali shvatiti u previše uskom stranačko-političkom smislu. Sam pojam društvenog znači da mobilizirajuće teme u pravilu neće biti određene politike vlade, nego dugoročniji razvoji koje su podržavale vlade različitih

22) Donatella della Porta i Mario Diani [1995], *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell, 2006., str. 217.

političkih uvjerenja, a koje pokret želi zaustaviti ili ograničiti, poput pobačaja, imigracije, ili socijalne potrošnje. Stoga možemo razlikovati zajedničke ciljeve globalne vladajuće klase koje slijede različite komponente sistema država s jedne i „desne“ ili „konzervativne“ društvene pokrete s druge strane. Kakav je odnos potonjih prema kapitalizmu?

Desni društveni pokreti i „potrebe kapitala“

Sam pojam kapitalističkih „potreba“ kritiziran je zbog toga što impersonalnim sistemima pripisuje karakteristiku koju posjeduju samo živi organizmi.²³ No kao što piše Gregor McLennan, „ako se kompleksni sistemi razvijaju kako bi zadovoljili različite osnovne ljudske potrebe – kao što je sigurno slučaj – onda nije neprikladno govoriti o rezultirajućem sistemu kao nečemu što i samo ima potrebe. [...] Transportni sustavi, kompjutorske mreže, ekonomski modeli – ti ‘instrumentalni’ sistemi očito su dizajnirani kako bi zadovoljili potrebe, a i sami će imati određene ‘potrebe’ o čijem zadovoljavanju ovisi njihovo učinkovito funkcioniranje.“ Ako izbjegnemo ono što se naziva „*ex post facto* potragom za funkcionalnim korespondencijama“, pojam potreba može biti koristan.²⁴ Budući da je jedna od centralnih karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje kompeticija između različitih kapitala, svaka specifična diskusija o potrebama se mora osvrnuti na one nacionalnih kapitala, demarkiranih svojom pozicijom unutar sistema država. Te potrebe primarno uključuju nacionalne države kao instance koja osigurava nužne uvjete za reprodukciju kapitala i reprezentaciju kolektivnih interesa kapitala (protiv radničke klase s jedne i drugih nacionalnih kapitala s druge strane).²⁵

Potrebe kapitala se međutim ne preklapaju uvijek s

23) Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism, vol. 1, Power, Property and the State*, London: Macmillan, 1981., str. 16–18, 21.

24) Gregor McLennan, „*Post-Marxism and the ‘Four Sins’ of Modernist Theorizing*“, *New Left Review* 1/218 (July/August 1996), str. 62–63.

25) Vidi Davidson, „*The Necessity of Multiple Nation-States for Capital*“, str. 191–92, 224.

nastojanjima grupa koje su u većini drugih pitanja podržavatelji sistema. Desni društveni pokreti se prema akumulacijskim strategijama kapitala mogu odnositi na tri načina: 1) direktno ih podupiru; 2) kompatibilni su s njima/ ili ih indirektno podržavaju, uglavnom putem snaženja ideoloških pozicija koje su vezane za kapitalističku vladavinu, ali možda za nju nisu od esencijalnog značaja; ili 3) indirektno su (a možda i nenamjerno) destabilizirajući. Donedavno, primjeri za tip 1) bili su doista vrlo rijetki, budući da, zbog razloga koje sam naveo u prethodnoj sekciji, kapitalisti preferiraju koristiti korporativni pritisak, a ne narodnu podršku kako bi postigli svoje političke ciljeve. Primjeri za tip 2) su najbrojniji. No kao što ću argumentirati nešto kasnije, trenutno svjedočimo primjerima tipa 3) i vrlo vjerojatno ćemo u budućnosti svjedočiti njihovom daljnjem rastu. A to nameće pitanje: kakav je odnos ekstremno desne politike i kapitalizma?

Odgovaranje na to pitanje htio bih započeti razmatranjem onoga što su različite teorijske tradicije rekly o najekstremnijem obliku radikalne desnice, fašizmu, u njegovom najekstremnijem obliku, njemačkom nacionalsocijalizmu. Ali ne zato što bi ga trebalo smatrati modelom u odnosu na koji bi sve druge primjere radikalno desne politike trebalo mjeriti, nego zato što je upravo ekstremnost nacizma podcrtavala i dalje postojeće tenzije između ekstremne desnice i kapitala, i to u njihovom najakutnijem obliku. Primjeri koje ću dati svi su pisani u vrijeme kada je nacistički režim ili još uvijek bio na moći ili je tek nedavno bio pao.

Prvi bismo mogli nazvati dominantnom lijevom koncepcijom odnosa između njih, ovdje izraženu riječima Rajanija Palme Dutta: „Fašizam ... je pokret miješanih elemenata, dominantno sitnoburžujski, ali uključuje i lumpenproletarijat i demoralizirane pripadnike radničke klase, financiran ili usmjeravan od strane financijskog kapitala, krupnih industrijalaca, zemljoposjednika i financijera, kako bi porazio revoluciju radničke klase i razbio

njihove organizacije.“²⁶ Presudna riječ ovdje je „usmjeravan“. Fašizam kao pokret sastoji se od članova sitne buržoazije i lumpenproletarijata, ali te snage zapravo organiziraju i mobiliziraju predstavnici kapitalističke klase. Palme Dutt je izrazio staljinističku ortodoksiju svoga vremena, ali je zanimljivo usporediti njegovu poziciju s onom najvećeg protivnika staljinizma unutar socijalističkog pokreta. Trocki je bio bitno suptilniji, shvaćajući da su vladajuće klase fašizam – daleko od toga da bi predstavljao izraz monopolnog kapitalizma – smatrali samo posljednjim pribježištem:

Baruni, magnati kapitala i bankari pokušali su svoje interese zaštititi putem policije i redovne vojske. Ideja da svu moć prepuste Hitleru, koji opstaje na temelju pohlepnih i neobuzdanih skupina sitne buržoazije, za njih je sve samo ne privlačna. Ne sumnjaju, dakako, da će Hitler dugoročno biti submisivan instrument njihove dominacije. No to je povezano s konvulzijama, s rizikom dugog i zamornog građanskog rata i velikih troškova.²⁷

Trocki je s pravom tvrdio i da su fašističke organizacije bile nezavisne od države i kapitala prije preuzimanja moći. Upravo to je razlog zašto su mogle poslužiti kao krajnje sredstvo za vladajuće klase. Prema Trockom, interesi monopolnog kapitala se nameću tek *nakon* što se režim već uspostavio: „Pošto je fašizam odnio pobjedu, financijski kapital u svojim rukama skuplja, kao u čeličnom škripcu, direktno i neposredno, sve organe i institucije suverenosti, izvršne, administrativne, i obrazovne sile države: cijeli državni aparat, skupa s vojskom, općinama, sveučilištima, školama, novinama, sindikatima, i kooperativima.“²⁸ Fašizam na moći „ponajmanje je vladavina sitne buržoazije“, on je „najbezobzirnija diktatura monopolnog

26) Rajani Palme Dutt, *Fascism and Social Revolution*, London: Martin Lawrence, 1934., str. 82.

27) Leon D. Trotsky [1932], „The Only Road“, u: *The Struggle against Fascism in Germany*, Harmondsworth: Penguin, 1975., str. 265.

28) Leon D. Trotsky [1932], „What Next? Vital Questions for the German Proletariat“, u: *The Struggle against Fascism in Germany*, str. 125.

kapitala”.²⁹ Citirao sam Trockog nadugo jer je dao neke od najbriljantnijih uvida u klasnu bazu fašizma unutar marksističke tradicije, ali i za razvoj strategija kako bi se spriječio njegov dolazak na moć. No njegova analiza odnosa između fašizma na moći i kapitalizma relativno je ortodoksna.³⁰

Druga, u osnovi liberalna pozicija, fašizam ne vidi kao u konačnici silu podrške kapitalizmu, nego, upravo suprotno, kao njegovu negaciju. „Dok se ‘progresivci’ u ovoj zemlji i drugdje i dalje zavaravaju da komunizam i fašizam predstavljaju oprečne polove“, pisao je Friedrich von Hayek 1944., „sve više ljudi se počelo pitati ne predstavljaju li te dvije tiranije rezultate istih tendencija.“ Prema Hayeku, nacizam nije, „kao što bi mnogi ljudi htjeli vjerovati, kapitalistička reakcija protiv napredovanja socijalizam. Upravo suprotno, podrška koja je te ideje dovela na vlast došla je upravo iz socijalističkog tabora.“³¹ Hayeka dakako nije brinulo toliko suzbijanje demokracije pod fašizmom, koliko stupanj njegove interferencije u tržišta, pa je izrazio čak i svoje protivljenje onome što je nazvao pretvaranjem demokracije u „fetiš“. ³² To je viđenje, međutim, najjasnije izrazio ne za vrijeme Drugog svjetskog rata, nego puno kasnije i u odnosu na drugi tip radikalno desnog režima. U opravdano zloglasnom pismu Timesu iz 1978., napisao je: „Nisam uspio naći ni jednu jedinu osobu u mnogo kritiziranom Čileu koja se nije složila s tim da je razina osobne slobode puno veća pod Pinochetom nego što je bila pod Allendeom.“³³ Na stranu Hayekovo karakteristično licemjerje, problem ovdje leži u njegovoj koncepciji kapitalizma. Friedrich Pollock je već u 1941. počeo govoriti o „državnom

29) Leon D. Trotsky [1933], „What Is National Socialism?“, u: *The Struggle against Fascism in Germany*, str. 413.

30) David Forgacs, „The Left and Fascism: Problems of Definition and Strategy“, u: David Forgacs (ur.), *Rethinking Italian Fascism: Capitalism, Populism and Culture*, London: Lawrence and Wishart, 1986., str 36; Nicos Poulantzas [1970], *Fascism and Dictatorship*, London: New Left Books, 1974., str. 61–62.

31) Friedrich von Hayek, *The Road to Serfdom*, London: Routledge, 1944., str. 20, 124–25. / Usp. *Put u ropstvo*, Zagreb: Kruzak, 2001.

32) Isto., str. 52–53.

33) Friedrich von Hayek, *Letter to the Times* (3. kolovoz, 1978.).

kapitalizmu“, koji je mogao postojati u demokratskim ili u totalitarnim oblicima: „Najveće približavanje totalitarnom obliku ... učinjeno je u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj.“³⁴ No njegove varijante se moglo pronaći čak i u demokracijama koje su bile suprotstavljene nacističkoj Njemačkoj. Robert Brady je o utjecaju ideja Johna Maynarda Keynesa napisao: „koliko daleko će državna kontrola sezati u britanskoj verziji nacionalsocijalizma teško je reći“, ali je „na putu prema tom cilju“.³⁵ Drugim riječima, bilo je moguće zamisliti da nacisti djeluju u interesu kapitala, ali samo ako se kapital shvaćao u širim pojmovima od tržišnog poretka koji je toliko drag Hayeku i drugim proto-neoliberalima.

Treća i posljednja pozicija, koja se najčešće dovodi u vezu sa socijalnom i liberalnom demokracijom, možda je bila u to vrijeme najrasprostranjenija, a ostala je to sve do danas: fašizam je u osnovi autonoman politički fenomen. Za G. D. H. Colea, kapitalizam je bio samo „aspekt“ fašizma, i to nipošto najvažniji: „Fašizam ... u svojoj suštini nije bio ekonomski pokret, nego nacionalistički, imperijalistički i militaristički pokret koji je koristio ekonomske poticaje kako bi osnažio svoju primarnu privlačnost.“³⁶ Drugim riječima, postoji *podudarnost* interesa između fašizma i kapitala, a ne podređenost interesa fašizma onima kapitala. To je argument koji je u teorijski razrađenijem obliku i s marksističke pozicije koristio i Franz Neumann, inače blizak poziciji Pollocka, u njegovoj klasičnoj knjizi *Behemot*. U nacističkoj je Njemačkoj, piše:

automatizam slobodnog kapitalizma, neizvjestan i pod demokratskim monopolnim kapitalizmom, jako ograničen.

34) Friedrich Pollock [1941], „State Capitalism: Its Possibilities and Limitations“, u: Andrew Arato i Eike Gebhardt (ur.), *The Essential Frankfurt School Reader*, Oxford: Blackwell, 1978., str. 72.

35) Robert A. Brady, *Business as a System of Power*, New York: Columbia University Press, 1943., str. 181.

36) G. D. H. Cole, *The Intelligent Man's Guide to the Post-war World*, London: Victor Gollancz, 1947., str. 122.

No kapitalizam ostaje. [...] Nacionalsocijalizam i krupni kapital imaju jednake interese [...] Nacionalsocijalizam je izvlačio korist iz smionosti, znanja i agresivnosti industrijskog vodstva, a industrijsko vodstvo iz antidemokratske, antiliberalizma i antisindikalizma Nacionalsocijalističke partije, koja je potpuno razvila tehnike što omogućuju kontrolu i dominaciju nad masama.³⁷

U suštini dakle imamo tri pozicije o odnosu fašizma i kapitala. U prvoj, fašizam stvaraju pokreti sitne buržoazije i lumpenproletarijata, koji su onda, u nedostatku ikakve vlastite koherentne alternative, prisiljeni ili da izvrše želje monopolnog kapitalizma ili budu zamijenjeni njegovim direktnim predstavnicima. U drugoj, fašizam predstavlja alternativni sistem kapitalizmu, bilo socijalizam ili neku vrstu općenitije shvaćenog „totalitarizma“ u kojemu navodno zajedničke antitržišne ekonomije staljinističke Rusije i nacističke Njemačke nadjačavaju sve razlike među njima. U trećoj, fašizam je zainteresiran za ekonomske strukture samo u mjeri u kojoj to podržava njegove političke i socijalne ciljeve, a pošto ih kapitalizam može zadovoljiti, fašizam je spreman zauzvrat ga podržati. Sve tri pozicije imaju i suvremene zagovornike.³⁸

Od tih alternativa, prva, barem u svojoj trockističkoj verziji, daje nekoliko važnih opservacija o klasnoj strukturi fašizma kao masovnog pokreta prije njegova preuzimanja vlasti, ali onda klizi u manje-više funkcionalističku poziciju. Druga je doživjela i teorijski i empirijski bankrot: čak i ako kapitalizam zahtijeva tržišta – a ne postoji nikakav razlog zašto bi ono uvijek bilo fundamentalno za sistem kompetitivne akumulacije koji se

37) Franz Neumann, *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944.*, Zagreb: Disput, 2012., str. 314

38) Vidi npr.: Donny Gluckstein, *The Nazis, Capitalism and the Working Class*, London: Bookmarks, 1999., str. 162; John Gray, *Liberalism*, Buckingham: Open University Press, 1986., str. 36; Roger Eatwell, „Conceptualizing the Right: Marxism's Central Errors“, u: Roger Eatwell i Noel O'Sullivan (ur.), *The Nature of the Right: American and European Politics and Political Thought since 1789*, London: Pinter Publishers, 1989., str. 30.

temelji na najamnom radu – ni talijanski ni njemački fašizam ni približno se nisu približili njihovom ukidanju. Treća u najvećoj mjeri korespondira sa stvarnošću, ali je slabi to što propušta utvrđivati vezu između ciljeva fašizma i onih kapitalističkog društva iz kojega izrasta – ili da to uopće prepozna kao problem. Treća interpretacija, međutim, postavlja zanimljivo pitanje koje je relevantno i za situaciju u kojoj se danas nalazimo. Što ako je koincidiranje fašističkih i kapitalističkih potreba, takoreći, i samo bilo koincidencija? Što bi se dogodilo kada bi na vlast došao fašistički ili radikalno desni pokret koji bi implementirao politike protiv interesa kapitala – ne zato što bi bio „antikapitalistički“ na način za koji se (krivo) vjeruje da je to bilo Strasserovo krilo nacističke partije, nego jednostavno zato što bi njegovi interesi ležali drugdje? Je li takav scenarij zamisliv? Prije nego što se okrenemo suvremenoj ekstremnoj desnici, moramo dakle utvrditi što su zapravo potrebe kapitala i do koje mjere ih je nacistički režim doista zadovoljavao.

Racionalnost i iracionalnost u nacističkoj Njemačkoj

„Onome tko na svijet gleda racionalno“, pisao je Hegel, „svijet zauzvrat pokazuje svoju racionalnu stranu.“³⁹ Kao što smo vidjeli u petom poglavlju ove knjige, Max Weber, jedan od najsposobnijih (ali i jedan od najpesimističnijih) intelektualnih branitelja kapitalističkog sistema, razlikovao je dva tipa racionalnosti. O jednoj, „instrumentalnoj racionalnosti“, je napisao: „Djelovanje je instrumentalno racionalno ako se cilj, sredstva i sekundarne rezultate racionalno razmatra i važe.“ Za taj tip racionalnosti je centralna činjenica da uključuje *alternative*: „alternativno sredstvo za postizanje cilja, ili odnos cilja prema sekundarnim posljedicama, i, konačno, relativni značaj različitih mogućih ciljeva.“ Kod drugog tipa, „vrijednosne racionalnosti“, ciljevi su unaprijed odlučeni: „Primjeri čiste vrijednosne racionalnosti

39) Georg W. F. Hegel [1830–31], *The Philosophy of History*, New York: Dover Publications, 1956., str. 11. / Usp. *Filozofija povijesti*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2017.

bili bi postupci osoba koje, bez obzira na moguću cijenu za njih same, postupaju tako da ostvare svoja uvjerenja o tome što od njih zahtijeva dužnost, čast, potraga za ljepotom, vjerski poziv, osobna lojalnost, ili važnost nekog 'poziva', neovisno o tome od čega se on sastoji." Iz perspektive instrumentalne racionalnosti, „vrijednosna racionalnost“ uvijek je „iracionalna“: „Jer, što više je netko bezuvjetno posvećen nekoj vrijednosti zbog nje same ... to manje na njega utječe obzir prema posljedicama njegova djelovanja.⁴⁰ Za Webera, vrijednosti (ciljevi) su fundamentalna uvjerenja, koja mogu biti i iracionalna („zaraćeni bogovi“ između kojih, vjerovao je, svi moramo birati), ali vjernost kojima se može osigurati racionalnim sredstvima.

Zygmunt Bauman pravom je ustvrdio da je holokaust proizvod modernosti, a ne iracionalnih premodernih rezidua. Ali tvrdio je, ovaj put krivo, i da je holokaust proizvod instrumentalne racionalnosti: „duh instrumentalne racionalnosti i njegov moderni, birokratski oblik institucionalizacije ono je što rješenja poput holokausta nije samo učinio mogućim, nego i uvelike 'razumnim' – a time povećao i vjerojatnost njihova izbora.“⁴¹ No korijeni holokausta u konačnici leže u antisemitizmu u samome srcu nacističke ideologije (što je *vrijednosna* racionalnost). Tek pošto se usvojila pretpostavka da to uvjerenje zahtijeva specifičan cilj – da se židovski narod istrijebi – njegova logika se mogla sprovoditi uz svu birokratsku racionalnost koju je Eichmann branio na svome suđenju (*instrumentalna* racionalnost). Kao što piše Stephen Bonner: „Instrumentalna racionalnost nije stvorila nacizam ili uništila sposobnost pojedinaca da donose normativne sudove. [...] Instrumentalna racionalnost i birokracija možda su bile nužni, ali ni izbliza nisu

40) Max Weber [1910–14], *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, vol. 1, Berkeley: University of California Press, 1978., str. 24–26.

41) Zygmunt Bauman [1989], *Modernity and the Holocaust*, Second edition, Oxford: Polity Press, 1991., str. 18. / Usp. *Modernost i holokaust*, Zagreb: TIM press, 2017.

bile dostatni uvjeti za totalitarizam.⁴² Rasizam i antisemitizam za naciste su bili vrijednosno racionalni, primjećuje Ulrich Herbert, ali to nisu bili i za njemačke nacionalne kapitale:

„Svaki pokušaj da se nacistička politika masovnog uništenja svede isključivo ili dominantno na prikrivene ekonomske, „racionalne“ interese, međutim, ne prepoznaje da je u očima nacista, a posebno za zagovornike sistematskog rasizma među njima, masovna eksterminacija njihovih ideoloških neprijatelja i sama predstavljala „racionalan“ politički cilj. Podupirale su ga reference na socijalne, ekonomske, geopolitičke, povijesne i medicinske argumente, kao i predodžbe o „rasnoj higijeni“ i „unutarnjoj sigurnosti“. Rasizam nije predstavljao „pogrešno uvjerenje“ koje je služilo tome da prikrije istinske interese režima, koji bi onda u suštini bili ekonomski. On je predstavljao zadanu točku sistema u cjelini.⁴³

Nekoliko vodećih marksista to nije shvatilo. Ernest Mandel, primjerice, „klicu“ holokausta vidi u „ekstremnom rasizmu“ koji su stvorili kolonijalizam i imperijalizam, a koji bolest „u njenom najgorem obliku“ uzrokuje samo kada „se rasističko ludilo kombinira sa smrtonosnom parcijalnom racionalnošću modernog industrijskog sistema.“ Nastavlja u istom tonu u nekoliko praznih paragrafa, dodajući sve više omogućujućih okolnosti – „servilne javne službe“, „ustrajno zanemarivanje individualnih kapaciteta za kritičke sudove ... kod tisuća pasivnih izvršnih agenata“, „osvajanje moći od strane političkih *desperadosa* određenog tipa buržoazije“, i tako dalje – što na

42) Stephen Eric Bonner, *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement*, New York: Columbia University Press, 2004., str. 112.

43) Ulrich Herbert, „Labor and Extermination: Economic Interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism“, *Past and Present* 138 (February 1993), str. 195.

koncu ne objašnjava baš ništa.⁴⁴ Rasizam se pojavio i razvio kako bi se opravdavali različiti aspekti kapitalističke globalne ekspanzije, koju predstavljaju ere robovlasništva, doseljeničkog kolonijalizma i postkolonijalne imigracije. Rasni zločini imperijalizma svi su učinjeni iz racionalnih motiva: masakri urođeničkih naroda Oceanije i Sjeverne Amerike poduzeti su kako bi se oslobodila zemlja za bijele doseljenike; činjenica da se dozvolilo odvijanje epidemija gladi koje su poharale Irsku 1840-ih i Madras 1870-ih bila je u skladu s maltuzijanskim načelima političke ekonomije. Od neposrednije relevantnosti je pokušaj istrjebljenja naroda Herero i Nama u Njemačkoj Jugo-zapadnoj Africi između 1904. i 1907. godine. No dok je to, a riječ je o prvom genocidu dvadesetog stoljeća, doprinijelo repertoaru užasa koji su nacisti kasnije uvezli natrag u Europu, uključujući koncentracijske logore i medicinske eksperimente, radilo se o dominaciji jednog oblika instrumentalne racionalnosti nad drugim, u ovom slučaju sigurnosti od otpora urođeničkih naroda kolonijalizmu u odnosu na potrebu za domorodačkom radnom snagom.⁴⁵ Svi su ti primjeri nedvojbeno legitimirani rasizmom, ali nisu bili ishod „rasističkog ludila“, osim možda na razini određenih individualnih sudionika. Taj epitet s više opravdanosti možemo primijeniti na holokaust, a pokušavajući ga konceptualizirati kao puku ekstenziju ranijih kolonijalnih genocida, Mandel riskira da ili njih tretira kao instrumentalno iracionalne (što *oni* nisu bili) ili holokaust tretira kao instrumentalno racionalan (što *on* nije bio).

Te poteškoće s Mandelovom argumentacijom navele su čak i kritičare koji ga simpatiziraju da, u reakciji, u potpunosti napuste svako racionalno objašnjenje. Norman Geras citira Trockijev opis kako su počinitelji jednog pogroma u Rusiji bili

44) Ernest Mandel, *The Meaning of the Second World War*, London: Verso, 1986, str. 90–93.

45) Benjamin Madley, „From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe“, *European History Quarterly* 35, no. 3 (July 2005).

„pijani od mirisa krvi“ i pita: „Kakva specifično marksistička kategorija postoji za to? [...] Tu je prisutno nešto, što nema veze s modernošću; nešto što nema veze ni s kapitalizmom. Tiče se čovječanstva.“⁴⁶ Tu nalazimo snažne odjeke Ernsta Noltea, koji je tvrdio da se fašizam javio iz „nečega jedinstvenog i nesvodivog u ljudskoj prirodi“: „Nije plod kapitalističkog sustava, iako se u današnje vrijeme mogao javiti samo na temeljima kapitalističkog sistema, specifično, u određenim vremenima kada je taj sistem ugrožen.“⁴⁷

Iracionalnost se, međutim, ne osporava tako što je se deklarira neobjašnjivom i klizi u argumentaciju o posrnuloj ljudskoj prirodi. Istina je, kao što ističe Alex Callinicos, da se „istrjebljenje Židova ne može objasniti ekonomskim razlozima.“ On vezu između holokausta i njemačkog kapitalizma vidi kao primjer međusobnog prožimanje interesa, u ovom slučaju između „njemačkog krupnog kapitala“ i „pokreta čija rasistička i pseudorevolucionarna ideologija ga je gurnula prema holokaustu.“⁴⁸ Poziciju koju Callinicos ovdje artikulira prvi je izrazio Peter Sedgwick 1970. godine: „Njemački kapitalizam nije trebao Auschwitz; ali je trebao naciste, kojima je trebao Auschwitz.“⁴⁹ Ali otkud je nacistička „rasistička i pseudorevolucionarna ideologija“ uopće došla? Callinicos vezu s kapitalizmom vidi samo kao rezultat neposrednih potreba ekonomije u vrijeme krize. Ali ideološka formacija nacističkog svjetonazora odvijala se preko puno dužeg vremenskog perioda, u kojemu se dogodila kombinacija niza determinanti

46) Norman Geras, *The Contract of Mutual Indifference: Political Philosophy after the Holocaust*, London: Verso, 1998., str. 158, 164.

47) Ernst Nolte, *Theorien über den Faschismus*, Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1967., str. 21.

48) Alex Callinicos, „Plumbing the Depths: Marxism and the Holocaust“, *Yale Journal of Criticism* 14, no. 2 (June 2001), str. 403, 406.

49) Peter Sedgwick, „The Problem of Fascism“, *International Socialism* 1:42 (February/March 1970), str. 34. Callinicos tu misao zapravo pripisuje Jeolu Geineru, koji ju je izrazio iz publike tijekom diskusije na konferenciji Marxism 1993. Vidi Callinicos, „Plumbing the Depths“, str. 413, fn. 95.

koje su proizlazile iz kontradikcija europskog i njemačkog kapitalizma, uključujući autoritarni karakter podčinjene srednje klase koja nikada nije uspješno razvila vlastiti politički identitet, ekstremno desni nacionalizam koji se prvo formirao kao odgovor na Francusku revoluciju, rasizam u svom antisemitskom obliku, sklonost nasilju koja je stečena u rovovima, i tako dalje.⁵⁰

Adaptirajući Sedgwicka možemo dakle kazati da njemački kapitalizam nije trebao holokaust, ali je dugoročni razvoj njemačkog kapitalizma proizveo, putem niza posredovanja, ideologiju nacizma, koja jest sadržavala mogućnost holokausta, a kada su se njemački kapitalisti okrenuli nacistima u trenutku krize, oni su dobili priliku da tu mogućnost realiziraju, ma koliko nevažan ili direktno štetan holokaust možda bio za obuhvatniji imperijalistički projekt njemačkog kapitala. Drugim riječima, barbarska ideologija nacizma i socioekonomska kriza u Njemačkoj, na koju je nacizam nudio jedan mogući odgovor, već su bile povezane kao različiti momenti u posredovanom totalitetu kapitalizma.

Ali ako je holokaust bilo barbarstvo koje je za njemački kapital bilo irelevantno i koje on nije planirao, onda nas nacistički režim konfrontira i s primjerima politika koje su bile instrumentalno iracionalne iz perspektive kapitalističke države. Kao što piše Detlev Peukert: „Smatrati fašizam učinkovitim odgovorom na slabost buržoaske demokratske države, tj. kao funkcionalno rješenje na krizu u interesu kapitala, znači nasjesti na samodefiniciju nacionalsocijalizma koju je stvorila njegova vlastita propaganda.“ Kao prvo, doveo je do duboko fragmentiranih i nekoherentnih institucija:

Dodjeljivanje ekonomskih funkcija državnim tijelima i kvazidržavnih ovlasti privatnim poduzećima nije dovelo

50) Richard Evans, *The Coming of the Third Reich*, London: Allen Lane, 2003., str. 22–76; Ian Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions That Changed the World, 1940–1941*, London: Allen Lane, 2007., str. 438–44; Sabby Sagall, *Final Solutions: Human Nature, Capitalism, and Genocide*, London: Pluto Press, 2013, str. 196–210.

do učinkovitijeg i racionalno funkcionalnog „državnog monopolnog kapitalizma“, nego do velike zbrke u pitanjima nadležnosti i odgovornosti, koju su mogli obuzdavati samo kratkoročni projekti i kampanje. Rascijepana država i polu-državna menadžerska tijela usvojila su princip kompeticije. Nacističku „nacionalizaciju“ društva slijedila je „privatizacija“ države. Taj paradoks je značio da su, s jedne strane, postojale goleme koncentracije moći kao rezultat internih i eksternih *Blitzkrieg* kampanji, dok su, s druge strane, prevladavali neefikasnost, nedostatak planiranja, padajuća produktivnost i opće pogoršanje stanja.⁵¹

Distinktivnost nacističke države možemo ilustrirati uspoređujući je s drugom „klasičnom“ fašističkom državom, Italijom: „U Italiji je tradicionalna država imala nadmoć nad strankom u najvećoj mjeri zbog toga što se Mussolini pribojavao vlastitih militantnih sljedbenika [...] U nacističkoj Njemačkoj stranka je dominirala državom i civilnim društvom, posebno nakon što je počeo rat.“⁵² To je najozbiljnije implikacije imalo u donosu na njemačko ratovanje. Götz Aly tvrdi da je pljačka osvojenih teritorija i eksternalizacija monetarne inflacije koju su Nijemci poduzeli kako se Drugi svjetski rat razvijao imala svrhu vezivanja njemačkih masa za režim, tako što im je osigurala rast životnog standarda.⁵³ Ta teza predstavlja golemo pretjerivanje i ignorira opoziciju i otpor koji su ipak postojali.⁵⁴ Ipak, nenamjerno identificira centralan problem za režim: osiguranje materijalnih resursa za njemačku industriju i njemačko stanovništvo bilo bi nemoguće bez teritorijalne

51) Detlev Peukert [1982], *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, Harmondsworth: Penguin, 1989., str. 44.

52) Robert O. Paxton, *Anatomija fašizma*, Zagreb: TIM press, 2012., str. 151

53) Götz Aly, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*, New York: Metropolitan Books, 2006. / *Usp. Hitlerova socijalna država: pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, Zagreb: Fraktura, 2012.

54) Gluckstein, *The Nazis, Capitalism, and the Working Class*, poglavlje 9; Peukert, *Inside Nazi Germany*, str. 118-25.

ekspanzije putem rata, no sposobnost njemačke države da izvrši taj tip ekspanzije podrivala je sama priroda režima. Kao što je Tim Mason primijetio, „rasno-etičku utopiju ... političko vodstvo shvaćalo je toliko ozbiljno, posebno Hitler i SS, da su joj u presudnim pitanjima žrtvovane i akutne materijalne potrebe sistema.“⁵⁵ Njemačka je na početku rata imala veće stope sudjelovanja žena u radnoj snazi nego Britanija ili SAD, iako su mnogi od tih poslova bili u ulogama koje se smatralo prikladnim za žene i koje se ne bi negativno odrazile na njihove uloge kao supruge i majke.⁵⁶ No unatoč očajnom manjku radne snage, Hitler se odupirao mobilizaciji žena u ratnu ekonomiju sve do njemačkog poraza u Bitci za Staljingrad zbog ideoloških briga o potencijalnom padu stope rađanja (a time i snage „arijevske“ rase) i zato što je u tome vidio prijetnju ženskom moralu. Ali čak i nakon Staljingrada mobilizacija je sprovedena nevoljko i žene su je u velikoj mjeri izbjegavale.⁵⁷ Tako mogu postojati situacije u kojima postoji istinska nepodudarnost interesa kapitalista i onoga što su iz njihove perspektive iracionalni zahtjevi socijalne baze jedne političke stranke, čak i ako je to stranka koju bi u drugim pogledima preferirali kao onu koja će upravljati državom.

Nacistički je režim obavio dvije usluge za njemački kapital: slamanje ionako oslabljene radničke klase i pokretanje imperijalističko-ekspanzionističke kampanje za osvajanje novog teritorija. Suvremena relevantnost tog iskustva limitirana je u oba pogleda: radnička klasa trenutno nije dovoljno borbena da bi izazvala strah u buržoaziji, a države u kojima je

55) Tim Mason [1975], „The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany“, u: Jane Caplan (ur.), *Nazism, Fascism and the Working Class*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995., str. 74.

56) Peukert, *Inside Nazi Germany*, str. 176–78; Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, New York: Viking, 2006., str. 358–59, 513–15.

57) Ian Kershaw, *Hitler, 1889–1936: Hubris*, London: Allen Lane, 1998., str. 563, 567–68, 713. / Usp. *Hitler 1889–1936*, Zagreb: Vizura, 2000.(?)

fašistička desnica najbliža preuzimanju vlasti – prije svega, u Grčkoj – nisu imperijalističke sile koje bi bile sposobne pokušati ostvariti kontinentalnu dominaciju na način na koji je to mogla Njemačka ili čak i Italija. U suvremenoj situaciji, sve što ostaje su oni aspekti ekstremno desnog programa koji su za kapital iracionalni, posebno u njegovom trenutnom, neoliberalnom obliku. No prije nego što se okrenemo tim aspektima, prvo moramo identificirati potrebe suvremene ekstremne desnice i osnovu potpore koju uživa.

Suvremeni spektar ekstremne desnice

Roger Eatwell je tvrdio „da su marksisti u stanju tvrditi i da kapitalizma u krizi može dovesti do diktature i do obnove slobodnotržišnih principa“. U pravu je, ali propušta primijetiti da to mogu činiti zato što krize iz 1929., 1973. i 2007. godine pripadaju različitim periodima povijesti kapitalizma u kojima radikalna desnica nije nužno igrala istu ulogu.⁵⁸ Historijski, ekstremno desni režimi su tendirali tome da usvoje dominantne organizacijske oblike kapitalizma svoga vremena. Između 1929. i 1973., primjerice, desne vojne diktature – povijesno najčešći oblik ekstremno desnih režima – u Latinskoj Americi bile su u jednakoj mjeri sklone intervencionističkim strategijama pod vodstvom države kao i nominalno lijevi postkolonijalni režimi u Africi i na Bliskom Istoku. Brazil je primjer koji to dobro ilustrira, posebno između 1964. i 1968. godine.⁵⁹ U kasnijem slučaju Čilea, međutim, generali isprva nisu imali mnogo ideja o tome koje ekonomske politike uvesti, a u nekom ranijem periodu bi se vjerojatno ugledali na model katoličkog korporativizma koji je Franco uveo u Španjolskoj poslije 1939., a koji je manje ili više vjerno slijedila gotovo svaka latinskoamerička diktatura poslije Drugog svjetskog rata. Štoviše, kao što Karin Fischer ističe, „trajalo je oko dvije godine prije nego što se neoliberalna frakcija uspjela do utjecajnih pozicija, što je tehokratima omogućilo da

58) Eatwell, „Conceptualizing the Right“, str. 21.

59) Francisco de Oliveira, „The Duckbilled Platypus“, *New Left Review* 11/24 (November/December 2003), str. 45.

promiču svoj dalekosežni organizacijski program.“ Daleko od toga da je postojala „unaprijed donesena odluka o uspostavi novog tipa institucionalnog poretka“, kao što se retrospektivno često pretpostavljalo, „pobuna je determinirala samo to da će o budućnosti zemlje odlučiti neka vrsta kombinacije različitih sila koje su bile reprezentirane u hunti.“⁶⁰ I brazilska i čileanska hunta pripadale su istoj vrsti, iako je brutalnost potonje bila veća, ali su imale prilično različite stavove o ulozi države u odnosu na vlasništvo, kontrolu i regulaciju ekonomije. Razlike u ekstremno desnoj ekonomskoj politici ne reflektiraju samo različite historijske periode u kojima su se stranke, pokreti i režimi pojavljivali. Suvremena ekstremna desnica zauzima spektar koji seže od fašizma na jednome kraju do ekstremnog konzervatizma na drugome: drugim riječima, raspon pozicija između British National Party (BNP) i United Kingdom Independence Party (UKIP) u Britaniji i Tea Partyja u SAD-u. Moguće je, međutim, da se fašistički režimi kreću prema konvencionalnije autoritarnim pozicijama unutar ekstremne desnice, što ukazuje na zajedničke elemente na koje ću se osvrnuti nešto kasnije. U slučaju Španjolske poslije građanskog rata, to je dijelom bila posljedica činjenice da je Franco vlast osvojio vojnim putem, a ne kombinacijom izvanparlamentarnog nasilja i elektoralizma, koja je na vlast dovela Mussolinija i Hitlera. Pravi fašistički pokret u Španjolskoj, falange, Franco je koristio, ali on nije igrao ulogu u određivanju politike, a poslije Drugog svjetskog rata je potpuno potisnut na marginu.⁶¹ Roger Griffin režime poput Francova opisuje kao „parafašističke“, ukazujući na njihovu obranu postojećih konzervativnih elita unatoč preuzimanja „vanjskih obilježja“ fašizma.⁶²

60) Karin Fischer, „The Influence of Neoliberals in Chile, before, during, and after Pinochet“, u: Philip Mirowski i Dieter Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009., str. 317.

61) Paxton, *Anatomija fašizma*, str. 153-154.

62) Roger Griffin, „Revolution from the Right: Fascism“, u: David Parker (ur.), *Revolutions and the Revolutionary Tradition in the West, 1560-1991*, London: Routledge, 2000., str. 189.

Što onda ujedinjuje fašističku i nefašističku ekstremnu desnicu? To nije njihov odnos prema ekonomskoj politici, iz jednostavnog razloga što ne posjeduju konzistentan pristup po tom pitanju. Duboko u četvrtom desetljeću neoliberalne ere, postoje upadljive razlike između zahtjeva za smanjenjem socijalnih usluga i poreza, koje iznose podržavatelji Tea Partyja ili Nizozemske stranke naroda (*Dutch People's Party*), i zahtjeva za većom državnom intervencijom kako bi se ublažili učinci globalizacije, koje iznose podržavatelji Jobbika u Mađarskoj i Zlatne zore u Grčkoj.⁶³ Sva krila ekstremne desnice zapravo ujedinjuju dvije karakteristike.

Jedna je socijalna baza članstva i podržavatelja u jednoj ili više frakcija srednjih klasa (poput sitne buržoazije, tradicionalnih srednjoklasnih profesija, ili tehničko-menažerske nove srednje klase). Neki režimi koje se ponekad označava kao fašističke ili parafašističke nisu imali sitnoburžujsku bazu koju u stvarnosti trebaju. To je bio slučaj u Argentini poslije puča iz 1943., kada su peronisti shvatili da se moraju osloniti na sindikate kako bi preživjeli.⁶⁴ Fašistički pokreti se ne mogu temeljiti na organizacijama radničke klase, budući da je jedna od karakteristika koja ih definira ta da teže uništenju takvih pokreta. To je razloga zašto ne samo peronizam, nego i ulsterski lojalizam, koji se temeljio na kvalificiranoj protestantskoj radničkoj klasi, ne možemo nazvati fašističkim pokretima, ma koliko reakcionarni i razdorni inače bili. Ali ako su fašistički pokreti nekompatibilni s *organizacijama* radničke klase, to ne znači da ne mogu dobiti podršku pojedinih *članova* radničke klase, kao što je ponekad doista i dobivaju, a to vrijedi i za ekstremnu desnicu općenito.

63) Anton Pelinka, „Right-Wing Populism: Concept and Typology“, u: Ruth Wodak, Majid Khosravi Nik i Brigitte Mral (ur.), *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, London: Bloomsbury, 2013., str. 15–17.

64) Alejandro Dabat i Luis Lorenzano [1982], *Argentina, the Malvinas and the End of Military Rule*, London: Verso, 1984, str. 21–25; Gino Germani, „Fascism and Class“, u: S. J. Woolf (ur.), *The Nature of Fascism*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1968., str. 65–95.

Zajednička karakteristika je pozicija ekstremnog *društvenog* konzervatizma, uvijek u odnosu na rasu i naciju, ponekad i u odnosu na rod i seksualnu orijentaciju: ekstremno desni političari u Nizozemskoj, primjerice, retorički su zazivali relativne slobode žena ili homoseksualaca na Zapadu u svrhu denuncijacije navodno opresivnih uvjerenja muslimana. Politički cilj je uvijek gurnuti javno mnijenje i zakonska prava natrag u doba prije nego što je homogenost „naroda“ zagađena imigracijom, kada god da je to Zlatno doba rasne ili kulturne čistoće navodno postojalo, a pravilu se radi o nekom slabo definiranom periodu prije Drugog svjetskog rata.

Postoje ipak velike razlike između tih dvaju tipova organizacije. Michael Mann tvrdi da se nefašističke ekstremno desne stranke od fašizma razlikuju po trima karakteristikama: 1) elektoralne su i teže osvojiti vlast demokratskim putem na lokalnoj, nacionalnoj i europskoj razini; 2) ne glorificiraju državu, i dok teže njenom korištenju za osiguranje blagostanja svojih klijentelističkih grupa, neke od njih (primjerice Austrijska Slobododarska stranka ili Tea Party) prigrlile su neoliberalnu retoriku male države; 3) ne teže „nadilaženju“ klase: „Ta tri ambigviteta i slabosti principa i politike stvaraju nestabilnost, pošto i ekstremisti i umjerenjaci žele nametnuti konzistentniju liniju, što onda rezultira cijepanjima i izbacivanjima iz stranke, kao u slučaju rekonstrukcije talijanskog MSI-ja ili dezintegracije njemačkih Die Republikaner sredinom 1990-ih.“⁶⁵

Prva od tih karakteristika, poštivanje građanske demokracije, presudna je, budući da upućuje na fundamentalnu razliku između fašističke i nefašističke desnice: potonja, kao što primjećuje Peter Mair, „ne tvrdi da u pitanje dovodi demokratski režim kao takav.“⁶⁶ Aktivisti i komentatori često povlače apsolutnu distinkciju između fašizma i drugih oblika ekstremno desne politike zbog toga što se fašizam oslanja na paravojne

65) Michael Mann, *Fascists*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004., str. 367–68.

66) Peter Mair, *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*, London: Verso, 2013., str. 45.

organizacije i nasilje kao dio svoje strategije osvajanja vlasti. U tom smislu, Zlatna zora je klasična fašistička formacija na način na koji to Lega Nord u Italiji nije. Ta razlika je važna, već zbog toga što određuje taktike njihovih protivnika, ali fašizam ne definira samo njegovo posezanje za izvanparlamentarnim ili ilegalnim aktivnostima. Tu Trockijeva analiza ostaje relevantna: „Kada neka država postaje fašistička ... to znači, primarno i iznad svega, da su radničke organizacije uništene; proletarijat je sveden na amorfnu stanje; a stvara se sistem administracije koji podire duboko u mase i koji služi tome da onemogući neovisnu kristalizaciju proletarijata. Upravo to čini stvarno značenje fašizma.“⁶⁷ Fašizam je dakle revolucionaran, a nefašistička radikalna desnica to nije; ali što u tom kontekstu znači riječ „revolucionarno“? Mnogi marksisti zaziru od korištenja tog pojma u odnosu na bilo koji moderni politički pokret koji ne pripada ljevici, s mogućim izuzetkom nacionalizama globalnog Juga. No ako fašistička osvajanja vlasti smatramo političkim revolucijama – koje mijenjaju prirodu i kadrove režima, ne mijenjajući način proizvodnje – onda ne postoji razlog zašto taj pojam ne bi bio primjenjiv.⁶⁸ Reinhard Hirsch ističe dilemu austrijske Slobodarske stranke, dilemu s kojom je suočena svaka populistička stranka ekstremne desnice koja dolazi na pozicije vlasti u sklopu neke koalicije: „Ako se prebrzo prilagode svojoj novoj ulozi i pokazuju umjerenost i spremnost na kompromise, postaju poput svake druge stranke desnog centra i gube svoj *raison d'être*. Ako, s druge strane, zadrže svoj radikalni gard, vrlo vjerojatno će ih [njihovi mogući koalicijski partneri] smatrati neprikladnima za visoke funkcije.“⁶⁹⁶⁸

67) Trotsky, „What Next?“, str. 125.

68) Neil Davidson, *How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions?*, Chicago: Haymarket Books, 2012., str. 490–97.

69) Reinhard Heinisch, „Austria: The Structure and Agency of Austrian Populism“, u: Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell (ur.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, Houndmills: Palgrave Macmillan, 2008., str. 82.

Druga bitna razlika, koja direktno proizlazi iz prve, leži u različitim stavovima u odnosu na društvo koje pokušavaju izgraditi. Kao što ističe Griffin, „revolucija zdesna“ i u fašističkoj Italiji i u nacističkoj Njemačkoj je tvrdila da koristi državu kako bi socijalnim inženjeringom stvorila „novog muškarca i ženu“ s „novim vrijednostima“.⁷⁰ To je projekt *transformacije*. Nefašistička desnica, međutim, insistira na tome da narod već jest repozitorij homogenosti i vrline: „Nasuprot tome, narodni neprijatelji – elite i ‘drugi’ – nisu ni homogeni niti posjeduju vrline. Optužuje ih se za zajedničku zavjeru protiv naroda, koji se prikazuje kao da se nalazi pod opsadom, odozgo, od strane elita, i odozdo, od strane niza opasnih drugih.“ Svrha nefašističke ekstremne desnice jest da narod vrati njegovom nekadašnjem sretnom stanju, prije nego što se taj dvostruki pritisak počeo primjenjivati na njega: „To nije utopija, nego prosperitetno i sretno mjesto za koje se drži da je doista postojalo u prošlosti, ali koje je izgubljeno u suvremenoj eri, i to zbog neprijatelja naroda.“⁷¹ To je projekt *restauracije*.

Treća i zadnja velika razlika tiče se društvenih klasa. Na jednoj razini, to se može činiti kao irelevantna tema, buduća da, kao što sam upravo primijetio, oba krila ekstremne desnice zazivaju „narod“ kao osnovu za svoju politiku. Fašisti, međutim, u pravilu tvrde da su društvene klase iluzija, marksistička fikcija čija svrha je da stvara podjele u nečemu što bi inače bilo ujedinjeno društveno tijelo. Fašisti su dakako pokušavali regrutirati pojedinačne radnike, ali im se nikada nisu obraćali kao radnicima. To je slučaj i danas. U britanskom kontekstu, primjerice, Daniel Trilling je istaknuo zabrinutost vodstva BNP-a u jednoj stranačkoj publikaciji: „Kao što je jedan urednički komentar u časopisu *Identity* upozorio 2009., postojala je opasnost da se BNP percipira kao ‘klasna stranka’: ‘Od svoga

70) Griffin, „Revolution from the Right“, str. 198.

71) Daniele Albertazzi i Duncan McDonnell, „The Scepter and the Spectre“, u: *Twenty-First Century Populism*, str. 5.

osnivanja, BNP je nadilazio klasne podjele.”⁷² Nefašistička ekstremna desnica, s druge strane, upravo zato što ne slijedi vizije organske nacionalne zajednice, može se posvetiti više specifično radničkim problemima kojima se tradicionalne stranke na ljevici više ne bave. U intervjuu koji su vodili Robert Ford i Matthew Goodwin, vođa UKIP-a Nigel Farage ustrajno je – i činjenično točno – isticao da njegovu stranku ne „čine samo razočarani torijevci”, primjećujući da su „brojke savršeno jasne. Glasovi koje UKIP dobiva sada uključuju značajnu klasnu dimenziju.”⁷³ No diskusija o klasama za sobom povlači pitanje otkud suvremene ekstremno desne stranke dobivaju podršku, a to je pitanje kojemu se sada okrećemo.

Ekstremna desnica u suvremenom neoliberalnom poretku (1): narodna podrška

Chip Berlet i Matthew Lyons primjećuju da u američkom kontekstu postoje „dviije verzije sekularnog desnog populizma“ od kojih se svaka oslanja na drugačiju klasnu bazu: „jedna za središte ima ekonomski libertarianizam tipa ‘mičite mi državu s leđa’ u kombinaciji s odbacivanjem srednjestrujaških političkih stranaka (privlačan prije svega višoj srednjoj klasi i sitnim poduzetnicima); druga se temelji na ksenofobiji i etnocentričnom nacionalizmu (privlačniji nižoj srednjoj klasi i najamnim radnicima).”⁷⁴ Kao što sugerira referenca na „najamne radnike”, reakcionarna uloga koju igraju sekcije srednje klase ne iscrpljuje socijalnu bazu ekstremno desnih društvenih pokreta. Budući da je većina stanovništva eksploatirana i podčinjena, takvi pokreti moraju crpiti barem dio svoje podrške iz tih redova.

Ipak je vrlo mala vjerojatnost da bi neki desni društveni mogao biti u potpunosti sačinjen od pripadnika radničke klase.

72) Daniel Trilling, *Bloody Nasty People: The Rise of Britain's Far Right*, London: Verso, 2012., str. 147.

73) Robert Ford i Matthew Goodwin, *Revolt on the Right: Explaining Support for the Radical Right in Britain*, Abingdon: Routledge, 2014., str. 146; vidi i poglavlje 4 u cjelini za dokaze o potpori UKIP-u iz radničke klase.

74) Chip Berlet i Matthew N. Lyons, *Right-Wing Populism in America: Too Close for Comfort*, New York: The Guilford Press, 2000., str. 347–48.

Oni koji nisu jednostavno društveni pokreti srednjih klasa, koji u osnovi imaju ekonomske ciljeve, u pravilu će uključivati radnike u nestabilne saveze sa sekcijama tradicionalne sitne buržoazije. U tim slučajevima međuklasne tenzije privremeno nadjačaju mobilizirajuće teme. Taj proces olakšava činjenica da je u relativno površnim kulturnim kategorijama – drugim riječima, u svemu što se ne tiče neposredno radnog mjesta – tradicionalnu sitnu buržoaziju i radničku klasu nerijetko gotovo nemoguće razlikovati po pitanju jezika, odijevanja i aktivnostima u slobodnom vremenu. Samozaposleni električar i radnik gradske čistoće pit će u istim birtijama; odvjetnik i poštar neće. Ali prisutnost radničke klase u pravilu će proizvesti izraze krivo usmjerenog animoziteta prema percipiranim interesima vladajuće klase. Posljedično, kao što ističu Berlet i Lyons, kontradiktorna priroda desnih društvenih pokreta „stavlja nas pred izazov da nadiđemo binarne modele moći i otpora“: „Pretjerano je simplificirano i krivo tretirati takve pokrete čisto kao oštre pse bigotnih elita. No velika greška bi bila preći preko opresivne politike takvih pokreta samo zato što ugrožavaju određene elitne interese.“⁷⁵ Nažalost, spektakl radničke klase, ili ugnjetavanih općenito, koji se mobiliziraju protiv vlastitih interesa pored članova drugih društvenih klasa izazvala je niz neadekvatnih odgovora socijalista.

Jedan od njih je tvrdnja da zahtjevi ili postupci radničke klase koji se možda čine reakcionarni zapravo sadrže racionalnu jezgru koja ljevici omogućuje da ih brani. Bilo je i više od naznake te logike tijekom štrajka u rafineriji Lindsey Oil iz 2009. godine, u kojoj se pojavio slogan „Britanska radna mjesta za britanske radnike“, s evidentno ksenofobnim, ako ne i rasističkim namjerama, protiv migrantskih radnika iz Istočne Europe. Istina je da poslodavci zapošljavaju radnike s ne-britanskim državljanstvom za manje nadnice i uz gore uvjete,

75) Isto, str. 349.

s posljedicom da se ti uvjeti onda šire na industriju u cjelini; ali rješenje leži u tome da se migrantske radnike sindikalizira, a ne da ih se krivi za rezanje troškova njihovih poslodavaca. Slične stavove, koji se svode na opravdavanje, mogli smo vidjeti u odnosu na samoorganizirano nasilje skupina građana protiv, primjerice, ljudi za koje se pretpostavljalo da su dileri ili pedofili, i to na temelju tvrdnje da se tu radi o „narodnoj pravdi“, autonomnim akcijama održavanja reda (*self-policing*) s onu stranu parametara buržoaske države. Naravno, postoje situacije u kojima radnici efektivno nameću vlastite oblike „legalnosti“, najočitije u odnosu na štrajkbrechere za vrijeme industrijskih akcija, ali oni se prilično razlikuju od onih u kojima se članovi neke zajednice okreću jedni protiv drugih po nalogu medijski inspirirane moralne panike.

Drugi neadekvatan odgovor je argument da su desni pokreti nelegitimni čak i ako radnici sudjeluju u njima jer ih financiraju ili vode bogate korporacije ili pojedinci. Taj argument izokreće klasični konzervativni motiv da narodne pobune protiv ustaljenog poretka tobože nikad nisu prirodne, nego uvijek orkestrirane od strane vanjskih sila („izvanjskih agitatora“), koje izmišljaju probleme ili ih manipuliraju kako bi promicale vlastite interese.⁷⁶ Glenn Beck, Fox News ideolog, bio je jako uključen u pokretanje Tea Party pokreta u SAD-u, a naftni magnati, braća Koch, su osigurala financijsku potporu. Za komentatore poput Georgea Monibota te su činjenice presudne:

Tea Party pokret je izniman u dva pogleda. On je jedan od najvećih demonstracija lažne svijesti koje je svijet ikad vidio – i najveća *astroturf* operacija u povijesti. Ta postignuća su u bliskoj vezi. *Astroturf* kampanje ... se pretvaraju da su spontani ustanak zabrinutih građana, ali su u stvarnosti osnovane i financirane od strane elitnih interesa. Neke *astroturf* kampanje nemaju nikakvu grassroots komponentu. Druge kataliziraju i usmjeravaju stvarne mobilizacije.

76) Nigel Harris [1968], *Beliefs in Society: The Problem of Ideology*, Harmondsworth: Penguin, 1971., str. 115–16.

Tea Party spada u drugu kategoriju. Čine je ostrašćeni, dobronamjerni ljudi koji misle da se bore protiv moći elita, nesvjesni da su ih organizirali isti interesi za koje misle da im se suprotstavljaju.⁷⁷

Nije jasno zašto bi to diskvalificiralo shvaćanje Tea Partyja kao društvenog pokreta. Prema Donatelli della Porta i Mariju Dianiju, članovi društvenih pokreta očituju tri karakteristike: „uključeni su u konfliktne odnose s jasno identificiranim protivnicima“, „spajaju ih guste neformalne mreže“ i dijele „distinktivan kolektivan identitet“.⁷⁸ Članovi Tea Partyja i oni ranijih desnih ustanaka u SAD-u posjeduju sve te karakteristike.

Thomas Frank opisuje konzervativnog organizatora u Kansasu koji je vodio dugu i u konačnici uspješnu kampanju tijekom 1980-ih i 1990-ih kako bi osigurao većinsku podršku za Republikance u nekoć Demokratskom Wichita: „[Mark] Gietzen je gradio društveni pokret, preobraćenika po preobraćenika. Na ljevici se obično mogu čuti opisi tog prevrata kao čisto odozgo organizirane priče, u kojoj Republikanski hipnotizeri mobiliziraju demografski opadajući sektor stanovništva za jednu posljednju, umornu bitku. Ono što su Republikanci Wichitaa postigli trebalo bi međutim zauvijek razagnati taj mit.“ Frank priznaje da „konzervativna ‘kultura pokreta’“ ovisi o „lobistima... časopisima i novinama ... [i] ponekoj izdavačkoj kući“, ali ona „na dnu“, ovisi i o „posvećenim *grassroots* organizatorima poput Marka Gietzena ... koji idu od vrata do vrata, organiziraju svoje susjede, stavljaju čak i svoje kuće pod hipoteku kako bi propovijedali evanđelje prevrata.“⁷⁹ Ljude koje organiziraju Gietzen i njemu slični možda su i moralno u krivu i politički zastranili, ali je patronizirajuće – i prije svega politički beskorisno – pretvarati se da njima jednostavno manipuliraju elitni lutkari. Sara Diamond je stoga u pravu kada tvrdi da su

77) George Monbiot, „The Tea Party Movement: Deluded and Inspired by Billionaires“, *Guardian* (25. listopad 2010.).

78) Della Porta i Diani, *Social Movements*, str. 20.

79) Thomas Frank, *What's the Matter with America? The Resistible Rise of the American Right*, London: Secker and Warburg, 2004., str. 175, 247.

lijevi kritičari američke kršćanske desnice u krivu kada usvajaju ono što ona naziva „shvaćanje prema kojemu male desne klike režiraju nešto što je zapravo masovni pokret.“ U pravu je i kada naglašava kompleksnost odnosa desnog populizma prema „postojećim strukturama moći“, jer su „dijelom *opozicijski* nastrojeni ... a dijelom *podržavaju* sistem.“⁸⁰

Mike Davis je protiv Franka iznio argument da je osvajanje svijesti radničke klase više privid nego stvarnost: „Ahilova peta“ Demokrata 2004. bila je „ekonomija, ne moralnost“. Dok je „*kulturkampf* možda igrao važnu ulogu na marginama“, Davis ističe da se tu radilo i o stvarnim klasnim temama, s obzirom na to da se „snažan radnički prezir za urbane elite iz industrija znanja... na koncu ipak temelji na realnom historijskom porazu i klasnom poniženju.“⁸¹ To sugerira dva različita procesa, oba od kojih Frank odbija uzeti u obzir: jedan je da su glasači iz radničke klase odbili glasovati za Demokrate jer je ta stanka u suštini usvojila iste neoliberalne ekonomske politike kao i Republikanci; drugi je da je radničko neprijateljstvo prema nazorima elita legitiman izraz klasnog gnjeva. Obje te pozicije su istinite, iako u odnosu na drugu nije jasno zašto bi se neprijateljstvo prema elitama najviše fokusiralo na njeno društveno liberalno krilo. Zapravo, Davis priznaje da tu postoji element koji nije moguće objasniti u kategorijama autentičnog klasnog interesa: „Sa zatvaranjem sindikalnih okupljališta (*union halls*) i izumiranjem nezavisnog tiska, ne iznenađuje da mnogi siromašni bijelci odgovore traže u svojim crkvama ili kod radijskih demagoga poput Limbaugha i Dobbsa.“⁸² Moguće je prihvatiti realnost tog procesa, bez da ga se, poput Franka, smatra neshvatljivim. Pravo pitanje je zasigurno zašto bi radnička klasa uopće bila predisponirana da pozitivno odgovara na desne argumente. Za

80) Sara Diamond, *Roads to Dominion: Right-Wing Movements and Political Power in the United States*, New York: The Guilford Press, 1995., str. 6.

81) Mike Davis, „What’s the Matter with America? A Debate with Thomas Frank“, u: *In Praise of Barbarians: Essays against Empire*, Chicago: Haymarket Books, 2007., str. 50.

82) Isto

to postoje i općeniti razlozi, koji vrijede za sve periode u povijesti kapitalizma, i specifični, koji su relevantni za suvremeno, neoliberalno doba.

Marksistički je truizam, koji seže natrag sve do formacije historijskog materijalizma u *Njemačkoj ideologiji*, da su ideje vladajuće klase u pravilu i vladajuće ideje.⁸³ Marx i Engels su kasnije revidirali tu potencijalno elitističku propoziciju u kategorijama koje su više dijalektičke, i na drugim mjestima istog rukopisa i u drugim radovima iz istog perioda.⁸⁴ Kasniji marksisti, prije svega Gramsci, pokazali su da većina pripadnika podčinjenih klasa ima krajnje kontradiktorne oblike svijesti.⁸⁵ Pa ipak, kapitalistički sustav ne bi mogao preživjeti da ga na nekoj razini većinu vremena ne prihvaća većina ljudi koji pod njim žive. Implikacije tog uvida su mračnije nego što se često pretpostavlja.

Svijest subalternih klasa je, kao što Gramsci kaže, u pravilu kontradiktorna. Jedan karakterističan oblik uključuje reformističku nesposobnost da se zamisli išta s onu stranu kapitalizma, čak i onda kada se suprotstavlja specifičnim učincima tog sistema. No alternative se ne svode na aktivno odbijanje na jednom ekstremu i pasivno prihvaćanje na drugome. Može postojati i *aktivna* podrška, internalizacija kapitalističkih vrijednosti do točke kada to vodi u akciju. Marksisti i drugi antikapitalistički ljevičari redovito ističu da nisu muškarci ti koji profitiraju od opresije žena, bijelci od opresije crnaca, ili heteroseksualci od opresije gejeva, nego su kapitalizam i buržoazija oni koji profitiraju. To je koristan korektiv argumentu, rasprostranjenom u mnogim lijevim pokretima, da je svaki oblik opresije odijeljen od drugih i da

83) Marx i Engels, *Njemačka ideologija*, str. 43.

84) Isto, str. 38-39; Karl Marx [1845], „[Teze o Feuerbachu]“, u: *Marx/Engels Dela, tom 5, teza 3*, str. 5-6.

85) Antonio Gramsci [1929-35], „The Study of Philosophy“, u: Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith (ur.), *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart, 1971., str. 333-34, Q11§12.

nijedan ne stoji u nužnoj vezi s kapitalističkim sistemom. Ipak, propušta ozbiljno uzeti u obzir Lukácsevu distinkciju između „onoga što su ljudi *faktički* mislili, osjećali i htjeli pod određenim historijskim okolnostima, u određenim klasnim položajima“ od „misli, osjećaj[a] itd. koje *bi* ljudi imali u određenoj životnoj situaciji kad *bi bili sposobni da potpuno shvate* tu situaciju i interese koji iz nje proizlaze kako s obzirom na neposredno djelovanje, tako i na – ovim interesima primjerenu – izgradnju cijelog društva.“⁸⁶ Jer ne možemo tek tako pretpostaviti da su članovi radničke klase ne samo sposobni za misli i osjećaje koji su „prikladni njihovoj objektivnoj situaciji“, nego da ih *doista* i imaju. Što ako radnici ne steknu tu razinu svijesti? Kao što piše John Rees:

Često postoje velike sekcije radničke klase – torijevci, štrajkbreheri, rasisti, dobrovoljci Prvog svjetskog rata – čije postupke ne možemo objasniti samo time da tvrdimo da nevoljko slijede ideologiju vladajuće klase. Podržavati stranku koja otvoreno zastupa interese vladajuće klase, podrivati štrajk, pucati na drugog radnika ili ga fizički ozlijediti zahtijeva više od pasivnog osjećaja „da se ništa ne može promijeniti“. [...] Otuđenje zasigurno igra ulogu, ali rezultat otuđenja nije tek ozlovoljeno podčinjavanje. Često poprima oblik radnika koji svoju isključenost iz respektabilnog društva pokušavaju nadići tako što će se što potpunije konformistički držati njegovih vrijednosti, i u svome djelovanju i svojim u mislima.⁸⁷

Socijalizam je na svjetskoj razini postao moguć nekad u ranim desetljećima dvadesetog stoljeća, ali otad se rodilo i umrlo nekoliko generacija. Mnogi od tih ljudi ili nikad nisu ni znali za „stajalište radničke klase“ ili su ga jednostavno odbili usvojiti.

86) Georg Lukács [1923], „Klasna svijest“, u: *Povijest i klasna svijest*, Zagreb: Naprijed, 1977., str. 111

87) John Rees, *The Algebra of Revolution: The Dialectic and the Classical Marxist Tradition*, London: Routledge, 1998., str. 260, fn. 134.

Umjesto toga, kao što smo vidjeli u odnosu na američki Jug poslije Građanskog rata, značajna manjina je podržavala, primjerice, rasno ugnjetavanje, iako od toga nisu puno profitirali u usporedbi s onim što bi dobili da su se borili za rasnu jednakost, a kamoli za punu socijalnu jednakost. Bez određenog stupnja klasne svijesti, međutim, tu alternativu neće nikad morati ni razmatrati: u neposrednom kontekstu njihove situacije, držanje koje ide na štetu interesa radničke klase u cjelini za pojedinačne članove radničke klase može itekako imati smisla. Lukács je jednom napisao o revizionizmu – a u ovom kontekstu to možemo primijeniti na reformizam općenito – da „*uvijek žrtvuje istinske interese klase u cjelini ... kako bi reprezentirao neposredne interese specifičnih skupina.*“⁸⁸ Pripadnici radničke klase koji sudjeluju u desnim društvenim pokretima to su, efektivno, doveli do sljedeće razine, žrtvujući i interese specifičnih skupina u korist svojih neposrednih individualnih interesa, koje u pravilu izjednačavaju s nadklasnim nacionalnim interesom.⁸⁹

Pobjede neoliberalizma za posljedicu su imale da je radnička klasa na Zapadu sada u stanju sve veće fragmentacije i organizacijske erozije, a, za neke radnike, pozivanje na krv i naciju čine se jedinim održivim oblikom kolektivnosti koji im još stoji na raspolaganju, posebno u kontekstu gdje je jedina systemska alternativa kapitalizmu – ma koliko lažna da je bila – kolabirala 1989–91. Odbaciti njihove stavove zbog iracionalnosti je puko izbjegavanje problema. Kao što Berlet i Lyons pišu: „Tvrđenje desnog populizma nisu ni više ni manje iracionalne nego konvencionalne tvrdnje da su predsjednički izbori izraz volje naroda, da se ekonomsko zdravlje može mjeriti profitima velikih korporacija, ili da američke vojne intervencije u Haitiju ili Somaliji ili na Kosovu ili gdje god već služe promicanju demokracije i ljudskih prava.“⁹⁰ No ta se uvjerenja, koja prihvaća

88) Georg Lukács [1924], *Lenin: A Study in the Unity of His Thought*, London: New Left Books, 1970., str. 56. / *Usp. O Lenjinu*, Split: Marksistički centar, 1974.

89) Isto.

90) Berlet i Lyons, *Right-Wing Populism in America*, str. 348.

više ljudi nego što ih, primjerice, vjeruje u doslovnju istinitost Knjige postanka, ne tretiraju kao znakovi bezumnosti. Kao što je Berlet argumentirao na drugom mjestu, to nije pitanje „osobne patologije“, nego kolektivnog „očaja.“⁹¹

Produktivnije je pitati kako takvi pokreti nastaju i u kojoj mjeri nude lažna rješenja za stvarne probleme. Zapravo, kao što piše Joe Bageant za slučaj SAD-a, „Novi konzervativizam je nastao na isti način na koji nastaju lijevi pokreti, otprilike istim procesom i iz istih razloga: rasprostranjeno a zanemareno nezadovoljstvo, u ovom slučaju erozijom ‘tradicionalnog’ života i vrijednosti u Americi kako ih ljudi iz radničke klase percipiraju.“⁹² Općenitije, Paul Taggart je plauzibilno sugerirao da ekstremno desni pokreti ne koriste tek slične metode kao ljevicama kako bi izgradili podršku; njihovo samo pojavljivanje u nekim je pogledima reakcija na pojavu šezdesetosmaške radikalne ljevice:

Valovi krize koji su Zapadnu Europu pogodili 1970-ih osigurali su zamah protestnim plimama koje su karakterizirale 1980-te i 1990-te. Ti protesti su prvo došli slijeva, sa Zelenim strankama, alternativnom politikom i onim što će se kasnije kristalizirati u Novu politiku. Tek sada svjedočimo ekvivalentom protestu zdesna. Spajajući pitanja oporezivanja, imigracije i radikalnog regionalizma, diljem Zapadne Europe nove stranke desnice protestiraju ne samo protiv politika (*policies*) nego i politike (*politics*) starih stranaka. Taj novi populizam je, u mnogim pogledima, zrcalna slika lijeve Nove politike [i potiče] iz istih dubokih izvora promjena koje su se počele javljati s krizom poslijeratnog poretka.⁹³

Sve veća međusobna zamjenjivost *mainstream* političkih

91) Chip Berlet, „The Violence of Right-Wing Populism,” *Peace Review* 7, no. 3/4 (1995), str. 285.

92) Joe Bageant, *Deer Hunting with Jesus: Dispatches from America's Class War*, New York: Three Rivers Press, 2007), str. 81–82; vidi i Davis, „What's the Matter with America?“, str. 57.

93) Paul Taggart, *The New Populism and the New Politics: New Protest Parties in Sweden in a Comparative Perspective* (New York: St. Martin's Press, 1996), 17–18.

stranaka, uključujući onih na socijaldemokratskoj ljevici, ekstremnoj desnici otvara put do glasača, tako što je smješta izvan konsenzusa po pitanju socijalnih politika.⁹⁴ Magnus Marsdal primjećuje opadanje javnog bijesa u Danskoj između uvođenja rezanja mirovina od strane socijaldemokrata 1998. i općih izbora 2001. zbog gotovo totalne suglasnosti različitih stranaka i komentatora o njihovoj nužnosti: „Ta *depolitizacija ekonomije* vodi do politizacije svega ostalog.“⁹⁵

Korijeni američkog pokreta naoružanih grupa civila, privatnih milicija (*militias*), primjerice, leže u krizi farmerskih zajednica tijekom 1980-ih. Tijekom prethodnog desetljeća, Nixonova je administracija farmere ohrabivala da uzimaju kredite, s fluktuirajućim kamatnim stopama, kako bi proširili poljoprivrednu proizvodnju. Krediti su osiguravani preko državnog tijela, Farm Home Administration (ili, kao što bi pripadnici tih grupa kazali, „*the government*“ – „vlasti“). No od 1979. nadalje, sada teško zaduženi farmeri pretrpjeli su nekoliko povećanja kamatnih stopa u nizu, koje je izvelo drugo državno tijelo (ili tijelo „vlasti“), Federalne rezerve (FED), pošto je tadašnji predsjednik FED-a Paul Volcker inicirao slavni „šok“ koji se veže uz njegovo ime. Uslijedile su neminovne ovrhe od strane banaka i konsolidacija zemlje u rukama agrikulturnih korporacija. Kao što izvještava Carolyn Gallaher: „U takvom kontekstu farmeri su bili zreli za mobilizaciju. Mnogi su osnovali privatne milicije – u pravilu stvorene kako bi se obranilo lokalne farme na dan ovrhe – dok su drugi poduzimali pravne mjere protiv bankara, sudaca i državnih službenika koji su bili uključeni u proces ovrhe. A ... očajni farmeri su našli pomoć kod aktivista ekstremne desnice (od pripadnika Ku Klux Klana do neonacista), koji su razaranje farmerskih predjela vidjeli kao priliku da prošire svoju političku

94) Alexandra Cole, „Old Right or New Right? The Ideological Positioning of Parties of the Far Right“, *European Journal of Political Research* 44, no. 2 (March 2005), str. 222-23.

95) Magnus Marsdal, „Loud Values, Muffled Interests: Third Way Social Democracy and Right-Wing Populism“, u: *Right-Wing Populism in Europe*, str. 51.

bazu preko tradicionalnih rasno-suprematističkih krugova.”⁹⁶ U ovom slučaju, osebujno je objašnjenje za ekonomske nevolje farmera postalo ulaznom točkom za puni spektar radikalno desne politike. Zašto je ta politika tako često usredotočena na pitanja rase, roda i seksualnosti?

Michael Kimmel ističe da bi doduše bilo apsurdno tvrditi da „žene ili gejevi ili nebijelci uživaju ravnopravnost“, ali da je istina i da „nikad nismo bili *jednakiji* nego što smo to danas“; no „istovremeno ... smo ekonomski *nejednakiji* nego što smo bili cijelo prošlo stoljeće“: „Tako da je lako povjerovati da su ti fenomeni povezani – da veća klasna nejednakost na neki način ima veze s većom društvenom jednakošću, ili da je potonja čak uzrokuje. Možda nas se može uvjeriti da je razlog za dramatični zaokret u raspodjeli bogatstva zemlje taj što te novopridošle skupine na neki način sišu beneficije koje su trebala kapati nadolje (*trickle down*) do bijelih muškaraca srednje i niže srednje klase.“ Kimmel slijedi karakterističan svakodnevni diskurs u SAD-u, u kojemu se pripadnike radničke klase smješta u kategorije „srednje i niže srednje klase“, ali njegov je zaključak ispravan: „Vjerovati da je veća društvena jednakost uzrok vaše ekonomske bijede zahtijeva značajnu razinu manipulacije, što je možda najveća operacija podvale i zamjene teza koja je ikad izvršena nad Amerikancima srednje i niže srednje klase.”⁹⁷ Istraživanje Lise McGirr o desnoj politici u Orange Countyju u Kaliforniji daje konkretan primjer kako bijes zbog ekonomske neizvjesnosti koju neoliberalizam stvara može skrenuti u duboki društveni konzervatizam:

Stanovnici Orange Countyja žalili su se na eroziju obiteljskog autoriteta, na naglasak na promjenama i inovaciji, podriivanje zajednice i opadanje važnosti lokalnosti – što je sve skupa

96) Carolyn Gallaher, „Mainstreaming the Militia“, u: Colin Flint (ur.), *Spaces of Hate: Geographies of Discrimination and Intolerance in the USA*, New York: Routledge, 2004., str. 186.

97) Michael Kimmel, *Angry White Men: American Masculinity at the End of an Era* (New York: Nation Books, 2013), 281.

posljedica rasta velikih institucija i koncentracije ekonomske i političke moći koji su dio funkcioniranja slobodnotržišne ekonomije. No njihova je snažna investiranost u kapitalistički poredak uzrokovala da prelaze preko vrlo realnih tržišnih sila koje često podrivaju obiteljske vrijednosti i stabilnost zajednica, budući da bi takvo znanje dovelo u pitanje materijalnu osnovu na kojoj su njihovi životi izgrađeni. Umjesto toga, tvrdili su da je devijacija od istinskog *laissez-faire* kapitalizma, kapitalizma u kojemu država ne bi imala bitnu ulogu, u srži svih američkih problema. Snažan naglasak na tržišnom poretku u kombinaciji s društveno konzervativnim vrijednostima koje slave obiteljske vrijednosti, moralnost i religiju, afirmirao je živote i uspjehe tih konzervativnih ljudi, nudio je objašnjenje za njihove nevolje i dao im snažan osjećaj kohezije i zajedništva. Tako su bili u stanju izbjeći preispitivanje unutarnjih kontradikcija unutar vlastite ideologije, ambivalencije i tenzije između entuzijastičnog pozdravljanja slobodnog tržišta i načina na koje slobodna tržišta često napadaju norme obitelji, zajednice i susjedstva.⁹⁸

Dakle, iako je Davis nedvojbeno u pravu da većina ljudi koja se uključuju u desne društvene pokrete to čini zbog prikrivenih ekonomskih briga, relevantnije pitanje je da li, u odsutnosti lijevog odgovora na te brige, nastavljaju zahtijevati implementaciju svog društvenog programa kao preduvjet za podršku političarima koji tvrde da ih reprezentiraju. U tim bi okolnostima dublji problem za stabilnost kapitalističkog sistema od manje vjerojatne mogućnosti da ekstremno desne stranke dođu na vlast, s programom koji bi bio destruktivan po potrebe kapitala, mogao biti utjecaj koji imaju na stranke *mainstream* desnice, kada uvjerenja njihovih podržavatelja možda nenamjerno uzrokuju poteškoće za proces akumulacije.

98) Lisa McGirr, *Suburban Warriors: The Origins of the New American Right*, Princeton: Princeton University Press, 2001., str. 163.

Ekstremna desnica i suvremeni neoliberalni poredak (2): nenamjerni antikapitalizam

Najjasniji primjer ovog tipa nenamjernih učinaka možemo naći u anglosaksonskom središtu neoliberalizma: u SAD-u i Britaniji. Uzmimo važno područje podrške Republikanskoj stranci u SAD-u. Od kasnih 1960-ih, republikanci su počeli sve više ovisiti o zajednicama fundamentalističkih kršćana, čiji aktivizam omogućuje da ih se mobilizira u izborne svrhe. Kevin Phillips je tvrdio da ta strategija ne koristi samo Republikanskoj stranci, nego i vladajućoj klasi čije interese ona zastupa: „Financijski sektor – i velika većina bogatih Amerikanaca – taj savez, iz razumljivih razloga, drži vrlo oportunistički“, pošto je vjernike lako mobilizirati oko slogana „za samopomoć, slobodno tržište i nepovjerenje prema državnoj vlasti“. Posljedica toga je: „Kako velik dio glasačkog tijela [Republikanaca] niskih i srednjih primanja sluša konzervativne propovjednike, korporativna agenda u velikoj mjeri prevladava.“⁹⁹ No jezgra vjerničkog glasačkog tijela, ili barem njegovo vodstvo, zahtijeva dakako i implementaciju određenih politika u zamjenu za svoju podršku. Neki pisci, posebno Frank, tvrdili su da je upravo to ono što se nikad ne događa: zahtjevi narodskog (*popular*) konzervativizma upravo su oni koje se nikad ne ispunjava, za razliku od zahtjeva elita: „Vrijednosti su glasačima možda ‘najvažnije’, ali uvijek se guraju u drugi red u odnosu na potrebe novca nakon što su izbori dobiveni. [...] Pobačaj se nikad ne zabrani. *Affirmative action* nikad se ne ukida. Kulturna industrija nikad se ne prisiljava da se upristoji.“¹⁰⁰ Frank to opisuje kao „obrnutu Francusku revoluciju – takvu u kojoj se *sans-cullotes* slijevaju na ulice zahtijevajući više moći za aristokraciju.“¹⁰¹

Frank podcjenjuje razmjere u kojima se fundamentalistički zahtjevi ipak implementiraju, primjerice po pitanjima spolnog

99) Kevin Phillips, *American Theocracy: The Peril and Politics of Radical Religion, Oil, and Borrowed Money in the 21st Century*, New York: Viking Penguin, 2006., str. 393–94.

100) Frank, *What's the Matter with America?*, str. 6.

101) Isto, str. 8, 109.

odgoja ili reproduktivnih prava. To je problem za Republikance, ne samo zato što ekstremizam fundamentalističkog kršćanstva može otuđiti glasačku „sredinu“ o kojoj rezultati američkih izbora u sve većoj mjeri ovise, nego i zato što to političare ograničava u poduzimanju politika koje su možda nužne za američki kapitalizam: „Knjiga postanka i serija religijskih romana *Left Behind* stoje na putu. Nije moguće da nam nestaje nafte; Bog je stvorio klimu; a objašnjenja Bijele kuće o tome što Sjedinjene države rade u Iraku ili drugdje na Bliskom istoku moraju biti u suglasnosti s borbom dobra protiv zla u doba približavanja posljednjih vremena. Slično kao u slučaju intervencije u Iraku, nacionalna energetska politika poprima slabe obrise u vakuumu iskrenosti.“ Ograničenja koja nameće potreba za udovoljavanjem vjerskoj bazi utječe i na položaj SAD-a u odnosu na druge razvijene države: „Realistično gledano, ti događaji i okolnosti teško da ohrabruju strane središnje banke, diplomate ili političke vođe na kupovanje i držanje američkih državnih obveznica, podržavanje američke energetske rasipnosti, priključivanje američkim pothvatima na Bliskom istoku, ili vjeru u to da će mladi ljudi koji jedva vladaju matematikom, koji su zavedeni kreditnim karticama i odgojeni na predodžbama o takozvanom inteligentnom dizajnu umjesto evolucije, nekako reformirati američku znanost i dati još jednu generaciju globalnog industrijskog lideršipa.“¹⁰²

Kao što taj primjer sugerira, neželjeni ishodi po potrebe kapitala ne moraju biti proizvod koherentnog vjerskog svjetonazora, dovoljan je i onaj koji više ne vjeruje u ništa što je proizvedeno izvan vlastitog iskustva – ili načina na koje se to iskustvo interpretira u izvornima informacija od povjerenja. Posljedično, kao što ističe Mark Lilla, upravo zato što Tea Party nije u potpunosti ogranak Republikanske stranke, on „transformira američki konzervatizam. [...] Što više pokušava iskoristiti energiju Tea Party pobune, to krutiji konzervativni pokret postaje u svome mišljenju i retorici. [...] Današnji

102) Phillips, *American Theocracy*, str. 394, 370–71.

konzervativci preferiraju društvo antiintelektualaca koji znaju kako iskoristiti ne-intelektualce, kao što to Sarah Palin tako maestralno čini.¹⁰³ Jonathan Raban to potvrđuje u izvještaju s jednog skupa Tea Partyja:

Pripadnici Tea Partyja koje sam susreo u Nashvillu osjećali su se prevarenim od politika koje za njih nisu imale nikakvog smisla, predstavljene u jeziku čiji osnovni pojmovi (poput „kvantitativnog popuštanja“) su im bili nerazumljivi. Kada se Palin obrušava na „takozvane stručnjake“ i „elite s Istočne obale“ i reklamira svoj *brand* „zdravorazumskog konzervatizma“, ona govori u ime golemu zajednicu smetenih i prestrašenih. Palin i njena vrsta ohrabрили su ljude koji su sami sebe dosad vidjeli samo kao zbunjene ili nedovoljno informirane, a sada se smatraju ponosnim skepticima koji se odupiru plimi nekritički prihvaćenih stručnih mišljenja. „Skepsa“ – prema ekonomistima, paleontolozima, i klimatskim znanstvenicima – postalo je distinktivno obilježje odvažnog nezavisnog građanina koji zna da je dug – dug, i da je globalno zagrijavanje ljevičarska zavjera.¹⁰⁴

Čini se da je to još jedan primjer za situaciju u kojoj postoji istinska neidentičnost interesa – ne baš između kapitalista i državnih upravljača, ali između kapitalista i političke stranke koja u određenom trenutku kontrolira državu („ima skrbništvo nad državom“ možda bi tu bio i bolji izraz). Dakako, razlog zašto fundamentalistički kršćani uopće imaju ta iracionalna uvjerenja može se racionalno objasniti u marksističkim kategorijama, referirajući se na psihološke rane koje je zadao kapitalizam.

Ali nisu samo vjerska uvjerenja ta koja mogu stvoriti probleme za američki kapital; to može i antimigrantski rasizam. Konkretni slučaj toga je i, Tea Partyjem nadahnuti, Beason-Hammon

103) Mark Lilla, „The Tea Party Jacobins“, *New York Review of Books* (27. svibanj 2010.).

104) Jonathan Raban, „Say What?“, *Guardian* (16. listopad 2010.).

Alabama Taxpayer and Citizen Protection Act – HB 56, kako ga se obično zove, koji je legislativa savezne države donijela u lipnju 2011. Time je postalo ilegalno ne nositi sa sobom imigracijske papire, a ujedno se svakoga bez dokumenata sprečava od primanja bilo kakve javne usluge, uključujući i vodovod. Zakon je trebao spriječiti ilegalnu imigraciju Hispanoamerikanaca, ali efekt je bio masovni odljev *Hispanosa* iz mnogih agrikulturnih poduzeća koja su ovisila o tim radnicima koji su činili većinu njihove radne snage: „Na sjeveru države, prodoran smrad trulećeg paradajza visi u zraku nad golemim parcelama zemlje s koje su dezertirali radnici, koji se, zbog straha ili bijesa, više ne pojavljuju kako bi brali njene plodove.“¹⁰⁵ No učinci su sezali i dublje od toga. Prije nego što je zakon donesen, procjenjivalo se da su 4,2 posto radne snage, ili 95.000 ljudi, činili nedokumentirani radnici, koji su međutim plaćali 130,3 milijuna dolara državnih i lokalnih poreza. Njihov odlazak iz države ili povlačenje u sivu ekonomiju prijetilo je smanjenjem lokalne ekonomije za 40 milijuna dolara. Nadalje, poslodavci su morali trošiti više novca na provjeru potencijalnih zaposlenika, na odjele za ljudske resurse za provjeru papirologije i osiguranje protiv potencijalnih penalizacija zbog nenamjernih kršenja zakona.¹⁰⁶

Ti razvoji *nisu* ekvivalentni tipu politika kojima socijaldemokracija povremeno (ali sve rjeđe) pokušava ublažiti ekscese kapitalizma. S jedne strane, socijaldemokratske reforme u pravilu imaju za cilj osposobiti sustav u cjelini da funkcionira učinkovitije za kapitaliste, a pravednije za većinu stanovništva, ma koliko nepomirljivi ti ciljevi možda i bili. No ekstremno desne reforme onog tipa koji smo upravo prikazali nemaju za cilj čak ni da rade u korist interesa kapitalista niti to čine: one doista samo

105) Ed Pilkington, „Immigrants Go into Hiding as Alabama Rules That Looking Illegal Is Enough“, *Guardian* (15 listopad, 2011.).

106) Immigration Policy Center, „Bad for Business: How Alabama’s Anti-immigrant Law Stifles State Economy“ (3. studeni 2011.), dostupno na www.immigrationpolicy.org.

realiziraju iracionalna rasistička uvjerenja koja su nadjačala sve ostalo.

Važno je naglasiti da podređivanje ekonomije ideologiji nije univerzalan trend. U Arizoni je republikanska gradonačelnica uložila veto na prijedlog zakona koji je diskriminatoran protiv gejeva, a koji su predložili članovi njene vlastite stranke, a slične su se stvari događale čak i duboko na Jugu. U Georgiji, primjerice, zakonski prijedlozi koji bi dozvoljavali diskriminaciju ne temelju seksualne orijentacije, koje su pred državni kongres i senat iznijeli republikanski tvrdolinijaši, pokopani su bez da se o njima i glasalo. Zašto? „Ovdje je, na mikrorazini, postao očit jedan od velikih razloga zašto su aktivisti za gej prava postigli veliku pobjedu diljem Amerike prošli tjedan: novac. Moć gej dolara, kao i kulturni pomaci, naveli su lokalne i međunarodne kompanije poput Delte, Home Depota, Applea i Coca-Cole da se usprotive konzervativnim izazivačima.“¹⁰⁷ Sličnu sliku dobivamo i na nacionalnoj razini ako razmotrimo blokadu američke vlade u rujnu i listopadu 2013., koja se dogodila na poticaj Tea Partyja i drugih radikalno desnih elemenata unutar Republikanske stranke, a koju je izazvao neobičan stupanj animoziteta od strane predstavnika američkog kapitala. *New York Times* je pisao: „Dugo isprepleteni oko zajedničkih interesa po pitanjima deregulacije i smanjenja poreza, biznis lobi i Republikanci se razilaze ne samo po pitanju fiskalne krize, nego i oko drugih važnih pitanja poput reforme imigracijskih zakona, koju su priželjkivale poduzetničke grupacije i stranačke vođe, ali su je u kongresu zakočili mnogi od istih zakonodavaca koji su sada vodili bitku oko državnog duga.“ Kao što je Dan Danner, predstojnik National Federation of Independent Business (NFIB) i jedan od glavnih protivnika Obamina zakona o zdravstvenoj skrbi, izjavio za Tea Party frakciju Republikanske stranke: „Njima je zapravo svejedno što NFIB misli, a svejedno im je i što misli Trgovačka

107) Rory Carroll, „Growing Power of the Gay Dollar Sees Off Legal Threats in America's Deep South“, *Observer* (2 ožujak 2014.).

komora (*Chamber of Commerce*), a vjerojatno ih nije briga ni što misli Business Roundtable.“¹⁰⁸ Kao što je jedan kandidat za republikansku predsjedničku nominaciju napisao o blokadi vlade: „Osim što tjera *mainstream* glasače, stranka je došla vrlo blizu toga da otuđi svoju tradicionalno najlojalnije podržavatelje – poduzetnike. [...] Upravni odbori i poduzetnici u velikoj većini žele vidjeti posvećenost stabilnim tržištima.“¹⁰⁹

Britanska konzervativna stranka susrela se sa sličnim problemima kao i Republikanci, ali u svom odnosu prema Europi. Chris Gifford tvrdi da postoje četiri „distinktivne karakteristike populističke euroskeptične mobilizacije“:

Prvo, bio je to dubok napad na vladajuće elite koji nije bilo moguće obuzdati tradicionalnim oblicima stranačke discipline. Drugo, snaga tog napada proizlazila je iz afirmacije euroskepticizma kao nacionalnog pokreta s masovnom podrškom. [...] Treće, diskurs tog pokreta bio je karakteriziran pozivanjem na narod na temelju kulturne i simboličke konstrukcije britanske iznimnosti (*exceptionalism*). Konačno, ta mobilizacije je imala značajne negativne učinke na europsku politiku vladajuće elite. Pomogla je osigurati tačeriistički pristup Europskoj uniji koji je uključivao reafirmaciju britanske nacionalne iznimnosti. [...] Sve tvrdi euroskepticizam na desnici britanske politike može se smatrati dijelom oporbenog stava prema laburističkoj vladi koja je 1997. dospjela na vlast s eksplicitno pro-europskom političkog agendom.¹¹⁰

Kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, nacionalizam koji konzervativci zazivaju protiv EU-a sada predstavlja golemu prepreku za britanske političare i državne upravljače koji žele

108) Eric Lipton, Nicholas Confessore i Nelson Schwartz, „Business Groups See Loss of Sway over House G.O.P.“, *New York Times* (9. listopada 2013.).

109) Jon Huntsman, „Republicans Must Stop Scrapping and Change Course“, *Financial Times* (24. listopada 2013.).

110) Chris Gifford, „The Rise of Post-imperial Populism: The Case of Right-Wing Euroscepticism in Britain“, *European Journal of Political Research* 45, no. 5 (August 2006), str. 858, 865.

slijediti strategiju veće europske integracije, ma koliko potonje bilo racionalno iz njihove perspektive.¹¹¹ Anketa Britanske trgovačke komore iz 2013. među 4,387 poduzeća pokazala je da se samo 18 posto slaže s tim da bi potpuno povlačenje iz EU-a imalo pozitivan učinak, dok većina od 64 posto podržava ostanak unutar EU-a, uz repatrijaciju određenih ovlasti.¹¹² Ne iznenađuje da su izvor anti-EU osjećaja mala poduzeća za koje povećanje regulacije i poboljšanje radničkih prava – čak i u minimalnom obliku – predstavljaju daleko veću prijetnju profitnoj margini nego što je to slučaj za velike korporacije.¹¹³

Glavni profiter antieuropske histerije bio je UKIP, a njegov uspjeh povratno je ohrabrio desnicu unutar Konzervativne stranke, iako su politike i jednih i drugih nekoherentne. Kao što je primijetio jedan kolumnist u *Observeru*, razumnom nedjeljnom glasu britanskih liberalnih srednjih klasa: „Manifest UKIP-a je besmislica proturječja. [...] Gospodin Farage obećava smanjenje poreza za svakoga i povećanje izdvajanja za maltene sve – od izgradnje novih zatvora, preko vraćanja studentskih stipendija, do velikodušnijih mirovina. No stratezi iz glavnih stranaka mi govore da nikamo ne dopijevaju s testnim grupama podržavatelja UKIP-a. Čak i kada se slažu s tim da UKIP-ova brošura nema nikakvog smisla, izvještava jedan stranački anketar, 'njima je to jednostavno svejedno'.”¹¹⁴

Te kontradikcije možda i nisu važne za političku borbu za vlast. UKIP je uspješno stvorio žrtvenog jarca u obliku kvazi-imaginarnе institucije po imenu „Europska unija” – baš kao što je to učinio i Tea Party u obliku kvazi-imaginarnе institucije po imenu „državna vlast” (*government*). Glavna razlika je da je u slučaju UKIP-a institucija strana a ne domaća, a krimen lokalnih elita njihova poslušnost. Osnova barem dijela UKIP-

111) Vidi Davidson, „The Necessity of Multiple Nation-States for Capital”, str. 241–42.

112) Gonzalo Vina, „Almost One in Five UK Companies Favor Leaving the EU”, *Bloomberg Businessweek* (14. travanj 2013.).

113) „Nearly Half of Small Business Owners Want to Leave the European Union”, *Mail on Sunday* (20. siječanj 2013.).

114) Andrew Rawnsley, „It's Not Just the Tories Who Should Beware UKIP in the Local Elections”, *Observer* (21. travanj 2013.).

ove podrške dolazi, međutim, iz usporedivog glasačkog tijela. Kao što autor najtemeljitiije studije o stranci primjećuje, očekivalo bi se da će „u vrijeme padajućih realnih dohodaka i ekonomske nesigurnosti bez presedana, glasači iz siromašnijih i nesigurnijih skupina podržavati stranku koja nudi najbolje izgleda za ekonomsku podršku i pomoć“, a ne „stranku s jedva koherentnom ili plauzibilnom ekonomskom politikom, bez ikakve povijest pomaganja onima u nepovoljnom položaju i s libertarijanskom aktivističkom bazom koja otvoreno preferira slobodna tržišta nad potporom deprivilegiranima.“ Objašnjenje za taj paradoks je depresivno ali jednostavno: „Glasači UKIP-a, koji su daleko najgorčeniija grupa unutar glasačkog tijela, izgubili su vjeru u sposobnost tradicionalne politike da rješava njihove svakodnevne probleme i umjesto toga su svoj bijes okrenuli prema skupinama koje drže odgovornim za pad svog životnog standarda i gubitka kontrole nad vlastitim životima.“¹¹⁵

Zaključak

Malo prije svoje smrti, Eric Hobsbawm je ponovno potvrdio nužnost kako vrijednosne tako i instrumentalne racionalnosti za kapitalističke državne upravljače i političare:

Nijedna vlada koja financira nuklearna istraživanja ne može si dopustiti da mari za to što Kuran ili Mahabharata ili marksizam-lenjinizam imaju za reći o prirodi materije, ili za činjenicu da 30 posto glasača u SAD-u vjeruju da je svijet stvoren u sedam dana. A zašto si ne mogu priuštiti da mare za to? Jer su od sedamnaestog stoljeća fundamentalna istraživanja u prirodnim znanostima bila od esencijalne važnosti za političke vlastodršce na način na koji to umjetnost i humanističke znanosti nisu bile: bile su esencijalne za ratovanje. Da stvar formuliramo brutalno jednostavno: Hitler je na bolan način morao naučiti da je malo toga izgubio izgonom židovskih

115) Ford i Goodwin, *Revolt on the Right*, str. 277.

glazbenika i glumaca, ali da se ispostavilo kao fatalno što je izgnao židovske matematičare i fizičare.¹¹⁶

To nije argument koji umiruje. Činjenica da Hitler nije uspio razviti nuklearno naoružanje možda je dijelom rezultat njegove genocidne mržnje prema židovskom narodu, ali je pokrenuo najdestruktivniji rat u ljudskoj povijesti koristeći one znanstvene metode koje su mu bile dostupne. Budući ludaci na moći bit će savršeno sposobni razlikovati one aspekte racionalne misli koji su im korisni, a za koje će uvijek biti moguće pronaći doktrinarnu izuzetku, od onih na koje će se (primjerice) zabrane Biblije morati doslovno primjenjivati. Jer čak i ako sam u pravu da su određeni aspekti ekstremno desne politike štetni po potrebe kapitala, iz toga ne slijedi da će kaos koji će proizaći iz implementacije takvih politika nužno koristiti ljevici, pa makar i indirektno. Obrana sistema uvijek je primarni cilj buržoazije, čak i pod cijenu privremenih sistemskih disfunkcija. U situaciji u kojoj bi ekonomski očaj vodio rastućim nemirima, ekstremno desne stranke uvodile bi se u igru kako bi pažnju preusmjerile sa stvarnih uzroka socijalne patnje na unaprijed identificirane žrtvene jarce, bez obzira na to koju cijenu bi to zahtijevalo na razini konkretnih politika. Kao što je nekoliko međusobno vrlo različitih autora primijetilo, tržište koje osobno samoostvarenje sužava na konzumentske izbore kao ultimativnu vrijednost ne destabilizira samo one oblike identiteta koji su tradicionalno pomagali podržavati kapitalistički sistem, poput obitelji i nacije, nego i same osobe restrikcije koje dozvoljavaju da se akumulacija odvija.¹¹⁷ Političke implikacije su zabrinjavajuće. Alan Sinfield jednom je napisao da „najveća opasnost tačerizma“, koji ovdje možemo uzeti kao sinonim za

116) Eric J. Hobsbawm [2002], „Politics and Culture in the New Century“, u: *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*, London: Little, Brown, 2013., str. 45.

117) Timothy Garten Ash, „This Epochal Crisis Requires Us to Resolve the Paradox of Capitalism“, *Guardian* (7. svibanj 2009.); Anthony Giddens, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Polity, 1998., str. 15; John Gray, „Maggie's Gift to Gordon“, *New Statesman* (24. rujan 2007.), str. 46.

neoliberalizam u cjelini, ne leži toliko u njegovim pobjedama nad sindikatima ili socijaldemokracijom, nego „u njegovom neizbježnom neuspjehu da zadovolji ili kontrolira emocije koje je razbuktao“: „Retorika zakona i reda i viktimizacija podređenih skupina, kojima pokušava učiniti plauzibilnim svoje socijalne i ekonomske politike, provocira osvetoljubive sile i potiče očekivanja koja bi mogla tražiti strašne vrste zadovoljenja.“¹¹⁸

Postoji li alternativa takvom ishodu? Marco D'Eramo je istaknuo da se pojam „populizam“ sada zaziva kako bi se izrazilo neodobravanje svake vrste politike slijeva ili zdesna koja se u bilo kojem pogledu udaljava od neoliberalnog konsenzusa. Tvrdi da je u suvremenoj upotrebi „populizam“ ideološki pojam koji služi brisanju razlike između ekstremne desnice i radikalne ljevice.¹¹⁹ Ali desni i lijevi populizam nemaju istu težinu. „Nažalost, politička ‘polarizacija’ je jednosmjerna“, primjećuje Davis.¹²⁰ Kao što sam ovdje sugerirao, stranke neoliberalnog „centra“ surađivale bi, a u nekoliko zemalja već jesu surađivale, s izbornom uspješnim strankama ekstremne desnice, dok su stranke radikalne ljevice u pravilu podlegle fragmentaciji čak i kada bi uživale određenu razinu potpore. Budući da se povratak u spokojnije doba „racionalnog“ kapitalizma čini vrlo dalekim – Veliki poslijeratni *boom* sve više se čini iznimnim periodom kapitalističke povijesti – jedina nada da se izbjegne scenarij koji je ovdje naznačen jest da se ljevica mobilizira oko alternativnog programa koji je istinski usmjeren protiv „potreba kapitala“ – ne igrom slučaja ili nesvjesno, nego jer je svjesno tako koncipiran. Prethodna diskusija sugerira tri zaključka.

118) Alan Sinfield [1997], „The Politics and Cultures of Discord (1997)“, u: *Literature, Politics and Culture in Postwar Britain (Third edition)*, London: Continuum, 2004., str. 349.

119) Marco D'Eramo, „Populism without the People“, *New Left Review* 11/82 (July/August 2013).

120) Mike Davis, „Last White Election?“, *New Left Review* 11/79 (January/February 2013), str. 44.

Prvo, desni društveni pokreti postoje sve od kasnijih faza tranzicije u kapitalizam, iako su bili rjeđi od onih ljevice. Njihova brojnost će u trenutnim neoliberalnim uvjetima vjerojatno samo rasti kako će povlačenje državne skrbi različite skupine navesti na obranu vlastitog pristupa oskudnim resursima, metodama koje se dosad uglavnom dovodilo u vezu s ljevicom.

Drugo, uvjeti realne mogućnosti socijalističke revolucije na Zapadu zadnji put su postojale između 1968. i 1975., ali ni tada nigdje nisu došli dalje od preliminarnih faza. Posljedično, današnja ljevica ima vrlo malo predodžbi o tome što bi revolucija uopće zahtijevala, osim nekoliko vrlo općenitih, ali formalno korektnih opservacija. Naročito je problematična ideja da će revolucija jednostavno uključivati revolucionarne mase na jednoj a kapitalističku državu na drugoj strani, s kolebljivim reformistima negdje između. Drugim riječima, da će se radnici svrstati samo na stranu vladajuće klase ako su direktno zaposleni u represivnom aparatu. To se čini neopravdano optimistično. Postoji slavna Lenjinova rasprava, dio koje glasi ovako: „Socijalistička revolucija u Evropi *ne može biti* ništa drugo do eksplozija masovne borbe svih i svakojakih ugnjetenih i nezadovoljnih. Dijelovi sitne buržoazije i zaostalih radnika neizbježno će učestvovati u njoj – bez takvog učešća *nije* moguća *masovna* borba, nije moguća *nikakva* revolucija – i isto će tako neizbježno unositi u pokret svoje predrasude, svoje reakcionarne fantazije, svoje slabosti i greške. Ali objektivno oni će napadati na *kapital*“.¹²¹ Posljednju rečenicu tog pasusa možemo dovesti u pitanje. Zašto bi sile koje mobiliziraju njihove „predrasude [i] reakcionarne fantazije“ nužno „objektivno“ bile suprotstavljene kapitalu? Ako su prethodno navedeni argumenti točni, moramo s barem jednakom vjerojatnošću očekivati pojavu pokreta koji će pokušati obraniti postojeći poredak ili položaj svojih članova u nekoj idealiziranoj verziji tog

121) Vladimir I. Lenjin [1916], „Rezultati diskusije o samoodređenju“, u: *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju: zbornik*, Zagreb: Naprijed, 1958., str. 280.

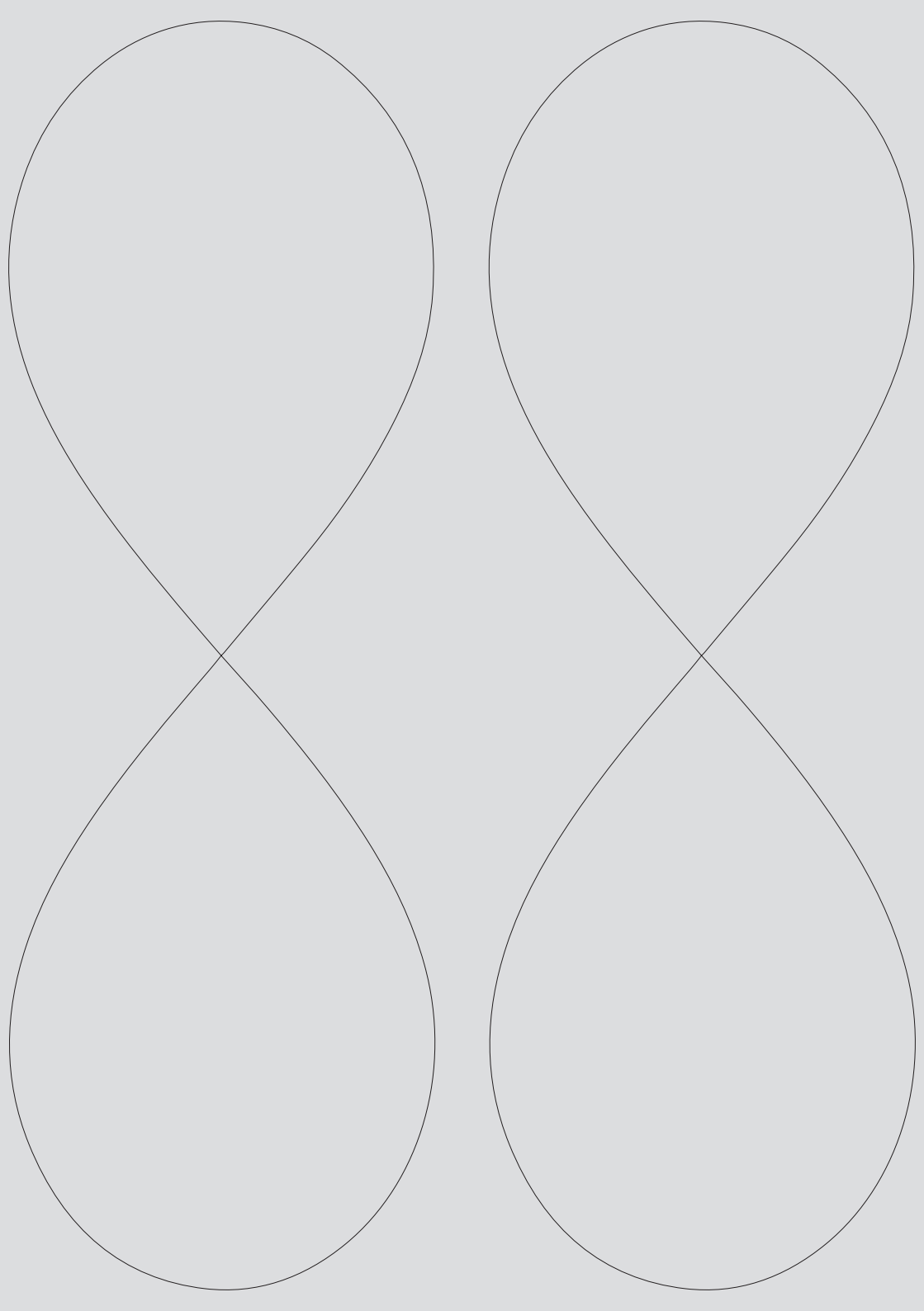
poretka, bilo neovisno o državi ili paralelno s njom. Vladajuće klase bi zasigurno prešle preko svih poteškoća koje bi ti pokreti mogli dugoročno uzrokovati za kapital, sve dok bi doprinosili neposrednom cilju suzbijanja revolucionarnih mogućnosti.

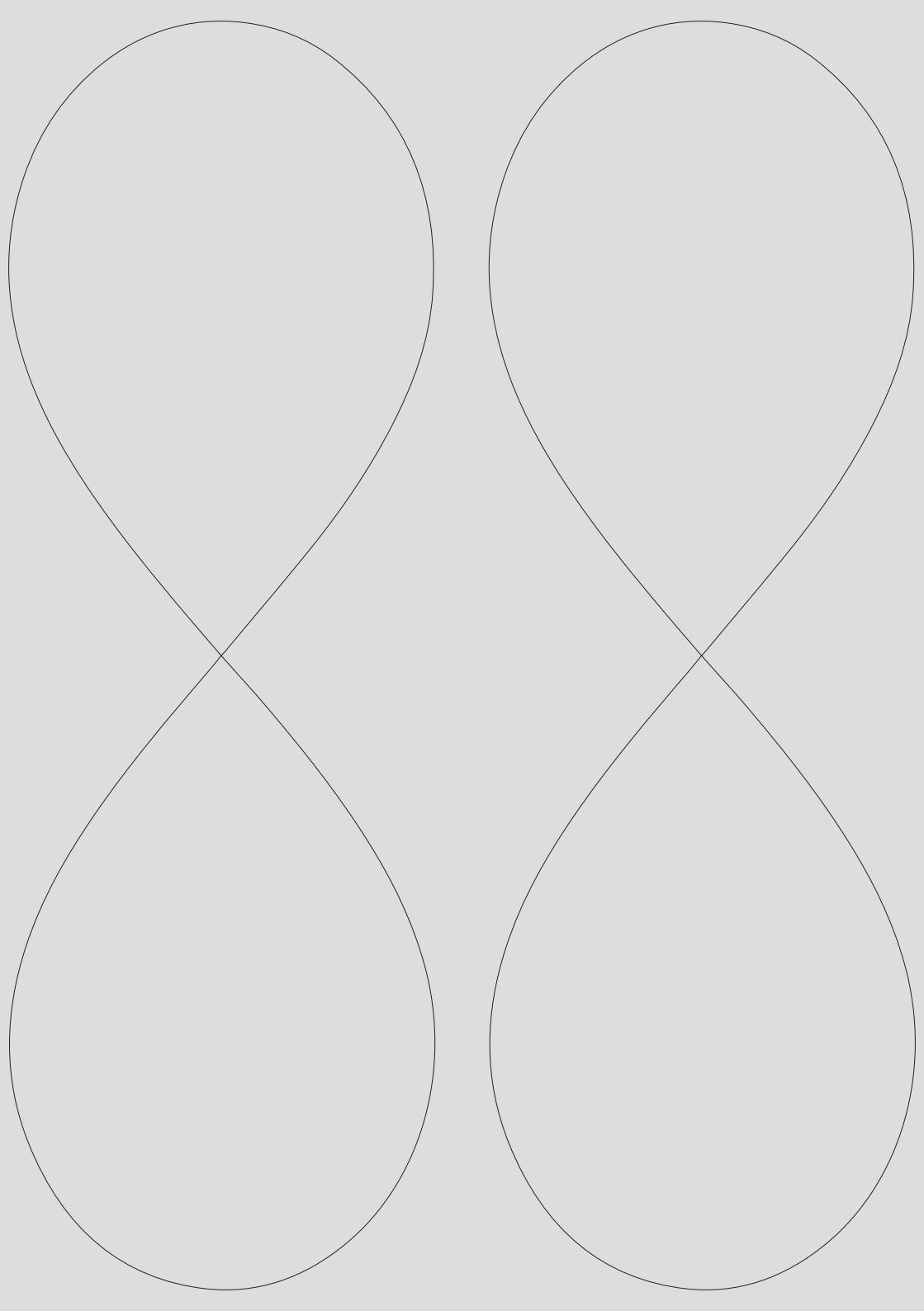
Treće, vrlo je mala vjerojatnost da će radnički pokret naći saveznike u onim sekcijama srednjoklasnih profesionalaca i novih srednjih klasa koje imaju materijalni interes za očuvanje kapitalističkog sustava. Ali veće kod sitne buržoazije i srednjih klasa iz „javnog sektora“ mogućnosti su veće. Sposobnost nekih članova tih skupina za mobilizaciju, čak i u desnim društvenim pokretima, trebalo bi gledati u pozitivnom svjetlu, pošto fokus njihovih frustracija ili nezadovoljstva nije nužno unaprijed definiran. Tu su Lenjinovi argumenti i dalje relevantni, posebno kada piše: „svjesna avangarda revolucije, napredni proletarijat, izražavajući tu objektivnu istinu raznobojne i raznozvučne, šarene i vanjski razdrobljene masovne borbe, moći će da ujedini i da joj dade pravac, da osvoji vlast, uzme u ruke banke, ekspropriira svima mrske [...] trustove“.¹²² Poslije svih razočaranja koja su uslijedila u stoljeću otkad su te riječi napisane, možda bismo te tvrdnje trebali formulirati u manje bezuvjetnim kategorijama. Ipak, centralna točka ostaje valjana: neodređenost društvenih pokreta znači da će njihov konačni smjer uvijek ovisiti o raspoloživosti uvjerljive socijalističke politike.

S engleskog preveo: Stipe Ćurković

Zahvaljujemo Neilu Davidsonu na ljubaznoj dozvoli za objavljivanje ovog prijevoda u *3k*.

Tekst je izvorno objavljen kao 8. poglavlje knjige *Nation-States: Consciousness and Competetion*, Chicago: Haymarket Books, 2016.

Razumjeti uspon radikalne desnice: dimenzije poopćene kulture nesigurnosti

Mario Candeias

Alternative für Deutschland (AfD) je u Bundestagu. U Saskoj-Anhalt AfD je postao druga najjača stranka s gotovo 20 posto glasova (a na izborima za pokrajinsku skupštinu prethodne godine imao je čak i pet posto više od toga). U Tiringiji, Brandenburg i Mecklenburg-Vorpommernu stvari stoje vrlo slično, a u Saksiji je AfD postao najjačom strankom, s 27 posto glasova je čak i jači od CDU-a. Saska-Anhalt je međutim za nas iz Zaklade Rosa Luxemburg posebno zanimljiva, jer tamo samo 2017. pokrenuli istraživački projekt s aktivističkom orijentacijom.¹

1) Projekt „Subjekt- und hegemonietheoretische Untersuchung des Rechtspopulismus & Entfaltung emanzipatorischer Gegenmacht“ [„Subjektno-teorijsko i hegemonijsko-teorijsko istraživanje desnog populizma & razvoja emancipatorne protumoći“](PSUREG) u Saskoj-Anhalt, županija Stendal, provode suradnici Sveučilišta Magdeburg-Stendal i Institut für Gesellschaftsanalyse (IfG) [Instituta za društvenu analizu] Fondacije Rosa Luxemburg, članovi stranke Die Linke i predstavnici lokalnih inicijativa. Voditeljica projekta je Kartin Reimer, a koordinatorka projekta Miriam Pieschke. U prvom istraživačkom izvještaju „Reaktionär, rassistisch, rechts. Die Entwicklung der Alternative für Deutschland (AfD) in Sachsen-Anhalt und Stendal“ [„Reakcionarno, rasistično, desno. Razvoj Alternative für Deutschland (AfD) u Saskoj-Anhalt i Stendalu“] (PSUREG 2018) u predgovoru, naslovljenom „Dem rechtspopulistischen Sog den Boden entziehen – transformative Forschung und Praxis von links organisieren“ [„Izvući tlo pod nogama desnopopulističkoj zavodljivosti – organizirati transformativno istraživanje i praksu slijeva“], objašnjava se pristup projekta (usp. www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Studien/Studien_1-18_Reaktio-naer_web.pdf). Tekst koji čitate nije direktno dio tog projekta, nego pokušava, pred pozadinom brojnih publikacija Zaklade Rosa Luxemburg koje su proizašle iz rada na ciljanom obraćanju mogućim glasačima AfD-a posljednjih godina, dati sintetički pogled na uzroke uspona radikalne desnice. U njegovom temelju leži teza o snažnim učincima različitih dimenzija poopćene kulture nesigurnosti.

AfD posebno dobar prijam ima kod muškaraca: četvrtina muškaraca na istoku Njemačke dalo im je svoj glas. AfD dakako nije isključivo istočni fenomen, kao što nije ni čisto muški problem. Dvije trećine svojih glasova dobio je u zapadnim saveznom državama, a u Ruhru je postigao dvoznamenkaste postotke, kao i u dijelovima Baden- Württemberga. Na saveznoj razini 16 posto muškaraca, ali i 9 posto žena, glasovalo je za AfD. I na istoku su žene glasale za AfD, ne u tolikom postotku kao muškarci (25 posto), ali ipak sa 17 posto.

Potrebna su dakle obuhvatna objašnjenja zašto je radikalna desnica u Njemačkoj i u tolikim drugim zemljama Europe mogla postati tako snažna, ali i specifični uvidi u to zašto su određene skupine i klasne frakcije, spolovi ili regije postali posebno prijemčivi za radikalno desne stranke.

Sve sami rasisti, mrzitelji i lumpenproleter? Nema sumnje, postoji tvrda jezgra starih i novih nacista, nacionalno-konzervativnih i völkisch grupacija, šovinističkih bijesnih profesora i rasističkih malograđana, depriviranih i socijalno izoliranih nezaposlenih. U prvom istraživačkom izvještaju našega projekta PSUREG (2018) opisujemo koje grupe i strujanja stoje iza razvoja AfD-a. To međutim još ne objašnjava AfD kao fenomen. A ako je vjerovati anketama, tri četvrtine glasača te stranke za nju nije glasalo iz uvjerenja, nego iz protesta, dijelom čak i unatoč tome što njen program odbacuju, ako su ga uopće poznavali.

Zanimljivo je naravno i zašto nacionalno-konzervativni miljei napuštaju CDU/CSU u korist AfD-a ili zašto su radikalno desni sada uspjeli pronaći reprezentanta s građanskom fasadom. Od posebne važnosti za ljevicu je, međutim, da sazna zašto neki glasači socijaldemokratskog tabora, ali i glasači Die Linke sada glasaju za AfD. U izborima za Bundestag 2017., 430.000 glasača koji su četiri godine prije još glasali za Die Linke, svoj glas je dalo AfD-u. Iako stranke poput AfD-a ili Front National i pokreti poput Pegida većinom nose skupine iz etablirane društvene sredine ili sitne buržoazije – i to uglavnom muškarci, sada se uspješno obraćaju i relevantnom dijelu radnica i radnika i nezaposlenima (neovisno o tome kako se pojedinci u post-izbornim anketama

sami društveno svrstavali). Didier Eribon (2016) glasački izbor za radikalnu desnicu u francuskom kontekstu naziva „činom političke samoobrane“ određenih skupina, kako bi uopće još ostale prisutne u političkom diskursu, makar samo u obliku „negativne samoafirmacije“. To svakako vrijedi i za Njemačku. Prodani od strane socijaldemokracije, razočarani u neučinkovitost sada već „etablirane“ Die Linke, okreću se moćnoj novoj pripovijetci: narativu o obrani radišnih ljudi, nacije, kulture od drugih, od „islama“, od „izbjeglica“, globalizacije, pedera i LGBT-jeva, „moralizirajućih šezdesetosmaša“ na vlasti, i tako dalje. Širenje desnih i rasističkih stavova nije novo i dobro je istraženo (od Heitmeyer 2010 do Flecker/Hentges 2004, da navedem samo dva primjera), što uključuje i pitanje zašto su tijekom devedesetih i nultih desnopopulističke stranke u zapadnoj Europi bilježili uspjehe, ali se takva stranka u Njemačkoj nije uspjela etablirati (usp. i Candeias 2015). To se promijenilo. Time problem privlači daleko više pažnje, što ne doprinosi uvijek njegovom razbistravanju. Tako se objašnjenja ili niže jedno iza drugog, bez pitanja o njihovu odnosu, ili ih se jednostavno suprotstavlja. Desni populizam se tumači kao rezultat globalizacije (odnosno, fenomen globalizacijskih gubitnika), desne kulturne borbe protiv raznolikosti i anti-diskriminacije, reakcija tradicionalne muškosti na feministička postignuća, izraz specifično istočnonjemačkog rasizma, posljedica „kolonizacije“ istoka, medijske ekonomije pažnje, ili sinergije odavno prisutnih potencijala i stavova. Nekad se za to okrivljuje desnokonzervativni CDU (kao u Saksiji), ponekad lijevo-centraški kurs CDU-a na saveznoj razini, nekad neoliberalizam, nekad „trećeputaško“ usmjerenje socijaldemokracije, a nekad pretjerani kozmopolitizam. Osim toga, o problemu se raspravlja pod različitim oznakama: desni populizam, radikalna ili ekstremna desnica, fašizam, autoritarni neoliberalizam, völkisch nacionalizam, itd. U skladu s tim, i protustrategije u politici i obrazovanju su raspoređene između polova „skandaliziranje i imuniziranje“ i „slušati i integrirati“.

S obzirom na taj veliki broj opisa, pristupa objašnjenju i strategija djelovanja, čini mi se smislenim na trenutak zastati i

razjasniti o kojim dimenzijama i fasetama fenomena u svakom pojedinom slučaju uopće govorimo. Tako primjerice treba razlikovati pokrete odnosno stranke od pristalica odnosno glasača. Osim toga treba analizirati razvoj u kontekstu konjunktura i kriza neoliberalnog kapitalizma, ali i specifičnog društvenog položaja, kao i pozicija, motiva i različitih obrazloženja subjekata.

Tome treba dodati da ankete poput u Leipzigu provedene „Mitte-Studie“ (Deckner i dr. 2016), koju je zajedno s drugim zakladama poduprla i Zaklada Rosa Luxemburg, nameće metodološke probleme i zapravo prikazuje „stavove“ bez stvarnog značenjskog sadržaja. Jer mi ne znamo što ispitanici o pojedinim predmetima stvarno misle, koji značaj pripisuju ovome ili onome, koji su njihovi prioriteti i kakav je odnos proturječnih elemenata njihove svakodnevne svijesti, itd. No prije svega iz takvih anketa ne dobivamo nikakve upute za to kako bi se s ljevice na takve procese moglo reagirati, bez da se prilagođavamo desnim parolama. Ankete nam ne daju perspektive djelovanja protiv desnice. Za to je potreban drugačiji pristup.

Na polariziranu raspravu o tome da li uzroci za desni populizam leže više kod socijalnih faktora ili široko rasprostranjenog rasizma, mogli bismo odgovoriti riječima Stuarta Halla (1982:92): „Problem ovdje međutim nije *da li* su ekonomske strukture relevantne za ‘rasističke’ podjele, nego *kako* se to dvoje teorijski spaja.“ Osim toga, nije upitno da li ljudi vrše rasistička pripisivanja, „nego koji su specifični uvjeti koji tom obliku [rasističkog] razlikovanja daju društveni značaj i historijsku djelotvornost“ (Isto: 129). Fenomen koji treba razumjeti pritom je toliko heterogen i dinamičan da izmiče jednoznačnim objašnjenjima. Pa ipak, zadatak je istražiti specifične veze između tih fenomena, nasuprot proizvoljnom nizanju različitih objašnjenja ili logike „ili-ili“. Zašto je fenomen upravo sada mogao postati tako značajan? Drugačije rečeno: treba ispitati tezu o poopćenoj kulturi nesigurnosti na način koji će zahvatiti različite društvene dimenzije i staviti ih u vezu s krizom neoliberalizma.

Ukratko: radi se o sljedećem pitanju: radikalna desnica je općenit fenomen, prisutan i u Njemačkoj i u velikim dijelovima Europe. Zašto je to tako? Pa ipak, radikalna desnica je fenomen koji nailazi na posebno značajno odobravanje u vrlo određenim klasnim frakcijama i regijama, ali i među muškarcima. Što je onda u svakom od tih slučajeva specifično? Postoje različita obrazloženja uspona radikalne desnice, skoro svako je donekle opravdano, ali objašnjava samo određeni aspekt. Najčešće ta različita objašnjenja stoje pored ili nasuprot jedno drugome. Bitno je međutim saznati da li postoji specifična veza između njih koja bi se dala teorijski obrazložiti. A politički se postavlja pitanje: kako ćemo doprijeti do onih društvenih (pod)skupina, koje su se od ljevice okrenule prema radikalnoj desnici, ali i do onih koji nemaju desne stavove ali su okrenuli leđa „politici kao takvoj“? I kako nam subjektivno orijentiran istraživački pristup u kombinaciji s organizirajućom praksom u tome može pomoći?

1. Ne samo istočni fenomen – konkurencija i rastuća nesigurnost u neoliberalizmu

Pad Berlinskog zida bio je događaj koji nije obilježio samo istok, nego i zapad Njemačke. Godina 1989., a s njom i njemačko ujedinjenje, izraz su historijskog prijeloma koji svoje ishodište ima u dvadeset godina ranijoj krizi poslijeratnog fordizma. S „Baršunastom revolucijom“ u Čehoslovačkoj i DDR-u nismo doživjeli samo kolaps istočnonjemačke države, a zatim i cjelokupnog „realno postojećeg socijalizma“ u Istočnoj i Srednjoj Europi, nego i likvidaciju zapadnonjemačkog i zapadnoeuropskog fordizma. Istok je postao eksperimentalno polje za neoliberalne strategije fleksibilizacije i prekarizacije. Ta iskustva su zatim postepeno transferirana, a pritisak na „unutarnjemačku“ i europsku periferiju promijenio je i odnose snaga na Zapada (za iscrpan prikaz usp. Candeias 1999).

U daljnjem toku je došlo do poopćavanja kulture nesigurnosti (Candeias 2008), koju „Agenda 2010“ emblematski reprezentira (odgovarajući *workfare* programi prije ili poslije su uvedeni u gotovo svim europskim zemljama i SAD-u). Strah od gubitka položaja na društvenoj ljestvici proizvodi učinke i duboko u prividno sigurnim miljeima. Jer prekarizacija i nesigurnost i kod dijelova „ugrožene sredine“ i „sredine pogođene degradacijom

društvenog položaja“ vode do osamljivanja i povlačenja u privatno, do konformizma i povećanja psihičkih oboljenja.² Prekarizacija rada, tvrdi Klaus Dörre (2005: 255), koristi se za proizvodnju „pokornih radnika“ i građana. Povrijeđeni osjećaji pravde i apeliranje na „marljive i radišne“ temelje se na „iskustvima ili strahovanjima“ zaposlenih da „unatoč napornom radu i mnogim različitim žrtvama svoj dosadašnji životni standard i društveni status neće uspjeti održati“ ili da neće moći ostvariti „ciljeve kojima teže“ (Flecker/Hentges 2004:139). Implicitni društveni ugovor – naporan rad u zamjenu za sigurnost i priznanje – jednostrano je raskinut. To dovodi do razočaranja i agresija koje se usmjerava protiv skupina koje tim nevoljama naizgled izmiču, koje navodno moraju manje doprinositi a ipak dobro žive, primjerice izbjeglice, nezaposleni ili primatelji socijalne pomoći.

Te figure obrazloženja nipošto nisu ograničene na takozvane gubitnike modernizacije, nego ih nalazimo i kod onih – i to *pogotovo* kod njih – koji se osjećaju ugroženi *moćnošću* gubitka socijalnog statusa, kao i kod onih koji sebe percipiraju kao one koji najviše doprinose (*Leistungsträger*), a svoju socioekonomsku poziciju su uspjeli zadržati ili čak poboljšati, ali samo pod cijenu povećanog radnog opterećenja, velikog porasta radnih sati i visoke razine iscrpljujuće fleksibilnosti.³ Oliver Nachtwey (2016) za to je pronašao sliku pomičnih stepenica koje se kreću prema dolje: ne smijete stati ako ne želite da vas odvuku prema dnu, a morate se itekako naprezati ako se, protiv smjera kretanja, želite makar i malo popeti. No rijetki ikad dopijuju do vrha. Prilaz višim klasama je prepriječen, imućni se separiraju i zabarikadiraju.

2) U svojoj analizi različitih kvantitativnih studija o uzrocima desnog populizma, Falkner/Kahrs (2018:8) dolaze do zaključka da „većina ‘zabrinutih’ sebe vidi u društvenoj sredini“.

3) Hilmer i dr. (2017: 13) rezimiraju u svojoj više socio-ekonomski usmjerenoj kvantitativnoj analizi: „Sažimajući, možemo dakle ukupno formulirati da nije stvarna oskudica ono što dovodi do toga da ljudi glasaju za AfD ili o tome načelno razmišljaju, nego prije svega kombinacija percipiranog društvenog pada u prošlosti i strahovi od pada u budućnosti. Ti ljudi se većinom ne nalaze u financijski prekarnoj situaciji, ali se ne osjećaju dovoljno zaštićeni od mogućih kriza u budućnosti.“

Desnica se na takve strahove, nesigurnosti i iskustva nemoći nadovezuje tako što se stanovništvu obraća kao pasivnoj žrtvi nadmoćnih protivnika; što je usporedivo s nostalgичnim zazivanjem navodno dobrih starih vremena i glorifikacijom tradicionalnih zajednica.

Tu se aktivira desnopopulističko dvostruko razgraničenje „naroda“ (ili „pristojne i marljive sredine“) u odnosu na one gore – elite, i prema dolje – u odnosu na sve izopćene (usp. Hentges i dr. 2003: 132), artikulira se „protest protiv socijalne nepravde“ i „pritiska političke korektnosti“ (Flecker/Hentges 2004: 146). Pritom se radi o konformističkoj pobuni, jer je itekako u skladu s mnogim neoliberalnim principima (orijentacija na konzumaciju i postignuća, „budi kovač vlastite sreće“, uspon putem obrazovanja, sloboda kroz individualnost itd.).

Ali ne raste dramatično samo ekonomska nejednakost. Sve snažnije se povlače i granice respektabilnosti, posebno odozgo. Od socijalnog pada ugrožena sredina ograđuje se od onih dalje dolje; etablirana građanska klasa proizvodi popularne slike (vidi primjerice slučaj Sarrazin⁴) koje trebaju legitimirati autoritarni odgoj nezaposlenih, migranata i drugih subalternih grupa. Konzervativci poput Paula Noltea (2001 i 2008) već godinama se ne libe zaoštrenu polarizaciju prihoda, moći, obrazovanja i oblika potrošnje nazvati stvaranjem novih kontura klasnog društva. Zgađen slikom „opasnih klasa“ koju je sam stvorio, pledirao je čak za više klasne svijesti građanske klase u odnosu na podklase (*Unterklassen/ underclasses*). Dijelovi „ugrožene sredine“, ali i pripadnici prekarijata usvajaju te odozgo povučene granice respektabilnosti i okreću ih i protiv sebe samih (osjećaji zakazivanja i krivnje, sve do samomržnje) i protiv

4) Odnosi se na kontroverze koju je izvorno pokrenula knjiga *Deutschland schafft sich ab* (Njemačka samu sebe ukida) iz 2010. u kojoj je Thilo Sarrazin, član SPD-a, od 2002–2009. član Berlinskog senata, a do kraja rujna 2010. i član uprave Deutsche Bank, njemačku poslijeratnu imigracijsku politiku proglasio neuspjehom i kritizirao navodno prevladavajuću ideologiju „multikulturalizma“. No osim (muslimanskih) migranata, navodno nesprenih na prilagodbu, kao opasnost za društvo je okarakterizirao i niže društvene slojeve, kao neproduktivne, po mentalitetu parazitske (u odnosu na državu) i nesklone inicijativi i samopoboljšanju. Brojni kritičari su knjigu osporavali zbog islamofobnih argumenata i klasizma, ali to nije spriječilo da postane bestseller. Sarrazin je u kasnijim knjigama, člancima i javnim istupima nastavio iznositi teze o islamu kao prijetnji za demokraciju, u Njemačkoj i u Eruopi. Unatoč višegodišnjim diskusijama unutar SPD-a i pokušaja vodstva stranke da ga se iz nje isključi, Sarrazin je formalno i dalje član stranke. (nap. prev.)

drugih (rast vlastite vrijednosti kroz obezvređivanje drugih). Klasizam, rasizam i seksizam društveno su najučinkovitiji oblici konstrukcije nejednakosti. Međutim, to ipak ni automatizam ni nužan ishod.

Često se radi o subjektivnom iskustvu nepravde kojoj se individualno nije moguće suprotstaviti, što pojačava osjećaj nemoći. To dijelove donjih klasnih frakcija i „ugrožene sredine“ dovodi u sve više antagonistički odnos prema postojećim oblicima podruštvljenja (Laclau 1981: 80 i dalje). To ne znači da pojedinci odmah moraju preuzeti desne stavove. Presudna je kombinacija ili artikulacija pojedinih (ideoloških) elemenata (usp. Isto). Jedan primjer: „nacija“ može poprimiti različita značenja: Antonio Gramsci je analizirao stvaranje nacionalnih država kao u osnovi historijski progresivan fenomen; pored svih kritika koju su mu uputili, i Marx i Engels su bili za pokret iz 1848.; nacionalni pokreti oslobođenja bili su važni akteri u antikolonijalnoj borbi, pored svih svojih proturječja. Oslobođenje i emancipacija bile su u prvom redu. Kada se „nacija“ spaja s imperijalističkom ekspanzijom, prisilnom homogenizacijom i uništenjem drugih etničkih ili nacionalnih skupina, taj koncept djeluje anti-emancipacijski i postaje oblikom dominacije.

Temelj rastuće nesigurnosti leži u činjenici da je u pitanje dovedena potreba za orijentacijom i osiguranjem egzistencije društvenih individua. Pod time se misli na cijeli niz sukoba: sukoba oko udjela u društvenoj proizvodnji i s njom povezanim dostatnim prihodima, oko društvene pozicije uslijed socijalnog pada odnosno nedostatka mogućnosti za uspon, oko socijalnih prava, rodnih identiteta (prije svega kod muškaraca), kolizije kozmopolitskih i nacionalnih načina života, oko imigracije i s njom povezanim sigurnosnim diskursima, oko reprodukcije sljedeće generacije, i tako dalje.

S tim je spojena i kriza tradicionalnih ideoloških elemenata i vrijednosti poput (industrijskog) rada, obitelji, nacije, roda, odnosa s prirodom, uslijed afirmacije novog transnacionalnog, informacijsko-tehnološkog načina proizvodnje i života (Candeias 2004), pri čemu nova artikulacija društvenih oblika u neoliberalnom upravljanju tim prijelazom ne nudi usporedivu

identitetsku sigurnost.⁵ Sve to ne vodi nužno udesno, jer destabilizacija naslijeđenih identiteta i društvenih oblika individualnosti (Sève) donosi i mogućnost značajnog porasta slobode i može značiti i civilizatorski „napredak“. Samo što nedostaje artikulacija emancipatorne prakse koja bi odgovorila na porast nesigurnosti koji to podrazumijeva.

Osim porasta nesigurnosti kroz prekarizaciju i sljedeće dimenzije čine važan dio poopćene kulture nesigurnosti: rast nesigurnosti zbog krize muške subjektivnosti, ženske subjektivnosti, promjena i pluralizacija načina života, „prijetnji izvana“, ali i de-demokratizacije i organizirane neodgovornosti.

Porast nesigurnosti kroz krizu muške subjektivnosti

Novi oblici muškog identiteta u neoliberalizmu nikad nisu poopćeni (tu su važne natuknice: više „emocionalne inteligencije“, autorefleksivne i konkurentne sposobnosti kooperacije i komunikacije, ravnopravnost, antiseksistički diskursi). Upravo suprotno, mnogi su muškarci nove zahtjeve doživjeli kao svojevrsnu „feminizaciju“ – počevši od svijeta rada preko kućanstva i odgoja djece sve do zahtjeva da jedu manje mesa ili da se čak hrane veganski. Nove zahtjeve za fleksibilnošću u mnogim profesijama prati iskustvo da sada moraju konkurirati sa ženama, dok muškarci istovremeno sve rjeđe imaju status jedinog hranitelja obitelji, a rodne hijerarhije se djelomično izokreću. Branše u kojima dominiraju muškarci i s njima povezani oblici izrabljivanja prirode sve se više dovode u pitanje, od rudarstva sve do automobilske industrije. Specifičan oblik muškog kvalificiranog rada pritom se obezvrjeđuje stalno novim tehnološkim zahtjevima i pritiscima za dodatnom kvalifikacijom. Iz toga slijede raznolika iskustva neuspjeha i nesposobnosti da se s tim zahtjevima nose, a onda i čežnja za navodno starim i stabilnim modelima obitelji, rodni podjela

5) Dobrovoljno pokoravanje određenim oblicima dominacije na kontradiktoran je način povezano s potrebama i mogućnostima djelovanja društvenih individua u svakodnevi. Da individue ono što je „društveno poželjno svaki dan iznova i same od sebe žele, predmet je nikad prekinutog rada ideoloških sila“ (*Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* 1991, Bd. I: 148). Pritom pokoravanje ne znači samo podvrgavanje, nego istovremeno osiguranje i lociranje subjekta (Butler 2001:87). Radi se o dijalektičkom procesu „bivanja stvorenim“ i „stvaranja samog sebe“ unutar (ili u opreci spram) danih oblika.

i oblika rada. U takvoj situaciji duboko ukorijenjen seksizam može ponovno snažno izbiti na površinu i izazvati otpor promijenjenim rodnim odnosima.

Porast nesigurnosti kroz krizu ženske subjektivnosti

Obećanja emancipacije putem profesionalne integracije sudaraju se s raznolikim „staklenim plafonima“. Sveprisutni zahtjevi za fleksibilnošću često se ispostavljaju kao nespojivi s obiteljskim životom. Čak i pri egalitarnoj podjeli reproduktivnog rada ili kod njegova delegiranja na treće (često ilegalizirane migrantice) „novi obiteljski model“ (Winker) često i dalje ne funkcionira, i to zbog rastućih zahtjeva u svijetu rada, ali i u domeni odgoja djece i partnerstva (konkurentski pritisak u obrazovnim institucijama, vlastiti zahtjevi za „kvalitetnim vremenom“ s djecom i partnerom itd.). U toj raskinutosti između tuđih i vlastitih zahtjeva može nastati čežnja za starim predodžbama o obitelji, uključujući mistifikaciju majčinstva, posebno kada se iskustvo nedoraslosti pretjeranim zahtjevima susreće s konzervativnim vrijednosnim predodžbama.

Porast nesigurnosti kroz promjene i pluralizaciju načina života

Stari fordistički način života više ne vrijedi kao norma, dok istovremeno počinje raspadanje starih miljea i lokalnih životnih svjetova. Identifikacijske ponude poput nacije i nacionalne kulture (pa makar to bio samo nogomet ili jezik) podrivaju Europska unija, kozmopolitizam, globalna konkurencija i doseljavanje. Iskustveni svjetovi kvalificiranog radnika više ne vrijede kao mjerilo, a on se osjeća obezvrijeđen i ponegdje podvrgnut „proletarizaciji“. Njegov način života sada važi kao zastario i malograđanski, i stavlja se u opreku s modernim urbanim stilom života (jako akademiziranim, kozmopolitskim, multikulturnim i multilingvalnim, s rodno osviještenim jezikom, ekološkim stilom života, organskom i veganskom prehranom i odvajanjem otpada). U to spada i (tako doživljena i medijski posredovana) samorazumljivost dijelom i ofenzivno reprezentirane seksualnosti LGBT-jeva. Heteroseksualnost gotovo da već važi kao oblik „uštogljenosti“, ili to tako barem

može izgledati iz nečije subjektivne perspektive. Čak i ako drugačiji načini života i seksualni identiteti samo zahtijevaju nešto više vidljivosti u odnosu na i dalje dominantnu heteronormativnost, pred pozadinom već spomenute krize muške i ženske subjektivnosti, to kod mnogih dijelova stanovništva pojačava vlastitu nesigurnost, pa im se zato to žešće suprotstavljaju. Novi zahtjevi doživljavaju se kao pritisak za konformiranjem s „političkom korektnošću“, što ponekad doista može korespondirati s realnim osobnim iskustvima te vrste.

Porast nesigurnosti kroz „prijetnju izvana“

Iskustvu erozije socijalnih infrastruktura (posebno u obrazovnom sustavu, javnom regionalnom prometu, u upravi i policiji, u području javne sigurnosti) treba dodati da neoliberalna politika odgovornost za to prebacuje na izvanjske uljeze i prijetnje. Relevantne natuknice u tom kontekstu su „imigracija u socijalne sustave“, „kanakizacija⁶ škola“, „paralelna društva“ ili „islamistički teror“. Osim toga, u mnogim područjima pada broj radnih mjesta, što se često dovodi u vezu s europskim reformama, slobodom kretanja posloprimaca, djelovanjem stranih kompanija i inozemnom konkurencijom s jeftinijom radnom snagom. Nerijetko, to se onda spaja s ukorijenjenim rasističkim stavovima. Iza tih prijetnji, koje često i mediji prenapuhuju, često leže realne problemske konstelacije čije uzroke se međutim krivo imenuje, između ostalog i zato što se kompleksne odnose i veze u vijestima ili novim medijima fragmentira, a u nekim slučajevima onda ponovno spaja na bizarne načine (primjerice prema obrascima teorije zavjere).

Porast nesigurnosti kroz de-demokratizaciju i organizaciju neodgovornosti

Tko odlučuje o novim zahtjevima? Koji načini života i identiteti još nalaze svoju reprezentaciju? Gdje ja još smijem i mogu suodlučivati (počevši od obitelji, preko pitanja moga identiteta i kako želim živjeti, sve do rada u transnacionalnim proizvodnim

6) U originalu „Kanakisierung“. Od kolokvijalnog „Kanake(n)“, što je uvredljiv izraz za strance, ali i za njemačke državljane stranog, u pravilu južnjačkog porijekla, posebno (ali ne samo) turskog. (nap. prev.)

lancima ili pod despotijom sektora niskih nadnica)? Ekonomski imperijalizam dovodi do toga da pitanje o konkretnim odgovornostima nestaje. Nadmoćnom globaliziranom tržištu nije moguće postaviti zahtjeve. Politika je, čini se, nemoćna u odnosu na tržišta ili se sama takvom učinila u njihovu korist, pa ostavlja samo još dojam distanciranosti i korumpiranosti. Demokracija se čini predstavom koja ne omogućuje stvarno sudjelovanje i suodlučivanje. I ovdje iza često nesretno formuliranih opisa problema i optužbi nerijetko stoje realna iskustva. Iskustvo nemogućnosti utjecanja i nemoći, iskustvo da više nemaš kontrolu nad vlastitim životom i uvjetima u kojima se odvija, može se pretvoriti u „bijes bez adresata“ (Detje i dr. 2011). On je često uparen s „ekstremnim fatalizmom“ (Haug 1993: 229), prema geslu: „ionako se ništa ne može promijeniti.“

Ako se te različite dimenzije spoje, to može dovesti do intenziviranja nesigurnosti koja „ponekad graniči s panikom“ (Balibar/Wallerstein 1990: 271). I doista, radikalna desnica mobilizira i potpaljuje „moralne panike“, kao što je, nadovezujući se na Stuarta Halla, primijetio Alex Demirović (2018: 29). Subalterni se putem tih – i medijski pojačanih – panika „ohrabruju da te od mišljenja, od shvaćanja sve više odcijepljene osjećaje prevode u resantiman, rasističke prakse, hladnoću i desolidarizaciju – i za to ih se nagrađuje pažnjom i brižnošću odozgo: ‘Razumjeli smo. Mi brige malih ljudi shvaćamo ozbiljno.’“ (Isto: 32). Te dimenzije poopćene kulture nesigurnosti mnogostruko su istražene. Njihove veze, učinci i značenje za uspon radikalne desnice u tijeku spomenutog istraživačkog projekta tek moraju biti pažljivije analizirani.

2. Bizarni svakodnevni razum i desni populizam

Često se kod „bizarno sastavljenog svakodnevnog razuma“ (Gramsci) ne radi o zatvorenoj slici svijeta, nego o „protoideološkom materijalu“ (Haug 1993: 53), dakle o još ne ideološkim impulsima i elementima osjećanja i mišljenja. Impuls nezadovoljstva sam po sebi još nije ideološki. Da li će to postati ovisi o tome kako se artikulira s drugim elementima ili

kako ga s njima artikuliraju. Nezadovoljstvo se može okrenuti prema solidarnim, horizontalnim praksama odozdo, ali i prema dominacijskim, hijerarhijskim, obezvrjeđujućim i isključujućim praksama.⁷

Unatoč različitim društvenim položajima dijelova stanovništva koji su pogođeni raznim oblicima porasta nesigurnosti, očituju jednu zajedničku karakteristiku: svi oni – od marginaliziranog (*abgehängt*) nezaposlenog, preko sve nesigurnijeg kvalificiranog radnika ili inženjera, pa do gnjevnog profesora ekonomije ili na društveni rub istisnutog nacionalnog konzervativca – odsječeni su od centralnih pozicija u vladajućem bloku moći. Većina stanovništva uvjeren je u to da političko utjecanje građana više nije moguće, da se „establišment“ ili „politička klasa“ (što je sintagma koju koristi i Podemos, ali oprečno radikalnoj desnici, s jasno emancipatornom namjerom) odmetnula i osamostalila.

U tome leži jezgra populizma (*populus* = narod), koji može biti lijevo ili desno usmjeren. Riječ narod može imenovati opreku između gore i dolje, između vladara i onih nad kojima se vlada i obuhvaćati raznolike narodne klase (značenje riječi *pueblo*) ili, esencijalistički, imenovati homogen, čak i „rasno čist“ narod (u smislu njemačke riječi *Volksgemeinschaft* – narodna zajednica).⁸

Populizam (Laclau 1981) prvo naglašava samo opreku između vladajućih i podčinjenih, a počiva na nepovjerenju prema „političkoj klasi“. No presudna je konkretna artikulacija i veza ideoloških elemenata. Jer često se svemu pridružuje i kontradiktoran antiintelektualizam i odbacivanje malih reformskih koraka. Često se konzervativno zazivaju navodno „dobra stara vremena“, dok se istovremeno voluntaristički zahtijeva difuzno udaranje šakom o stol i čišćenje u smislu

7) Tako je, prema istraživanju autora Müller-Hilmer/Gagné (2018: 8), zadnjih godina „sve glasniji postao zahtjev za sigurnosnim mrežama socijalne države“, a taj zahtjev podržava značajna većina. To međutim može sadržavati potpuno različita zazivanja: za obuhvatnom solidarnošću ili za oblicima ekskluzivne solidarnosti.

8) Na njemačkom je, posebno zbog nacionalsocijalističkog fašizma, gotovo nemoguće riječi za narod – Volk, dati emancipatornu interpelaciju, na govornom području romanskih jezika, situacija je ipak drugačija.

tabule rase. Populizam skreće nedvosmisleno udesno kada se kombinira s diskursima obezvrjeđivanja određenih skupina, primjerice „socijalnih parazita“, „azilanata“ ili „pedera“. Desni populizam je dakle puno bliži klasizmu (usmjerenog protiv klasnih frakcija na donjem rubu društva), nego klasnoj politici; zastupa *völkisch*, rasistički ili šovinistički nacionalizam umjesto politike suverenog samoodređenja stanovništva (primjerice protiv transnacionalnih interesa kapitala); propagira esencijalizirajuće heteronormativne rodne identitete s antifeminističkim stavom, umjesto otvorenih identiteta i rodne pravednosti. Desni populizam polaže sve na rasterećenje, samostabilizaciju i animozitet, a potonji se onda, i to je presudno, usmjerava na druge, umjesto da ide za proširenjem zajedničkog prostora djelovanja za poboljšanje životnih uvjeta svih. Radikalna desnica pojedincima omogućuje nekonformistički konformizam, pri kojemu je pobunjeničko držanje retorički doduše usmjereno protiv instanci vlasti i dominacije, ali istovremeno praktički poziva na obezvrjeđivanje i isključivanje „drugih“, migranata, itd.

Ako desni populizam želimo bolje razumjeti, moramo početi od toga da se ne radi toliko o desnim stavovima, nego o tome kako se određeni, itekako proturječni, protoideološki impulsi, osjećaji, oblici mišljenja, žudnje i nadanja, koji u svakodnevnoj svijesti (koja je stoga – bizarno sastavljena) mogu supostojati nepovezani, jedni pored drugih, ugrađuju u neki politički projekt i „prerađuju“ u nešto koherentno. To nije jednostran proces: protoideološki materijal s jedne strane oblikuju ideološke instance, primjerice mediji ili stranke, ali i škole, radno mjesto, udruga ili obitelj, putem kontinuiranih diskursa. S druge strane, pojedinci se aktivno, u smislu subjektivacije, upisuju u takve političke diskurse, prilagođavaju ih svojim konkretnim uvjetima, tako da time doista stječu makar relativnu, restriktivnu sposobnost djelovanja. Pitanje glasi „kako se pojedinci ugrađuju u postojeće strukture (i diskurse) i pritom sami sebe oblikuju“

(Haug 1983: 16).⁹ Treba dakako postaviti i pitanje zašto su ponuđeni lijevi ili solidarni diskursi u Njemačkoj manje uspješni nego što su to drugdje, primjerice u Španjolskoj ili Grčkoj (usp. Candeias/ *Völpel* 2013).

No svaki pokušaj proširenja ingerencija nad vlastitim životnim okolnostima povezan je s rizikom sukoba s instancama moći. Utoliko se svatko individualno mora kretati unutar opreke „između proširenja životnih mogućnosti i anticipacije rizika gubitka mogućnosti djelovanja zbog djelovanja vladajućih“ (Holzkamp 1987: 16 i dalje) – putem radne i socijalne uprave, školske administracije, svakodnevne kontrole i policijskog nadzora, ali i „malih podoficira“ (Marx) kapitala, često utjelovljenih u ne nužno pretjerano izdašno plaćenim vođama odjeljenja i predradnicima s njihovim krutim metodama upravljanja putem stalnog propisivanja u sektorima niskih plaća ili čak u neformalnom sektoru. Utoliko je sasvim razumljivo pomiriti se s ograničenom mogućnošću djelovanja u okviru postojećih odnosa, „dakle upustiti se u neku vrstu aranžmana s vladajućima, i to na način da se u njihovoj moći utoliko ima udjela, ili barem njene prijetnje u tolikoj mjeri neutralizira, da nam unutar tog okvira još uvijek ostane određeni raspon slobodnog prostora“ (Isto: 17). Takvoj restriktivnoj sposobnosti djelovanja istovremeno uvijek iznova prijete sila društvenih kontradikcija. Poopćena nesigurnost s njenim ipak vrlo različitim oblicima i stupnjevima pogođenosti djeluje kao permanentna – latentna ili manifestna – prijetnja i može razgraditi čak i tu restriktivnu sposobnost djelovanja. Ta razgradnja može izazvati anomiju, povlačenje, potiskivanje, kao i fizička i psihička oboljenja,

9) Individue pritom treba shvatiti kao one koji „aktivno prisvajaju“, kao kreativne kolektivne proizvođače svog načina života (Willis 1990: 13 f.). Time procesi subjektivacije uvijek podliježu dvostrukom karakteru pokoravanja i samo-konstitucije, i stvaraju specifične odnose heteronomije i autonomije. Subjekt nikad nije u potpunosti konstituiran, nego ga se uvijek iznova pokorava i proizvodi, čime se otvara i mogućnost njegove reartikulacije. Sama proturječnost društvenih odnosa sprečava potpuno prilagođeni identitet u procesu subjektivacije. Ne radi se o proturječjima koja „postoje samo u mišljenju“, a koja bi se onda dala razriješiti na individualnoj psihičkoj razini, nego o „realnim proturječjima“ (Holzkamp 1987:14). Individualno vođenje života tada znači aktivnu realizaciju proturječnih mogućnosti djelovanja koje su u određenom sklopu (*Ensemble*) društvenih odnosa dane. Nemogućnost supstancijalnog jedinstva, unutarnje koherencije, pritom stvara svakodnevni otpor i svojevoljnost (usp. Candeias 2004).

ali može i proturječni rizik gubitka sposobnosti djelovanja i subjektivne nužnosti da se aktivno i kolektivno proširuje vlastite životne mogućnosti i prostor za djelovanje pomaknuti u korist potonje. Kada nedostaje iskustvo sa solidarnim praksama, kada nema pozitivnih iskustava njihova uspijevanja, to može dovesti samo do samovoljnog disidentstva kakvo zastupa radikalna desnica: ono stoji istovremeno za konzervativno očuvanje postojećih društvenih odnosa, kao i za njihovo parcijalno dovođenje u pitanje zdesna. Izuzev malih grupa, dominira ekstremni fatalizam koji zna za svoju nemoć u odnosu „na one tamo gore“, ali inscenira pobunjeničku gestu i spaja je s „ekstremnim voluntarizmom“ (Haug 1993: 229), a usmjeren je protiv slabijih društvenih skupina, znajući da je opasnost sankcioniranja vrlo mala. To držanje stoji u „opoziciji spram vladajućeg bloka“, ali je „‘opasno’ samo tamo gdje se ne dira u stvarne temelje dominacije“ (Isto: 222). Radikalna desnica pojedincima omogućuje nekonformistički konformizam kod kojega se oporbenjačko držanje doduše retorički usmjerava protiv instanca dominacije, ali ih istovremeno praktički zaziva za obezvrjeđivanje i isključivanje „drugih“, migranata, „onih koji neće da rade“, „prljavih šezdesetosaša“, feministica, itd. To se može doživjeti kao stabilizacija sposobnosti djelovanja pod zaoštrenim uvjetima nesigurnosti. Pojedinci se tada moraju manje „bojati da će biti prisiljeni upoznati se s državnim sankcijama i njihovom prisilnom prirodom“ (Deppe: 1981: 89).

Novi autoritarizam možemo tumačiti kao nastojanje da se „odozgo stvori savez s grupama sitne buržoazije i radničke klase, ali da im buržoazija pritom ne mora nuditi nikakve ustupke. Funkcionira kao svojevrсни kratki spoj između sila buržoazije i subalternih“ (Demirović 2018: 34). Demokracija se pritom ne odbacuje, nego se reakcionarno preoblikuje. Radi se o „plebiscitarnoj strategiji koja dijeli i mobilizira duž rasističkih, nacionalističkih, religijskih, seksističkih ili prirodno-eksploatacijskih demarkacija, reproducira bizarnu svakodnevnu svijest i neurotizira subjekte“ (Isto). Taj oblik mobilizacije povezan je s imaginiranim osnaživanjem (*Ermächtigung*) subalternih. S obzirom na naširoko rasprostranjena iskustva nemoći, operira

s obećanjem da će ponovno osigurati „kontrolu“ i „sigurnost“ u odnosu na raznolike unutarnje i vanjske prijetnje. U suštini se pritom radi o frakcioniranju klase subalternih i o upisivanju specifičnog klasnog iskustva u – upravo to klasno iskustvo „od-imenujuću“ („*entnennedne*“) – (narodnu) zajednicu. Kada su različiti elementi jednom artikulirani na ovaj način, postaje neusporedivo teže ponovno ih razdvojiti.

3. Od reprezentacijske praznine do novih odnosa reprezentacije

Pred pozadinom poopćene i raznolike kulture nesigurnosti u Europi su se 1990-ih etablirale modernizirane nove desne stranke, kao neposlušni rođaci neoliberalizma. U Njemačkoj su takvi stranački projekti nakon kratkog vremena ponovno nestali, ali ne i autoritarni i rasistički stavovi. S uspjehom AfD-a, i Njemačka je, čini se, stigla u „europsku normalnost“ (Opratko 2016). Snaženje AfD-a izaziva promjenu cjelokupnog političkog i ideološkog polja. AfD ispunjava davno uočenu reprezentacijsku prazninu i stvara „novi odnos reprezentacije“ (Demirović 2018: 28). „Bijes bez adresata“ koji su Detje i drugi (2011) ustanovili pri anketama zavisno zaposlenih dobio je instancu koja taj bijes artikulira, ali ne u smislu njenog jednostavnog „izraza“, nego na vrlo specifičan način: isprva desno-populistički, zatim sve radikalnije.

Na početku AfD-a stajala je želja za povratkom njemačkoj marki. Osnivači stranke spajali su svoje odbacivanje zajedničke europske valute sa zahtjevom za ponovno uvođenja obaveznih viza za rumunjske i bugarske građanin EU-a, kako bi se ograničilo doseljavanje. Propagirali su nastavak politike štednje u Njemačkoj i Europi kao klasni projekt i zastupali duboko konzervativnu heteronormativnu sliku obitelji. Moglo bi se reći da je AfD na opću nesigurnost, koja je s krizom samo dodatno porasla, isprva reagirao s nacionalizmom i strukturnim rasizmom. Pokušaj da se postigne samostabilizacija u svojoj suštini je stremio prema onome što je Benedict Anderson nazvao „*imagined communities*“ – „zamišljenim zajednicama“: zajednicama bez klasa ili drugih društvenih proturječja. Etničke ili

nacionalne konstrukcije poput naroda, domovine ili kršćanskog Zapada vrlo su pogodne za ideološke oblike mišljenja uz pomoć kojih se iskustva konkurencije i nesigurnosti subjektivno daju savladati – protiv neoliberalnog kozmopolitizma.

U ovom slučaju Andersonov bi pojam vjerojatno trebalo varirati: čežnja za preglednim valutnim i ekonomskim prostorom na koji je moguće utjecati zaziva sliku neke „*imagined economy*“, sliku uvelike suverenih nacionalnih ekonomija koje u tom obliku odavno više ne postoje. Kriička znanost se desetljećima trudila razumjeti kako se razvijaju transnacionalna buržoazija i sklop (*Ensemble*) transnacionalnih državnih aparata i sporazuma, kako bi podupirali transnacionalne mreže proizvodnje i distribucije. U tom procesu se lokalne, regionalne, nacionalne, nadnacionalne i internacionalne razine isprepliću u mrežu transnacionalnih prostora dominacije (Haug 2013; Candeias 2004; Altvater/Mahnkopf 1996). No to nipošto nije dovelo do često zazivanog nadilaženja nacionalnih država ili denacionalizacije (Habermas 1998; Beck 1998). Umjesto toga, „nacionalne natjecateljske države“ („*nationale Wettbewerbsstaaten*“) (Hirsch 1995) igraju presudnu ulogu u procesu transnacionalizacije. One same pritom predstavljaju „zgušnjavanje i materijalizaciju“ internacionalnih i transnacionalnih odnosa snaga (Poulantzas 2001: 55).

Kritika Europe sama po sebi ionako ne bi uspjela konsolidirati uspon AfD-a. Previše jasno bi do izražaja došao klasni karakter stranke ljutih, radikalno pro-tržišnih profesora, koji na subalterne prije svega gledaju s arogancijom i prezirom. U to se uklapa i da je AfD zagovarao striktnu politiku štednje: dodatna rezanja u socijalnim davanjima, zaoštavanje pravila Hartz-IV¹⁰ za nezaposlene i ograničavanje demokratskih prava („Glasačko pravo za one koji plaćaju više poreza nego što od države primaju“ [*Nettosteuerzahler*]; usp. Wiegel 2014: 86). Najveća porezna stopa trebala je biti spuštena na 25 posto.

10) Hartz IV je naziv za reforme njemačkog tržišta rada, koji je ime dobio prema predsjedniku komisije, Peteru Hartzu. Tim reformama su značajno rezani izdaci socijalne pomoći za nezaposlene. Hartz IV je izglasan krajem 2003., a na snagu je stupio 2005., u sklopu obuhvatnih neoliberalnih reformi „Agende 2010“ tada vladajuće koalicije SPD-a Gerharda Schrödera i Zelenih Joschkaa Fischera. (nap. prev.)

Iza zahtjeva za raspuštanjem eurozone stajala su prije svega udruženja malih i srednjih obiteljskih poduzeća (usp. Heine/Sablowski 2013). Narodne klase nezadovoljnih na taj način su se dale samo vrlo ograničeno mobilizirati.

Tek strateško preuzimanje i pojačavanje antifeminističkih, antimuslimanskih, homofobnih, antiliberalnih i antimanjinskih – pa i eksplicitno rasističkih – pozicija omogućilo je AfD-u da, u suprotnosti s njegovim klasnim sastavom, i nezadovoljstvo „odozdo“ pretvori u potporu narodnih klasa (usp. Hall 1982: 114): protiv „onih tamo gore“ i „onih dalje dolje“. U svojoj kulturnoj borbi stranke je odbacila navodne tabue političke korektnosti, izgovarajući ono što se zapravo nije smjelo glasno reći (ali, tvrdili su, predstavlja rasprostranjeno narodno mišljenje), što je taktika koju je već Thilo Sarrazin bio uspješno primijenio. Zahtjev je glasio: „Moramo ponovno zatvoriti jaz između javnog i u medijima zastupljenog mnijenja“ (AfD 2014: 7). Prije svega s polemikama protiv „doseljavanja u naš socijalni sustav“ AfD-u je uspjelo preuzimanje i „etnizacija“ socijalnog pitanja (Wiegel 2014: 83). AfD tvrdi da „prekarni otok blagostanja“, Njemačku, želi zaštititi od nelegitimnih zahtjeva: od Sintija i Roma iz Rumunjske i Bugarske, od „pretjeranih zahtjeva“ primatelja socijalne pomoći, od akcija spašavanja za krizne zemlje južne Europe, od eurokrata i globaliziranih bankovnih korporacija. Obecava i da će postupati protiv prijetnji identitetu koje proizlaze iz doseljavanja previše stranaca („*Überfremdung*“) ili „preodgoja“ koji nameću post-šezdesetosmaši. Što je započelo kao specifičan diskurs elita, postalo je popularnim/narodnim raspoloženjem, na koje se nešto kasnije nadovezala primjerice Pegida (usp. iscrpno o razvoju AfD-a PSUREG 2018).

Tu se već jasno pokazuju društvene tendencije fašizacije. Što više uspije izgradnja neke vrste „*völkisch*-socijalnog krila“ unutar AfD-a, to snažnije bi se radikalna desnica u dijelovima radničke klase mogla ukorijeniti sa svojom „isključujućom solidarnošću“, sve dok je njenim pobornicima svejedno što stranka istovremeno propovijeda socijalna poboljšanja za Nijemce i neoliberalne reforme na njihov račun. Igra s nejasnoćama i relativizacijom istine (još uvijek) je dio njene

snage. Desno-populistički zamah pokazao se pogodnim za to da se drugi elementi desne ideologije na nov način artikuliraju i radikaliziraju.

Pred tom pozadinom barem jednako opasna je i normalizacija radikalno desnih pozicija u političkom diskursu, posebno kod CDU/CSU-a, u feljtonima, u talkshowima javne televizije i radija, ali i izvan njih. AfD pritom djeluje kao akter koji otvara vrata, izgovara (navodno) neizrecivo. U pravilu slijede hinjene isprike, a zatim daljnja kršenja tabua. Javnost, koja je na to isprva reagirala s moralnim zgražanjem, brzo se navikla. Iako još uvijek postoji nehisterično i kvalitetno novinarstvo, većina medija u širem neoliberalnom spektru desnici su ravnali put. To se događa prenošenjem desno intoniranih mišljenja iz narodnih slojeva ili preko permanentne, uznemirene fokusiranosti na AfD, čime se ujedno marginaliziraju druga centralna društvena i socijalna pitanja i pokreti (uključujući kontrapokrete Pegidi i AfD-u).

Pritom taktiku AfD-a – ne beziznimno, ali ne bez određene sistematičnosti – karakterizira otvoreno neprijateljstvo prema parlamentarizmu. U najmanju ruku, u obliku antagonističkog pozicioniranja u odnosu na druge stranke i sam parlament, kojim se demokratske procedure difamira i zaobilazi, a sam parlament koristi isključivo kao pozornicu. Naravno da je dedemokratizacija preko zaobilaženja demokratskih procedura započela već s neoliberalima, a ofenzivno su je nastavili, odnosno još uvijek nastavljaju, ljudi poput Berlusconija, Orbana ili Trumpa. Tu se radikalna desnica, sa svojim također taktičkim odnosom prema parlamentarizmu, približava novom autoritarizmu odozgo. Tome treba dodati pokušaje političke kontrole sudske vlasti (primjerice u Poljskoj i Mađarskoj, ali i u SAD-u i Turskoj), sužavanje medijskih sloboda, relativizaciju „istine“ i korištenje *fake newsa* i teorija zavjere, često povezanih s grubim povijesnim revizionizmom. Prava manjina, žena, sindikata, ali i sloboda znanosti u sve većem broju zemalja temeljito se krše. Nasilan jezik i afirmativne ili relativizirajuće pozicije u odnosu na fizičko nasilje zdesna dovode do dodatne brutalizacije svakodnevice, na što se onda

odgovara sigurnosnim diskursima i zahtjevima za daljnjim snaženjem represivnih aparata. Proširenje spektra onoga što je dopušteno izreći („Valjda se još smije reći“) povećava i prostor za djelovanje: od iskaza mržnje do fizičkog nasilja. Ukratko: možemo prepoznati raznolike tendencije fašizacije, koje demokratski i solidarni način života dovode u pitanje. Centralnu ulogu pritom igra konstrukcija „drugog“ i borba protiv njega.

4. Rasizam odozdo kao restriktivna sposobnost djelovanja i reakcionarna samoafirmacija

Suštinski društveni učinak rasizma je pomicanje vertikalnog klasnog sukoba na horizontalan sukob unutar klase najamnih radnika.¹¹ Odozgo, sa strane vladajućih, rasizam služi cijepanju radničke klase. Oduvijek golemu heterogenost klase najamnih radnika moguće je doduše spajati i u solidarnoj i horizontalnoj raznolikosti, ali ta heterogenost nudi i osnovu za ciljane procese cijepanja od strane vladajućih, preko frakcioniranja i uvezivanja dijelova radničke klase u hegemonijske projekte.

Ta ranije već opisana praksa susreće se sa u svakodnevnoj svijesti već prisutnim šovinističkim, rasističkim, seksističkim i klasističkim uvjerenjima i stavovima, ali i s razgraničenjima koja se temelje na profesionalnom statusu, stilu života i potrošnje, itd. Rašireni obrazac je da se prijeteća ili već ostvarena vlastita degradacija kompenzira degradacijom drugih, jer osjećaj vlastitog dostojanstva i društvenog statusa je relacijski – uspoređujemo se s pozicijom drugih. Ako drugima dodjeljujem niži položaj u društvenoj hijerarhiji, onda nisam sasvim na dnu, a eventualno sam čak i dio sredine – i dalje pripadam – barem naciji, u ovom slučaju uspješnoj izvoznoj i nogometnoj naciji. Šovinizam, rasizam i nacionalizam idu ruku pod ruku.

11) Ali pritom se vertikalnu opreku između gore i dolje ne pretvara u jednostavnu opreku između unutra i vani. Radikalna desnica „iskustvo manjka demokracije“ i zaoštrenog „izrabljivanja“ s jedne, i imigraciju s druge strane, artikulira kao kritiku vlasti, tako što političkoj klasi predbacuje izdaju vlastitog stanovništva (Demirović 2018:38). To vrijedi čak i onda kada je radikalna desnica osvojila vodeću poziciju u bloku moći, kao primjerice Donald Trump ili FPÖ u Austriji. I tamo im zasad uspijeva da se prikazuju kao *anti-establishment*, iako i sami promiču autoritarno neoliberalne politike.

Rasizam je strukturno upisan u društva u kojima dominira kapitalistički način proizvodnje. Uvijek je prisutan. Tu ne možemo govoriti o klasi koja bi prvo već bila prisutna, a tek onda je cijepa rasizam (ili rodni odnosi). Ne postoji jedan dominantan društveni odnos koji bi prethodio svima ostalim. Rasistički odnosi i etnički rascjepi, rodni odnosi, generacijski sastavi itd. uvijek već ulaze u konkretnu konstituciju klase (ili čak u konkretna obilježja načina proizvodnje). Presudna je konkretna artikulacija, „odnos odnosa“ (Lipietz)¹² i njihovo specifično zgušnjavanje u historijskim projektima, pitanje – zašto baš sada? Iako je rasizam u svijesti možda uvijek već bio prisutan, ostao je u podređenoj ulozi, izbio bi tu i tamo, ali ne sistematski. Ipak, rasizam je uvijek već „unutarnji višak nacionalizma [...] Razvija regresivnu predodžbu o nacionalnoj državi, u kojoj se ljudi po prirodi osjećaju ‘kod kuće’, jer su ‘među sobom’ (među sebi sličnima)“, „protiv ‘vanjskih neprijatelja’ ujedinjene zajednice“ u kojoj se neprestano traga za „neprijateljem ‘iznutra’“, kojemu se pripisuju oznake ili karakteristike koje su „samo paranoidni proizvod“ društveno proizvedenih podjela. Porast značaja rasizma time je i „simptom nedostatka u području klasne borbe“ (Balibar/Wallerstein 1990: 259). U trenutku poopćavanja kulture nesigurnosti i krize starog hegemonijskog projekta (neoliberalizma) mijenja se artikulacija odnosa: što je prije bilo na margini ili manje značajno, sada može dobiti drugu poziciju u ideološkoj strukturi, pa čak i postati točkom zgušnjavanja novog odnosno starog hegemonijskog projekta.

Vladajući su uvijek odvajali dijelove subalternih i integrirali ih u svoj hegemonijski projekt. Na taj način „klasna borba se interno cijepa“ (Hall 1994: 131). To nije fenomen svijesti, nego je povezano s realizacijom realnih interesa. U fordizmu je to, s obzirom na odnos snaga i snažan radnički pokret, rezultiralo klasnim kompromisom sa širokom bazom, koji je, međutim, proizvodio i svoju izvanjskost (*ein Außen*) i bio patrijarhalno i paternalistički obilježen. U neoliberalizmu je baza klasnog kompromisa postala

12) Taj „odnos odnosa“ istovremeno prolazi kroz svaki pojedini subjekt kao specifičan „sklop društvenih odnosa“ (Marx), i subjekt ga dakle ne susreće kao nešto izvanjsko, nego on ulazi već u samu konstituciju sebstva.

sve uža, ograničavala se sve više i više na takozvanu jezgru zaposlenih (*Kernbelegschaft*¹³) i visokotehnološke specijaliste. Ekonomski i izvozni nacionalizam, kupljen politikom štednje i suzbijanjem nadnica, za dijelove klase ipak još uvijek osigurava određeni, iako osporeni, udio u blagostanju. No ta vrsta klasnog kompromisa povezana je s velikim troškovima i prisilom na podređivanje, rastućim zahtjevima na planu fleksibilnosti i produktivnosti, itd. Taj klasni kompromis, sa svojim sve manjim ustupcima, istovremeno mobilizira goleme „strahove da u univerzalnoj borbi svih protiv svih nećemo uspjeti opstati“ (Haug 1993: 228).

Plauzibilnost tih strahova proizlazi iz stalno novih opterećenja, primjerice rastućih doprinosa za socijalno osiguranje i rastućih poreza, uz istovremeno sve manje javnih usluga, što se onda povezuje s ponovnim ujedinjenjem, s Europskom unijom, a sada i s dolaskom stotina tisuća izbjeglica. „Srednji slojevi“ kao radišni i najproduktivniji („*Leistungsträger*“) dio društva izloženi su, prema rasprostranjenoj percepciji, sve većim opterećenjima. Iako stvarno opterećenje nastaje zbog dramatične preraspodjele u korist onih na vrhu, ona je manje vidljiva i teško ju je artikulirati, jer bi to podrazumijevalo okretanje protiv onih koji su „meni i meni sličnima“ (mojoj klasnoj frakciji) omogućili sudjelovanje u klasnom kompromisu, makar i u podređenoj poziciji. Plauzibilnost proizlazi i iz zaoštrene konkurencije za radna mjesta niskih kvalifikacijskih zahtjeva, za priuštiv stambeni prostor, za pristup javnim prostorima, uslugama i infrastrukturom (vrtićima, školama). Iako uzroci leže u permanentnom neoliberalnom restrukturiranju, očekuje se da će s dolaskom izbjeglica još manje ostati za vlastitu grupu.

Svi ti zahtjevi i opterećenja trebali bi – i to u zaoštrenom obliku – pogadati i druge. Ta logika ide sve do zahtjeva za nepriznavanjem individualnih ili socijalnih građanskih prava. Što je pritisak veći, to žešći oblik poprima opoziv solidarnosti u odnosu na grupe izvan klasnog kompromisa. Dio onih kojima prijete isključivanje ili su realno već isključeni, pod svaku cijenu

13) „Kernbelegschaft“ (engleski „core employees“): zaposleni koji zbog svojih kvalifikacija, iskustva itd. čine jezgru zaposlenih koji su neophodni za rad poduzeća, pa im i u uvjetima krize ili slabijeg poslovanja ne prijete gubitak radnog mjesta. U pravilu zaposleni na neodređeno, još uvijek uživaju određene beneficije itd. (nap. ur.)

želi pripadati, vehementno se bori za društveno priznanje, i zato se ograđuje od vlastite grupe i preuzima njeno obezvređivanje kako bi se izdvojili. Vladajući njemački izvozni režim osim toga ide ruku pod ruku s izvozom nesigurnosti u obliku mjera štednje, zaoštrene konkurencije, prisilnog slabljenja socijalnih i radničkih prava, kao i nepravednih trgovinskih sporazuma, koji ponekad uništavaju cijele lokalne ekonomije u siromašnijim „partnerskim zemljama“. To uključuje i izvoz oružja i vojne intervencije koje destabiliziraju cijele regije i za posljedicu imaju bijeg i migracije, sve do terorizma kao najgore reakcije. Taj izvoz nesigurnosti dio je uspješnog njemačkog ekonomskog modela, dio kompromisa na koji pojedinci ne mogu utjecati, pa onda odbijaju i odgovornost za nj – ponekad to žešće, što se odgovornost od njih više zahtijeva. Uzroke traže kod drugih, u nesposobnosti i nemoralnosti određenih tipova ljudi, „rasa“ ili religija. Tako se razgraničenju prema unutra pridružuje razgraničenje prema vani. „Ideološka klasna borba upravo je tamo najdjelotvornija gdje interna proturječja klasnog iskustva artikulira s rasizmom i tako podčinjene klase čini iskoristive za kapital“ (Hall 1994: 133).

Ako je točno da je „rasistička ideologija u osnovi ideologija međuklasa“, ne samo u smislu klasnih segmenata koji se nalaze u relativnom usponu ili padu, nego u kombinaciji s „aktivnom negacijom klasne solidarnosti“ (Balibar/Wallerstein 1990: 263), onda i radikalna desnica, ali i AfD specifično, postaju razumljivi kao obuhvatan klasni savez: sastavljen od najamnih radnika u društveno silaznoj putanji, od dijelova kvalificiranih radnika koji su prešli u sitnu buržoaziju ali im sada prijete društvena degradacija pa brane svoju imovinu i postignuti potrošački nivo, od na društveni uspon orijentiranih meritokratskih individualista (*Leistungsindividualisten*), od vlasnika srednjih obiteljskih poduzeća koja su izložena globalizacijskim pritiscima, a onda i građanskih intelektualaca koji su doživjeli marginalizaciju svoje pozicije i pate od manjka društvenog priznanja. Kod klasnih frakcija u silaznoj putanji možemo govoriti čak i o prijelazu iz rastuće nesigurnosti u manifestnu odnosno prijeteću deklasaciju (usp. Kahr 2018), dok se grupe u usponu bore za pozicije u pojačanom konkurencijom obilježenom definiranju novog sastava bloka moći.

Mješavina zaoštrenih zahtjeva i opterećenja, vlastitih iskustava devalvacije, nesigurnosti, pokušaja samostabilizacije preko imaginarnih zajednica i rasističkih i drugih oblika obezvređivanja drugih, daje radikalno desnu artikulaciju isprva nezavisnih fenomena. U kategoriji migracije preklapaju se „rasističke stigme i klasna mržnja“ u odnosu na one grupe koje su u društvenoj hijerarhiji niže smještene (Balibar/Wallerstein 1990: 249). „U mjeri u kojoj svoje strahove i resantiman, svoj očaj i prkos projiciraju na strance, ne bore se samo, kao što se obično tvrdi, protiv konkurencije, nego se pokušavaju distancirati i od vlastite izrabljenosti. Mrze sami sebe kao proletere ili ljude kojima prijeti pad u mlin proletarizacije“ (Isto: 258). Tako nastaje neprekidna povratna sprega (*Wechselwirkung*) i spajanje „'klasnog rasizma' i 'etničkog rasizma'“ (Isto) protiv onih koji su pozicionirani niže i vani. Interpelacija rasizma (ili antisemitizma, tj. neprijateljstva prema Židovima) djeluje „silovito i naglo, kao kada se magnet usmjeri na rasute djeliće željezne piljevine“, što „može iznenada preurediti“ cjelokupno političko polje. Sada postaje moguće „organizirati populizam zdesna, tj. konstituciju naroda dominacijskog tipa“ (Haug 1993: 222).

Pred tom pozadinom postaju razumljivi i rast značaja i nova centralnost rasizma i šovinizma u svakodnevnom shvaćanju, kao oblici usvajanja ideoloških ponuda iz autoritarnog centra i od strane radikalne desnice, i njihovo prerađivanje u koherentnu cjelinu. Tu se zbiva aktivno proizvedeni prijelaz s latentnog i manifestnog svakodnevnog rasizma u politički projekt koji legitimira otvoreno rasistički način života (u kojemu se takvo ponašanje više ne sankcionira stvarno). U tom prijelazu svjedočimo „postajanju-vidljivim i postajanju-aktivnim“ (Isto) međuslojeva i međuklasa, koji dotad nisu bili vidljivi ili su to jedva bili. Iako se pritom jedva imaju čemu nadati od vladajućih klasa i za vlastitu životnu situaciju gotovo ništa pozitivno ne mogu očekivati, žele osigurati barem to da se konkurencija na dnu tržišta rada (dijelom i zbog znanja da migrante zapravo nije moguće deportirati u velikom broju) barem malo ublaži, tako što će izbjeglice i pridošlice biti u velikoj mjeri lišeni socijalnih i radnih prava.

Tu se ne radi samo o „zavedenosti“ desnim „čarobnim frulašem“, nego je riječ o aktivnoj subjektivaciji, o upisivanju u rasističko-nacionalistički projekt koji omogućuje ograničenu, restriktivnu sposobnost djelovanja i reakcionarnu samoafirmaciju. „Rasa“ tada postaje „modalitetom u kojemu se ‘klasa’ živi, medij u kojemu se iskustvo klasnih odnosa doživljava, oblik u kojemu se usvajaju i ‘vode borbe’ oko njih. To ima konzekvence za klasu u cjelini, a ne samo za njen ‘rasistički definiran’ segment – konzekvence u smislu unutarnjeg fraktioniranja i cijepanja radničke klase“ (Hall 1994: 133). Subjektivacija u autoritarno-populističku spremnost na sljedbeništvo (*Folgebereitschaft*) „širi prostor djelovanja određenih frakcija bloka moći i ujedno sužava manevarski prostor narodno-demokratskih sila, koje se (više) ne mogu oslanjati na emancipatorne i solidarne tendencije kod subalternih kao nešto samorazumljivo“ (Demirović 2008: 41).

5. Deindustrijalizacija i obezvredivanje biografija kao specifično istočni fenomen

Iako je riječ o općenitom procesu, on ipak ima regionalne specifičnosti. Na početku smo već spomenuli upadljivo visoke izborne rezultate AfD-a u istočnoj Njemačkoj. Utoliko postoji specifičnost istoka koju treba rasvijetliti, primjerice putem biografskih intervjuva u kojima pojedinci opisuju kako je izgledao njihov životni put, što su bili presudna iskustva i motivacije koje su dovele do toga da su se onda i politički artikulirali na ovaj ili onaj način.

„Nedostaju obrasci sjećanja koji bi više odgovarali životnim položajima nego što je to dosad bio slučaj. Koje je sve psihičke i fizičke kušnje deindustrijalizacija priredila istočnim Nijemcima gotovo uopće nije rasvijetljeno“ (Rohnstock 2017). Tko je poslije deindustrijalizacije bivšeg DDR-a još uspio naći posao, to je morao činiti ispod razine svojih kvalifikacija, često na ograničeno vrijeme, prekarno i slabo plaćeno. Tko je poslije raznih mjera zavoda za nezaposlene i, kasnije, tzv. *job centara*, ponovno postao nezaposlen „morao je uvidjeti da je odbačen i suvišan (*abgehängt*)“ (Isto), odnosno da je zarobljen u petlji „sekundarne integracije“ (Land 2005), dakle u putanji u kojoj

naizmjenično prima naknadu za nezaposlenost, podvrgnut je mjerama job centara i opet je kratkoročno zaposlen. Uz profesionalnu dekvifikaciju došlo je i do devalvacije znanja i iskustva, često i čitavih biografskih puteva. „Životni put čovjeka traži da ga se poštuje“ (Rohnstock 2017). A na istoku ljudi često osjećaju da upravo to nije slučaj. „Osjećaj nepriznatih životnih postignuća“ i životnih puteva (Fischer/Hoff 2017) u DDR-u, ali i u – ili upravo u – teškim vremenima ujedinjenja bio je, odnosno još uvijek je, naširoko rasprostranjen.

To nisu samo individualna iskustva obezvrijeđenih životnih biografija i perspektiva, nego kolektivna iskustva, posebno u nekadašnjim industrijskim regijama ili ruralnim područjima u kojima je izgubljena ekonomska i socijalna jezgra koja je tvorila identitete, bilo da se radilo o državnom poduzeću, rudniku ili zadrugi. Čak i tamo gdje je ekonomski prijelom bio manje dramatičan, ljudi su ga često iskusili kao neku vrstu kolonizacije sa zapada, jer je s njim bila povezana zamjena vodećih osoba u poduzećima, u upravi, na sveučilištima, ali i prilagodba pravila, konvencija i načina života. S obzirom na ta iskustva, nerijetko dolazi do idealizacije prošlosti, ali i do toga da se ljudi srame svoga porijekla i povijesti.

Slomljeni identiteti mogu biti „posebno prijemčivi za propagandu“, jer ljudi u njoj nalaze ventil za svoje razočaranje i bijes. A tko je do te mjere potresen u svome identitetu „samo je vrlo teško mogao biti uporište vlastitog djeci“ (Rohnstock 2017). Koliko je odnosa slomljeno jer nisu bili dorasli opterećenjima? Prisilna mobilnost, kako bi se na zapadu našlo zaposlenje, učinila je ostalo. Više od dva milijuna ljudi od 1990. odselilo je iz istočnonjemačkih saveznih pokrajina u zapadnonjemačke ili u inozemstvo – u golemoj većini (mlade) žene. Za preostale to je često značilo gubitak društvenih veza, prijateljstava i odnosa. Posebno teško pogođeni bili su muškarci sa slabim profesionalnim kvalifikacijama i vrlo malo „kulturnog kapitala“ u strukturno slabim regijama.

Međuregionalna, međunarodna i interkontinentalna mobilnost oduvijek je bila „jedno od specifičnih obilježja

proleterske egzistencije“ (Wallerstein/Balibar 1990: 249). Tu itekako postoje realne točke mogućeg nadovezivanja na svakodnevnu svijest pojedinaca – sve do (negativnog) iskustva napuštenosti i zaostajanja. Kada veliki dijelovi aktivnog (i ženskog) stanovništva napuštaju ruralne krajeve (ne samo) istočne Njemačke, onda je i to migracijsko iskustvo (često sa sličnim iskustvima stranosti i drugosti), koje može voditi prema razumijevanju za uzroke migracije. Njemačka je uvijek bila i iseljenička i useljenička zemlja, zemlja slavnih izbjeglica: od Karla Marxa, preko Waltera Benjamina do Bertolta Brechta. A u to, prema Naiki Foroutan (2018), spadaju i „gubitak zavičaja, izgubljena mjesta čežnje, osjećaj stranosti i iskustva degradacije“. Foroutan se čudi da se o tom, između ostalog i specifično istočnonjemačkom iskustvu, „sada uopće ne govori“, i navodi različite oblike diskriminacije: govor o „cmizdravim istočnjacima“, kojima se predbacuje da nikad nisu stvarno stigli u novu Njemačku, da nikad nisu stvarno naučili efikasno i produktivno raditi, da se odmaraju u socijalnom ležaju, žive od socijalnih davanja, da nisu „kompatibilni s demokracijom“ (Isto). Posebno „pretpostavka da je istočna Njemačka u cjelini rasistička čini nešto s istočnim Nijemcima koji taj rasizam odbijaju. I oni iznenada poprimaju defenzivan identitet. To smo (obrnuto) mogli vidjeti i kod mnogih muslimana“, upozorava Foroutan.

Frantz i dr. (2018: 136) s Njemačkog instituta za ekonomska istraživanja zaključuju na temelju svoje kvantitativne ankete među glasačima: „Općenito gledano, AfD relativno bolje prolazi u manje gusto naseljenim regijama s negativnim demografskim razvojem – što je fenomen koji je češći u istočnonjemačkim izbornim jedinicama, nego u zapadnonjemačkim. Ta opservacija upućuje na to da demografski razvoj u manje gusto naseljenim prostorima sa sobom donosi i osjećaj besperspektivnosti, zbog čega prijeti erodiranje povjerenja u etablirane stranke.“ Glasački udio AfD-a osim toga raste i u onim izbornim jedinicama u kojima dohodak kućanstava leži ispod saveznog prosjeka“ (Isto: 144). Dakako, ne postoji direktna veza između socioekonomskog položaja i desne političke orijentacije.

Falkner i Kahrs (2018: 24) stoga se problematici približavaju opreznije: „U odnosu na istočnu Njemačku s jedne strane se postavlja pitanje zašto se češće glasa za AfD, ali bi se, s druge strane, dalo postaviti i pitanje zašto je najbolje rezultate postigao upravo u najbogatijoj istočnonjemačkoj regiji, Saksiji. Isto pitanje važi i za zapad zemlje, gdje je AfD najbolje rezultate postigao u [najbogatijim pokrajinama] Baden-Württembergu i Bavarskoj. Ako se još bliže zumira, postaju očite diferencijacije koje često prate razlike između gradova i ruralnih područja, odnosno rastućih i demografski opadajućih regija, ili se daju konceptualizirati kroz podjelu na centar i periferiju, pri čemu se posljednje može primijeniti i unutar samih ‘rastućih’ gradova.“

Opisani problemi pogađaju dakle posebno prostore koji su uslijed sve naglašenije nejednakosti životnih uvjeta u zemlji izloženi sve većoj periferizaciji. Horst Kahrs (2018: 7) to sažima na sljedeći način: „Odseljavanje najkvalificiranijih zbog manjka perspektive po pitanju rada i dohotka, padajuće stope rađanja i broja stanovnika, često značajno vrijeme provedeno u prometu do vrlo udaljenih radnih mjesta u ionako slabo naseljenim regijama. To za posljedicu ima da se provode reforme administrativnih granica općina (*Gebietsreformen*), škole, bolnice, javne službe i policijske stanice se zatvaraju, dobra javne opskrbe i dućani teže su dostupni, a javni prostori komunikacije nestaju. U regijama sa sve manje mladih, sve više ljudi ima dojam da su ih zajednica i država napustile. [...] Nastaju prostori koji su ‘ispražnjeni od demokracije’, kao što je to formulirala jedna studija Amadeu-Antonio-Stiftung, u kojima uspijevaju fantazije s političkog crnog tržišta. A svakodnevni socijalni prostor u kojemu se život odvija i politički prostor u kojemu se donose odluke počinje razdvajati sve veći jaz.“ Time ujedno postaje jasno da nije nužno vlastiti prekarni socioekonomski položaj uzrok skretanja udesno, nego to može biti i prijeteći ili već manifestni gubitak dragocjenog zajedničkog socijalnog prostora, a to je transformacija na koju subjektivno nije moguće utjecati.

Trenutno doživljavamo spajanje okruga i općina, posebno na istoku, što sa sobom donosi opasnost da se javne usluge prostorno udaljavaju od građana, da ih na mnogim mjestima

više nije moguće osigurati – od škola, preko zdravstvene zaštite do policije, posebno u ruralnim područjima. Svjedočimo „ispražnjenju demokracije“ koje se „razvijalo godinama“ (Trepdof 2018:7). „Nastaju prazni prostori“ koje radikalna desnica „ispunjava“. “Mnogi ljudi više nemaju pozitivno viđenje demokracije jer s njom nemaju pozitivnih svakodnevnih iskustava. Imaju dojam da se država povlači – posebno u slabo naseljenim pokrajinama poput Mecklenburg-Vorpommern“ (Isto).¹⁴

Periferizacija pogađa i urbana područja, poput Stendal-Stadtsee, koja se suočavaju s rušenjem stambenih blokova, povlačenjem socijalnih usluga, zatvaranjem pošta, malih dućana, osnovnih škola itd. Još gore od toga je razdvajanje stanovništva: tko ima priliku odseliti se, odlazi. Ostaju stari, skupine s malim dohocima ili oni koji ovise o državnim davanjima. Četvrt gubi na ugledu, stječe loš glas, postaje stigmom za svoje preostale stanovnike. To mnoge ljuti, iako se takva slika reproducira i unutar same četvrti. A onda su se pojavile još i pridošlice, izbjeglice – to je osnovna poruka prvih razgovora i anketa koje smo, od vrata do vrata, obavili u sklopu našeg istraživačkog projekta u Stadtseeu. Dolazak izbjeglica za neke je potvrda propadanja, obezvređivanja vlastitog socijalnog prostora. A previše često, pogođenim lokalnim upravama nedostaju sredstva da bi infrastrukturu ponovno proširile, pa se više ljudi mora snaći s manje. To pojačava često već postojeće predrasude i rasizam u odnosu na novopridošle i njihovu „kulturu“. Pritom se misli na drugačije načine života, preferencije i, prije svega, izgled.

14) Jedan primjer: „Dječja klinika u Wolgastu je trebala biti zatvorena, [...] jedina u velikom radijusu u jednoj od regija s najslabijim strukturama [...] Prosvjed protiv tih planova bio je projekt koji je pružao identitet. AfD-ov zastupnik u regionalnoj skupštini u principu je svoj mandat osvojio preko borbe za dječju kliniku. Kada se politika sve više i više udaljava od građana, događa se upravo to. Nitko nije razmislio o tome što bi takva odluka značila za neposrednu okolinu tih ljudi. [...] Reforma okruga iz 2011. sve je to ponovila na većoj skali. Danas se tri od pet najvećih okruga u Njemačkoj nalaze u svezanoj pokrajini Mecklenburg-Vorpommern. To su ogromna područja. Okrug Mecklenburgsche Seenplatte površinom je dvostruko veći od savezne pokrajine Saarland. Tamo mnogi okružni političari više ne uspijevaju doći u zabačenije kutke svojih izbornih jedinica. Možda je iz financijskih razloga imalo smisla stvoriti taj gigantski okrug, ali sada vidimo i što su posljedice“ (Trepdof 2018:7).

I već spomenuta studija Hilljea, koja se također temelji na anketama od vrata do vrata, kao centralno prepoznaje spajanje triju elemenata: pretpostavka da se vlastiti interesi manje priznaju od interesa izbjeglica („Njima se pomaže, moje probleme nitko ne vidi“), pretpostavka da politika odbija da postojeće probleme registrira i pokuša riješiti (kritike krivo postavljenih prioriteta u politici), i naposljetku dojam prepuštenosti samome sebi, zbog istanjivanja socijalne i prometne infrastrukture, što vodi „osjećaju osobne obezvrijeđenosti“ (Hillje 2018: 20). Pri čemu osjećaj napuštenosti nema veze samo s manjkavom infrastrukturom i propadanjem socijalnih veza i kohezije, nego i s odsutnošću (stranačko-)političkog i civilno-društvenog angažmana.

Što se tiče prijemčivosti istoka za radikalno desne stavove, tu postoje mnogi stereotipi i povijesna pripisivanja. No potreban je pažljiv pogled, pošto fenomen pogađa mnoge regije u nepovoljnom položaju, na istoku i na zapadu, kako u Europi, tako i u SAD-u. Stoga nas zanimaju konkretni iskustveni svjetovi u konkretnom socijalnom prostoru, u ovom slučaju u deprivilegiranoj gradskoj četvrti – Stendal-Stadtsee u Saskoj-Anhalt. I tu je AfD na zadnjim izborima postigao nadproporcionalne uspjehe: kako u samom Stadtsee, tako i u pet drugih izbornih jedinica grada Stendal, s rezultatima značajno iznad 20 posto. Bernd Linke (usp. PSUREG 2018) rekonstruirao je uspon AfD-a na komunalnoj razini i analizira praksu AfD-a otkad je ušao u pokrajinske i komunalne skupštine Saske-Anhalt.

6. Subjektivno orijentirano istraživanje i spajajuća klasna politika

Pri analizi uspjeha desnih pokreta i stranka treba dakle u obzir uzeti različite dimenzije poopćene kulture nesigurnosti u organskoj krizi starog neoliberalnog projekta: rast nesigurnosti u sferi rada, u obitelji, u susjedstvu i regiji, rast nesigurnosti po pitanju vlastite povijesti i (rodnog) identiteta, kao i perspektive budućnosti. Taj rast nesigurnosti stvara temelje za subjektivne strategije njihova prevladavanja koje, u nedostatku iskustva solidarnih praksi, od desnice primaju ponudu za proširenje

vlastitog, restriktivnog prostora djelovanja i reakcionarne samoafirmacije. Na istom temelju se, međutim, može djelovati i s ljevice, pošto kod mnogih glasača AfD-a ne prevladava zatvorena slika svijeta, nego bizarna svakodnevna svijest u kojoj dijelom djeluju potpuno oprečni impulsi. Istina, teže je ponovno pridobiti ljude za solidarne prakse ako su se već upisali u radikalno desni projekt koji bizarnu svakodnevnu svijest pokušava preraditi u koherentan desni svjetonazor i rasistički način života. Ipak, mnogi znaju da ni AfD ne nudi nikakvo rješenje za njihovu nesigurnost i svakodnevne probleme. Osjećaju nelagodu u odnosu na desnicu. Kako bi se dakle s ljevice dalo nadovezati na tu nesigurnost?

Kako ćemo doprijeti do onih društvenih grupa koje su ljevici okrenuli leđa u korist radikalne desnice? Ali i onih koji ne zastupaju desne stavove ali su se oprostili od „politike kao takve“ – jer njih je mnogo, puno više nego desničara.¹⁵ Već nekoliko godina na ljevici se vodi rasprava o novoj spajajućoj klasnoj politici (usp. poseban broj časopisa *LuXemburg* 2017), u kojoj se diskutiraju politički pristupi koji, s onu stranu „*the usual suspects*“ (Candeias 2017), pokušaju pridobiti ljude na terenu i kovati nove saveze. A to znači činiti i jednostavne stvari, koje se ponekad mogu činiti jako teške: na primjer, posjetiti ljude, pozvoniti na njihova vrata, posebno u područjima gdje Die Linke postiže najbolje izborne rezultate ili ih je nekad postizala, naročito u zakinutim četvrtima, ne samo na istoku nego diljem Njemačke (usp. Steckner 2017a; Pieschke 2016). Stvoriti veze, slušati, diskutirati, pozivati na lokalne sastanke u kojima se raspravlja o svakodnevним problemima, primjerice o stambenoj

15) Istraživanja koja su obavili Armin Schäfer i dr. (2013 i 2015) potvrđuju da bi pogotovo ljudi u deprivilegiranim četvrtima koji ne izlaze na izbore bili prijemčivi za pozicije ljevice. Richter i Bötsch (2017) nas iznova podsjećaju na to i preporučaju da se „pozornost usmjeri posebno na veliku grupu neglasača. [...] S otprilike 23%, oni čine najveću grupu poslije glasača CDU-a i reprezentiraju skoro četvrtinu ljudi s glasačkim pravom [...] Ta grupa 2017. nije birala nijednu stranku, pa ni AfD. S obzirom na relativno izraženu ekonomsku i materijalnu deprivaciju u glasačkim jedinicama s visokim postotkom neglasača, bilo bi potrebno razviti unutar stranaka koncepte koji će neglasače preko socijalne i materijalne participacije opet integrirati u demokratski diskurs“ (citirano prema Falkner/Kahrs 2017:34).

problematici, nakon toga ponovno doći, pokušati još jednom – sve to traži kondiciju i izdržljivost. Pritom za obje strane može biti iznenađujuće iskustvo da se ljudima prvi put uopće postavi određena pitanja, odnosno da su pozvani da osobno sudjeluju u razgovoru o svakodnevnim problemima i politici.

Prilikom anketa koje su se na saveznoj razini provodile od vrata do vrata, aktivisti su se „uvijek iznova susretali s resantimanima i predrasudama, svakodnevnim rasizmom i verbalnim nasiljem, čak i kod ljudi koji su imali otvoren stav prema Die Linke.“ No najmanji broj takvih ljudi pritom ima zatvorenu sliku svijeta ili su za argumente potpuno nedostupni – nasuprot svemu što bi aktualna rasprava o post-faktičkom mišljenju dala naslutiti. Izazov leži u tome da se putem „pametnih potpitanja i sažetih prijedloga pokuša doći do razgovora o zajedničkim interesima – tamo gdje oni postoje – a da se pritom ne zatomi ni vlastite pozicije, niti ljudima osporava njihovo iskustvo“, zaključuje Anne Steckner (2017b) u prvoj evaluaciji rezultata ankete. Ne biti brzoplet, one među anketiranimima koji su prijemčivi za razgovor shvaćati ozbiljno, utvrditi i ispitati dodirne točke koliko je moguće, bez iskrivljenja vlastitih pozicija. I stavove propitivati na način da suprotnu stranu ne izgubimo odmah u potpunosti: „Moje današnje iskustvo mi govori da nije samo krivo, nego uopće nije potrebno skrivati naš antirasizam ili ga ostaviti po strani, kako bi (ponovno?) mogli pričati s ljudima čija svakodnevna svijest je barem dijelom prošarana rasističkim elementima. Dovodio sam u pitanje rasističke izjave ili sam im čak otvoreno proturječio, a ipak sam s ljudima mogao pričati o pre niskim mirovinama i preskupim vrtićima“, rekao je Felix Pithan, glasnogovornik Die Linke u Bremenu.

I drugi su išli od vrata do vrata. Postoji diskrepancija između onoga što anketirani vide kao „najveći problem“ u zemlji“, naime migraciju, i onoga što u vlastitoj svakodnevnici vide kao glavne brige, naime „nesigurne uvjete rada, otpadanje socijalne infrastrukture i tako dalje“, sugeriraju rezultati studije Johannes Hilljea (2018), koja je također nastala na

temelju 500 razgovora na kućnim pragovima anketiranih.¹⁶ „Najveći svakodnevni problemi ispitanih ljudi su ekonomske prirode ili se odnose na rupe u javnim uslugama“: za gradsko stanovništvo, to su radni uvjeti (nadnice, razina stresa), za ruralno stanovništvo lokalne javne prometne veze. (Isto: 15). „Upadljivo je da ispitanici u Njemačkoj doduše migraciju proglašavaju najvećim problemom zemlje, ali kada bi sami kao političari mogli progurati neke promjene, one bi u prvom redu bile socijalno-političke prirode. Konkretno mjere koje se opetovano navode bile bi povećanje minimalnih mirovina, veće minimalne plaće, bezuvjetni temeljni dohodak i potpora samohranim roditeljima“ (Isto).

I dalje: „Kada ljudi političke odnose opisuju vlastitim riječima, islamizacija, euroskepticizam, paušalna kritika medija i naglašavanje nacionalnog identiteta ne igraju gotovo nikakvu ulogu“, glasi kratak sažetak istraživanja. Nadalje, „zahtjevi za nacionalistički orijentiranim kursom“ uvelike počivaju na osjećaju da „politika postavlja krive prioritete“. Tako ispitanici ne ocjenjuju „mjere za svladavanje izbjegličke krize ili vanjskopolitički angažman kao načelno krive“, ali iznose mišljenje da, pored toga, izostaju napori i investicije kako bi se odgovorilo na realne izazove u svakodnevici, poput rastućeg ekonomskog pritiska na one sa niskim primanjima ili rupa u javnoj opskrbi“. Mnogi ispitanici osim toga vjeruju „da su socijalno i geografski nastali društveni prostori iz kojih se politika povukla. Prevladava osjećaj napuštenosti.“¹⁷

Ispitanici ne vjeruju stvarno da AfD i Front National posjeduju kompetencije za rješavanje tih problema (Hillje, 2018: 10).

16) Ta kvalitativna studija, koju su omogućili Progressives Zentrum i francuski partner Legey Muller Pons, nosi naslov „Povratak politički zaboravljenima“. 500 razgovora na kućnom pragu koji su u sklopu studije vođeni, obavljani su u strukturno slabim regijama s velikim udjelom desnopolitističkih glasača. Studija je nadopunjena reprezentativnom anketom Instituta Civey u kojoj je, između ostalog, postavljeno i pitanje: „Kada razmišljate o svom životnom okruženju, u kojem području u vašem mjestu stanovanja stvari idu loše?“ 25 posto ispitanika je navelo javni lokalni prijevoz, samo 17 posto migracijsku politiku, a 15 posto je izjavilo: „Ništa ne ide loše.“ (usp.. OXI-Redaktion, 15.3.18, na: oxiblog.de/die-verlassenen-progressives-zentrum-studie-rechtspopulis-mus-strukturschwache-regionen-brd-frankreich/).

17) Citirano prema oxi-blog.de/die-verlassenen-progressives-zentrum-studie-rechtspopulismus-strukturschwache-regionen-brd-frankreich/.

Da ljudi znaju da AfD ništa neće promijeniti uvijek iznova se pokazalo i kod drugih anketa koje su vođene od vrata do vrata. Često se prije radi o želji da ih se čuje, o želji za drugim modusom prakticiranja politike: bližim svakodnevnim brigama i potrebama, „stvarnim problemima“ ljudi. To otvara prostor za lijevu politiku s onu stranu parlamenta i rijetkih dana otvorenih vrata za građane. Tu se nude mogućnosti nadovezivanja na solidarne oblike političkog procesuiranja kako socijalnih problema, tako i postojećih elemenata rasizma koji često nisu dio zatvorene slike svijeta. Rasizam, ali i seksizam i drugi oblici konstrukcije nejednakosti i obezvređivanja u svakodnevnoj svijesti, tako se mogu relativizirati u svome značaju za pojedince. No pritom ne smije doći do prešutnog toleriranja tih ideologija. Štoviše, na njima treba aktivno raditi, putem kontinuiranog informiranja i obrazovanja, ali prije svega preko stvaranja prilika i prostora u kojima solidarna praksa postaje djelatna i iskustveno realna, i u kojima oni koji u tim zajednicama žive, neovisno o tome jesu li potomci migranata ili to nisu, surađuju s pridošlicama. Otud se može krenuti dalje: trebaju nam organizacije u deprivilegiranim četvrtima, u takozvanim socijalnim žarištima, trebaju nam raznovrsne inicijative stanara, savjetovanja primatelja Hartz-IV, sistematična podrška borbi radnika, bilo da je riječ o Amazonu ili bolnicama, ali i nastavak takozvanih inicijativa dobrodošlice [migranata]. Ukratko: Na dnevnom redu je izgradnja solidarnih struktura u svakodnevici, kao mjesta uzajamne pomoći i političke organizacije. Kako se to točno radi, može se naučiti. Ponešto je po tom pitanju već pokrenuto, ali bi se moglo još sistematičnije i odlučnije dalje razvijati. To je zasad i jedini put kako izgubljene dijelove narodnih klasa ponovno pridobiti za ljevicu (sup. Candeias 2015). Pritom se treba nadovezati i na opravdane strahove i probleme ugroženih srednjih slojeva i prekarnih, koji se više ne osjećaju reprezentirani i imaju dojam da su istisnuti iz političkog diskursa. To ne znači da se na sve interese tih grupa treba nadovezati s ljevice: u odnosu na diskurse obezvređivanja koji ciljaju na cijele društvene skupine i antiemancipacijske pozicije koje reproduciraju dominaciju mora se povući jasna granica. Jer svrha ne može biti da se

agira na istom terenu kao desnica. Rado se zaboravlja i na onih otprilike osam milijuna ljudi¹⁸ koji se aktivno zalažu za izbjeglice (usp. Karakayali/Kleist 2015 i 2016). Njihovim interesima i njihovom političkom zalaganju za solidaran i demokratski način života u javnoj se raspravi poklanja puno manje pažnje nego protestima radikalne desnice. Od presudne je važnosti što u najvećoj mjeri obilježava svakodnevno iskustvo: praktična solidarnost u susjedstvu i na radnom mjestu ili konkurencija i osamljivanje. Zbog toga je sve samo ne nemoguće da uspješna solidarna praksa bude privlačnija od desnog projekta koji donosi samo imaginarnu samoafirmaciju. Jer (socijalna) prava se „kvalitativno povećavaju kroz rastući broj onih koji ih imaju i zahtijevaju“ (Balibar/Wallerstein 1990: 271). Bez tog iskustva, borba za (socijalna) prava se reducira na obranu tobožnjih privilegija grupa ili pojedinaca. „Privilegije je moguće osigurati samo putem obrane neke vrste ekskluzivnosti“ (Isto). Za većinu tih branitelja privilegija, one ostaju otrovano obećanje. No dvije stvari ne smijemo podcijeniti. Prvo, „zamišljene zajednice“ (Anderson, vidi gore) poput „nacije“ oduvijek imaju golemu mobilizacijsku snagu, dok lijevo organiziranje i spremnost da se suprotstavimo stvarno moćnima zahtijevaju mnogo strpljenja i hrabrosti. Drugo, uključivanje u desni projekt mijenja dijelove narodnih klasa. Bizarno sastavljeni ideološki elementi u njemu se prerađuju u koherentnu i čvrsto povezanu cjelinu, a ponovno ih razvezati postaje neusporedivo teže. No i za to je potrebno razviti prakse i testirati ih, konkretno i na terenu.

Primjerice s PSUREG-om – projektom subjektno-teorijskog i hegemonijsko-teorijskog istraživanja desnopopulističkih stavova i lijevih protustrategija u Stendalu/Altmark. U suradnji sa sveučilištem u Stendalu i strankom Die Linke, kao i s lokalnim inicijativama u Stendalu, započeli smo istraživački proces, s namjerom da istražimo uspjeh AfD-a i širenje desnih stavova u regiji, ali i da razvijemo praktične projekte koji bi im dugoročno mogli izvući tlo pod nogama. Poseban fokus je na gradskoj četvrti Stadtsee i jednom selu u županiji Stendal, koje u ovoj

18) Usp. www.sueddeutsche.de/politik/engagement-jung-weiblich-gebildet-fluecht-lingshelfer-in-zahlen-1.3118324.

fazi tek treba odrediti. Pristup je *glokanan*, jer se fokusiramo na desni populizam na sjeveru Saske-Anhalt i namjeravamo uzeti u obzir njegove specifičnosti, ali istovremeno polazimo od toga da su tamošnje prilike dio procesa koji se odvija i na državnoj, europskoj, pa i svjetskoj razini. Morat ćemo dakle uvijek rasvijetliti i objasniti i odnos posebnog i općeg.

Nakon što smo analizirali razvoj AfD-a na saveznoj, regionalnoj i lokalnoj razini, i napravili studiju velikog stambenog bloka u Stendal-Stadtsee kao konkretnog socijalnog prostora, počeli smo u Stadtseeu s anketiranjem od vrata do vrata, kako bi mapirali polje i identificirali osobe koje smo htjeli pridobiti za (dubinske) biografske intervjue koji bi bili orijentirani na identificiranje proturječnosti u stavovima. Tako smo naišli, između ostalih, na muškarca srednjih godina koji je godinama glasao za Die Linke, onda je postao usijani sljedbenik AfD-a, da bi se sada ponovno vratio Die Linke. U drugom krugu razgovora od vrata do vrata pozvali smo ispitane osobe na doručak u lokalnom uredu gradske stambene uprave (*Quartiersbüro*¹⁹⁾), kako bi se upoznali i razgovarali. Za budućnost planiramo grupne razgovore. Cilj je formirati dvije skupine za daljnje istraživanje: 1. Simpatizere AfD-a koji ne pripadaju tvrdoj jezgri, odnosno nemaju zatvorenu sliku svijeta, i 2. solidarno i/ili lijevo orijentirane osobe, uključujući one migrantskog porijekla, koje su zainteresirane za promjenu situacije u četvrti, zabrinuti su zbog rastućeg desnog populizam i žele mu se suprotstaviti.

Paralelno s tim, planiramo intervjue sa zastupnicima različitih stranačkih i civilnodruštvenih institucija koje su lijevo od centra i pitati ih koje su prakse u prošlosti bile plodne, što nije funkcioniralo, što se nije ni pokušalo itd. Jer iako uspjeh desnice ne počiva samo na zakazivanju lijevih i antirasističkih struktura, dijelom ipak počiva i na tom zakazivanju, prije svega struktura koje su u tim područjima itekako bile prisutne ili to još uvijek jesu.

19) „Quartiersbüros“ su uredi gradske stambene uprave u četvrtima čija funkcija je da u sklopu savezno-pokrajinskog programa „Soziale Stadt“ („Socijalni grad“) uz aktivnu participaciju stanovnika i korisnika upravljaju gradskim javnim prostorima i planiraju njegov razvoj, s izričitim naglaskom na socijalnoj dimenziji. (nap. prev.)

Iako smo pri koncepciji projekta poticali organizirajuću perspektivu, ujedno smo nedvosmisleno naglasili da taj tip organizacije s pozicija unutar fondacije Rosa Luxemburg i sveučilišta ne možemo obaviti. U tijeku razvoja projekta ljudi iz lokalnih inicijativa i članovi Die Linke iz Stendala su se ipak odlučili slijediti takav organizirajući pristup – uz našu pratnju i podršku.

Kao projekt koji je istovremeno istraživački ali i orijentiran na praksu, koristimo strategije i metode koje se može karakterizirati kao, s jedne strane, na subjekte fokusirano istraživanje djelovanja, a s druge kao varijantu transformativnog organiziranja (usp. primjerice Williams 2015). Ovo prvo je razvijeno u kritičkoj psihologiji s ciljem da se (potencijalna) proturječna ljudskog djelovanja u društvenim odnosima moći (restriktivna mogućnost djelovanja) ne samo s razumijevanjem rekonstruira, nego identificira i konkretne alternative djelovanja i učini ih djelatnima (poopćena mogućnost djelovanja) na putu do zajedničkog i solidarnog ponovnog ostvarivanja moći upravljanja nad vlastitim uvjetima života – „*take back control*“, ali „*for the many, not the few*“.

„Bespomoćni antifašizam“ (Haug), koji se previše koncentrira na AfD i radikalnu desnicu i juri s jedne protumobilizacije do druge, u konačnici djeluje samo defenzivno i dopušta da mu se zadaje teren sučeljavanja. Odlučan otpor protiv različitih oblika desnog radikalizma je neophodan, ali kao bazu treba vlastitu lijevu agendu konkretne organizacije, koja će dozvoliti da društvene grupe (ponovno) pridobije u smislu jedne nove spajajuće klasne politike (usp. Candeias 2017).

S njemačkog preveo: Stipe Ćurković

Tekst je izvorno objavljen u: Mario Candeias (ur.), *Rechtspopulismus, Radikale Rechte, Faschisierung: Bestimmungsversuche, Erklärungsmuster und Gegenstrategien*, Rosa Luxemburg Stiftung, Berlin, kolovoz 2018. Zahvaljujemo autoru i RLS-u na dozvoli za objavljivanje prijevoda u *3k*.

Literatura:

AfD (2014): Politische Leitlinien der AfD, dostupno na: www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/2014/05/Politische-Leitlinien-der-Alternative-für-Deutschland-Mai-2014-finale-Fassung.pdf.

Altvater, Elmar/Mahnkopf, Birgit (1996): *Grenzen der Globalisierung*, Münster.

Balibar, Etienne/Wallerstein, Immanuel (1990): *Klasse, Rasse, Nation. Ambivalente Identitäten*, Hamburg/Berlin.

Beck, Ulrich (1998): *Politik der Globalisierung*, Frankfurt a. M.

Butler, Judith (2001): *Psyche der Macht. Das Subjekt der Unterwerfung. Gender Studies*, Frankfurt a. M.

Candeias, Mario (1999): „1989–1999 – Die Wende als Ausdruck neoliberaler Verallgemeinerung“, u: *Das Argument* 5/1999, na: www.trend.infopartisan.net/trd7802/t127802.html.

Candeias, Mario (2004): *Neoliberalismus. Hochtechnologie. Hegemonie. Grundrisse einer transnationalen Produktions- und Lebensweise*, Berlin/Hamburg.

Candeias, Mario (2008): „Verallgemeinerung einer Kultur der Unsicherheit. Prekarisierung, Psyche und erweiterte Handlungsfähigkeit“, *Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis (Zeitschrift der DGVT)* 2/2008, str. 249–268.

Candeias, Mario (2015): „Gegenmittel gegen autoritären Neoliberalismus und Rechtspopulismus – Perspektiven einer verbindenden linken Partei“, u: Isti (ur.): *Rechtspopulismus in Europa. Linke Gegenstrategien*, izdala Rosa-Luxemburg-Stiftung, Materialien 12, Berlin, S. 55–73, dostupno na: www.rosalux.de/publikation/id/8340/rechtspopulismus-in-europa/.

Candeias, Mario (2017): „Eine Frage der Klasse. Neue Klassenpolitik als verbindender Antagonismus“, u: *LuXemburg-Spezial „Neue Klassenpolitik“*, listopad 2017., str. 2–13, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/luxemburg-spezial-zu-neuer-klassenpolitik/.

Candeias, Mario/Völpel, Eva (2013): *Plätze sichern. ReOrganisierung der Linken in der Krise*, Hamburg.

Decker, Oliver/Brähler, Elmar (2016): *Autoritäre und rechtsextreme Einstellung in Deutschland. Die Leipziger „Mitte-Studie“ 2016*, Leipzig, dostupno na: www.rosalux.de/publikation/id/8904/die-enthemmte-mitte/.

Demirović, Alex (2018): „Autoritärer Populismus als neoliberale Krisenbewältigungsstrategie“, u: *PROKLA* 190, str. 27–42.

Deppe, Frank (1981): „Einheit und Spaltung als Konstitutionsproblem der Arbeiterklasse“, u: Lambrecht, Lars (ur.): *Entstehung der Arbeiterbewegung, Argument Sonderband 63*, Berlin, str. 70-104.

Detje, Richard/Menz, Wolfgang/Nies, Sarah/Sauer, Dieter (2011): *Ohnmacht und Wut*, u: *Luxemburg* 2/2011, S. 52–61, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/ohnmacht-und-wut/.

Dörre, Klaus (2005): „Prekarität. Eine arbeits-politische Herausforderung“, u: *WSI-Mitteilungen* 5, str. 250–258.

Eribon, Didier (2017): *Rückkehr nach Reims*, Berlin.

Falkner, Thomas/Kahrs, Horst (2018): *Deutungsmuster zum Erfolg der AfD bei der Bundestagswahl 2017 – ein Bericht zu neueren empirischen Studien*, Arbeitspapier 1/2018 der Rosa-Luxemburg-Stiftung, Berlin, dostupno na: www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/2018-04-13_Falkner-Kahrs_AFD_Literaturbericht_Deutungsmuster.pdf.

Fischer, Alexander/Hoff, Benjamin (2017): „Links ist da, wo Menschen eine sichere Heimat haben“, u: *Die Welt*, 25.10.2017, dostupno na: www.welt.de/debatte/kommentare/article169509675/Links-ist-da-wo-Menschen-eine-sichere-Heimat-haben.html.

Flecker, Jörg/Hentges, Gudrun (2004): „Rechtspopulistische Konjunkturen in Europa“, u: Bischoff, Joachim i dr. (ur.): *Moderner Rechtspopulismus*, Hamburg, str. 119–149.

Foroutan, Naika (2018): „Ostdeutsche sind auch Migranten. Ostdeutsche und Migranten erleben Stigmatisierung

gleichermaßen“, u: *die tageszeitung*, 13.5.2018, dostupno na: www.taz.de/!5501987/.

Franz, Christina/Fratscher, Marcel/Kritikos, Alexander (2018): „AfD in dünn besiedelten Räumen mit Überalterungsproblemen stärker“, u: *DIW Wochenbericht* 8, Berlin.

Habermas, Jürgen (1998): *Die postnationale Konstellation*, Frankfurt a. M.

Hall, Stuart (1980): „‘Rasse’, Artikulation und Gesellschaften mit struktureller Dominante“, u: Isti: *Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften, Bd. 2*, str. 89–136, Hamburg.

Hall, Stuart (1982): „Popular-demokratischer und autoritärer Populismus“, u: *Neue soziale Bewegungen und Marxismus, Argument-Sonderheft* 78, Berlin, str. 104–124.

Haug, Frigga (1983): *Sexualisierung der Körper*, Berlin/Hamburg.

Haug, Wolfgang Fritz (1993): *Elemente einer Theorie des Ideologischen*, Berlin/Hamburg.

Haug, Wolfgang Fritz (2013): *Hightech-Kapitalismus*, Berlin/Hamburg.

Heine, Frederic/Sablowski, Thomas (2013): „Der deutsche Machtblock in der europäischen Krise“, u: *LuXemburg* 2/2013, str. 108–113.

Heitmeyer, Wilhelm (ur.) (2010): *Deutsche Zustände* 8, Frankfurt a. M.

Hentges, Gudrun i dr. (2003): *The Abandoned Worker. Socio-Economic Change and the Attraction of Right-wing Populism*, Wien.

Hillje, Johannes (2018): *Rückkehr zu den politisch Verlassenen. Studie zu rechtspopulistischen Hochburgen in Deutschland und Frankreich*, Berlin, dostupno na: www.progressiv-zentrum.org/die-verlassenen/.

Hilmer, Richard/Kohlrausch, Bettina/Müller-Hilmer, Rita/Gagné, Jérémy (2017): *Einstellungen und soziale Lebenslage. Eine Spurensuche nach Gründen für rechtspopulistische Orientierung, auch unter Gewerkschaftsmitgliedern*, Working

Paper 44, Forschungsförderung der Hans-Böckler-Stiftung, Düsseldorf.

Hirsch, Joachim (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat*, Berlin/Amsterdam.

Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus (1991 ff.): Wolfgang Fritz Haug i dr. (ur.), Hamburg/Berlin.

Holzcamp, Klaus (1987): „Grundkonzepte der Kritischen Psychologie“, u: AG Gewerkschaftliche Schulung und Lehrerfortbildung (ur.): *Wi(e)der die Anpassung, Soltau*, str. 13–19, dostupno na: www.kritische-psychologie.de.

Kahrs, Horst (2017): „Wahlnachtbericht und erste Analyse der Bundestagswahl 2017“, dostupno na: www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Themen/wahlanalysen/WNB_BTW_2017.pdf.

Kahrs, Horst (2018): „AFD gewinnt in Stadt und Land“, u: *Jahresbericht der Rosa-Luxemburg-Stiftung 2017*, Berlin.

Karakayali, Serhat/Kleist, Olaf (2015 i 2016): *Strukturen und Motive der ehrenamtlichen Flüchtlingsarbeit (EFA) in Deutschland. Forschungsbericht, Teil 1 & 2, Ergebnisse einer explorativen Umfrage*, Berlin.

Laclau, Ernesto (1981): *Politik und Ideologie im Marxismus. Kapitalismus, Faschismus, Populismus*, Berlin.

Land, Rainer/Willisch, Andreas (2005): „Die Probleme mit der Integration. Das Konzept des ‚sekundären Integrationsmodus‘“, u: Bude, Heinz/Willisch, Andreas (ur.): *Das Problem der Exklusion. Ausgegrenzte, Entbehrliche, Überflüssige*, Hamburg, str. 70–95.

Locke, Stefan (2017): „Warum der Protest sich ausweiten könnte“, u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2.10.2017, dostupno na: www.faz.net/aktuell/gesellschaft/menschen/afd-erfolg-unbehagen-im-osten-koennte-sich-ausbreiten-15225782.html.

LuXemburg-Spezial 2017: Neue Klassenpolitik, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/luxemburg-spezial-zu-neuer-klassenpolitik/.

Müller-Hilmer, Rita/Gagné, Jérémy (2018): *Was verbindet, was trennt die Deutschen? Werte und Konfliktlinien in der deutschen Wählerschaft im Jahre 2017*, Report 2/2018, Forschungsförderung der Hans-Böckler-Stiftung, Düsseldorf.

Nachtwey, Oliver (2017): *Die Abstiegs-gesellschaft*, Berlin.

Nolte, Paul (2001): „Unsere Klassengesellschaft. Wie könnten die Deutschen angemessen über ihr Gemeinwesen sprechen?“, u: *Die Zeit*, 4.1.2001, dostupno na: www.zeit.de/2001/02/Unsere_Klassengesellschaft.

Nolte, Paul (2008): „Wie sich die Mittelschicht neu erfindet“, intervju, u: *Die Welt*, 6.8.2008, dostupno na: www.welt.de/wirtschaft/ar-ticle2279824/Wie-sich-die-Mittelschicht-neu-erfindet.html.

Opratko, Benjamin (2016): „Mit der AfD kommt Deutschland in der Normalität an“, u: *Huffington Post*, 3.2.2016, dostupno na: www.huffingtonpost.de/benjamin-opratko/afd-deutschland-osterreich_b_9148352.html.

Pieschke, Miriam (2016): „Vom kurzen Flirt zur langfristigen Beziehung. Organisierung im Kiez als transformatorisches Projekt“, u: *LuXemburg* 2/2016, str. 108–113, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/vom-kurzen-flirt-zur-langfristigen-beziehung/.

Poulantzas, Nicos (2001): „Die Internationalisierung der kapitalistischen Verhältnisse und der Nationalstaat“, u: Hirsch, Joachim/Jessop, Bob/Poulantzas, Nicos (ur.): *Die Zukunft des Staates*, Hamburg, str. 19–70.

PSUREG – Projekt subjekt- und hegemonietheoretische Untersuchung des Rechtspopulismus & Entfaltung emanzipatorischer Gegenmacht (2018): *Reaktionär, rassistisch, rechts: Die Entwicklung der AfD in Sachsen-Anhalt und Stendal*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, Studien 1/2018, Berlin, dostupno na: www.rosalux.de/publikation/id/38891/reaktionaer-rassistisch-rechts/.

Reimer, Katrin (2011): „Kritische politische Bildung gegen Rechtsextremismus und die Bedeutung unterschiedlicher Konzepte zu Rassismus und Diversity.“

Ein subjektwissenschaftlicher Orientierungsversuch in Theorie- und Praxiswidersprüchen“, Fachbereich Erziehungswissenschaft und Psychologie der Freien Universität Berlin, dostupno na: <https://d-nb.info/102635840X/34>.

Richter, Christoph/Bötsch, Lukas (2017): *Demokratiefeerne Räume? Wahlkreisanalyse zur Bundestagswahl 2017. Studie im Auftrag der Amadeu Antonio Stiftung*, Institut für Demokratie und Gesellschaft/Thüringer Dokumentations- und Forschungsstelle gegen Menschenfeindlichkeit, Heidelberg.

Rohnstock, Katrin (2017): „Vergessene Lebenswege“, u: *Der Freitag* 39/2017, dostupno na: www.freitag.de/autoren/der-freitag/vergesse-ne-lebenswege.

Schäfer, Armin/Vehrkamp, Robert/Gagné, Jérémy (2013): *Prekäre Wahlen. Milieus und soziale Selektivität der Wahlbeteiligung bei der Bundestagswahl 2013*, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, dostupno na: www.wahlbeteiligung2013.de.

Schäfer, Armin/Robteutscher, Sigrid (2015): „Räumliche Unterschiede der Wahlbeteiligung bei der Bundestagswahl 2013: Die soziale Topografie der Nichtwahl“, u: Korte, Karl-Rudolf (ur.): *Die Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden, str. 99–118.

Steckner, Anne (2017a): „‘Die Asys müssen weg!’ Warum die Linke mit den Leuten reden sollte, statt über sie“, u: *LuXemburg* 1/2017, str. 74–81, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/kommunikationsstrategien-gegen-rechts/.

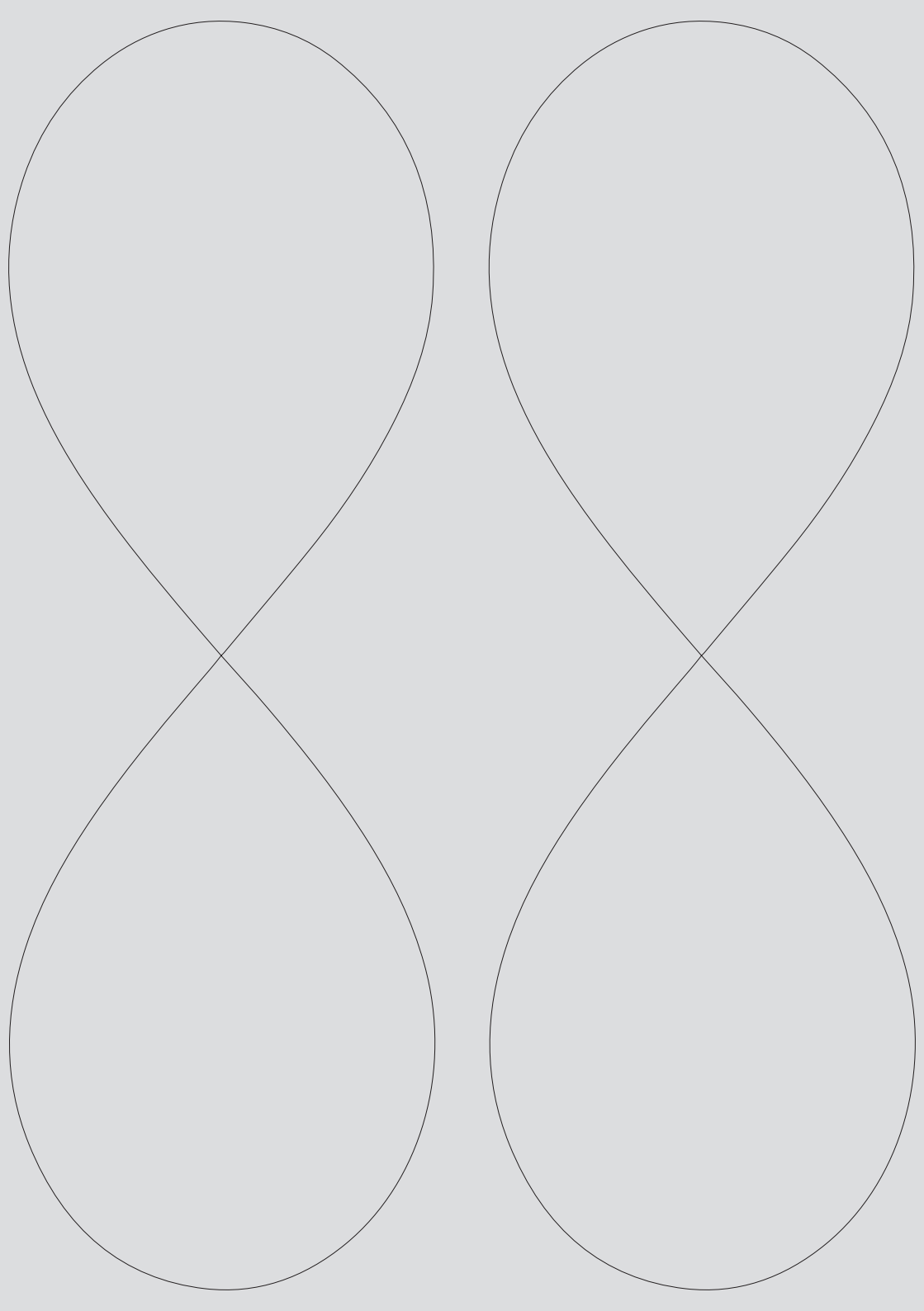
Steckner, Anne (2017b): *Auswertung der bundesweiten Haustürbefragungen, Bereich Strategie und Grundsatzfragen*, DIE LINKE, Berlin.

Trepsdorf, Daniel (2017): „Ein wichtiger Rückzugsraum“, intervju, u: *die tageszeitung*, 12.4.2017, dostupno na: www.taz.de/!5495690/.

Wiegel, Gerd (2014): „Rechts der Union. Wie die AfD den Spagat zwischen Eliteprojekt und Rechtspopulismus versucht“, u: *LuXemburg* 1/2014, str. 82–87, dostupno na: www.zeitschrift-luxemburg.de/rechts-der-union/.

Williams, Steve (2015): *Den Wandel organisieren. Eine Best-*

Practice-Studie zum Modell des „Transformative Organizing“, Rosa-Luxemburg-Stiftung, New York, dostupno na: www.rosalux.de/publikation/id/1117/den-wandel-organisieren/.
Willis, Paul (1990): „Erziehung zwischen Reproduktion und kultureller Produktion“, u: *Das Argument* 179, str. 9–28.

EU, nejednak razvoj i nacionalistički *backlash*

Liz Fekete

U siječnju 2017., u gradu Amiensu na sjeveru Francuske, u regiji s najvišom stopom nezaposlenosti, američki proizvođač kućanskih aparata Whirlpool najavio je zatvaranje lokalnog postrojenja za proizvodnju sušilica rublja do lipnja 2018. Odluka kompanije o preseljenju u Poljsku, gdje je radna snaga jeftinija, pogodit će tri stotine radnika. Ubrzo je oformljen štrajkaški odbor, a ispred tvornice organizirane su štrajkaške straže. Potom su, 26. travnja, samo tri dana nakon prvog kruga predsjedničkih izbora, grad preplavili mediji. Amiens je rodni grad Emmanuela Macrona, bivšeg investicijskog bankara u Rothschildu, čiju su "centrističku" predsjedničku kampanju pažljivo složili *big business* i mediji¹. Toga dana Macron se trebao sastati sa sindikalnim predstavnicima iz Whirlpoola u trgovinskoj komori nekoliko kilometara udaljenoj od postrojenja. Na pozornicu sa strane ulazi Marine Le Pen, samozvana predsjednička kandidatkinja naroda, koja je došla u grad zasjeniti Macrona, založiti se za radnike i pridružiti se štrajkaškoj straži. Praćena zviždanjem i uzvicima "Marine za predsjednicu" stupa do mikrofona i napada Makrona, optužujući ga da stoji "uz oligarhe, uz poslodavce". U Europi nad kojom se skupljaju olujni oblaci, gdje se stare političke elite desnice osjećaju pod prijetnjom ultranacionalista iz vlastitih redova, neoliberalna država – kao što i uspon Macronova brenda sugerira – nastoji

1) M. Bénilde, "The Creation of Emmanuel Macron", *Le Monde diplomatique* (englesko izdanje), 7. svibnja 2017., na mondediplo.com.

na nove načine potvrditi svoj autoritet i razriješiti svoj spor s nacionalističkim elitama.

Nacionalistička politika i politički nativizam šire se Europskom unijom obilježenom ekonomskim povlačenjem i mjerama štednje – radi se o ubrzanom obliku neoliberalnog projekta globalizacije financijskih tržišta, smanjenja blagostanja, dereguliranja rada i privatizacije državne imovine. Kada su javne službe desetkovane, a radna mjesta se osipaju, naročito u nekadašnjim industrijskim središtima, nije teško shvatiti zašto su popularni zahtjevi za ekonomskim protekcionizmom. Ni ultranacionalističke kritike EU-a – kao nadnacionalnog političkog entiteta koji se rukovodi korporacijskim interesima i kojim upravlja “neizabrana” Europska komisija koja “nikome ne polaže račune” – ne mogu se tek tako odbaciti². Političke stranke imaju puno za izgubiti ako nekritički podrže *status quo*, ili ako previše otvoreno pokazuju svoju odanost globalnom kapitalu, kao što pokazuje pad podrške (i članstva) tradicionalnih stranaka lijevog i desnog centra. Da bi se stekao dojam o poniženju kojemu biračko tijelo trenutno podvrgava *mainstream* socijalno-liberalne stranke, dovoljno je pogledati francuske predsjedničke izbore, u kojima je socijalistički kandidat Benoît Hamon završio kao četvrti, sa samo 6,36 posto glasova. Nacionalni izbori u Europi sve rjeđe donose jasne rezultate, dvostranački sustavi ustupaju mjesto višestranačkim, a koalicijske vlade često se formiraju tek nakon višemjesečnih pregovora. Dok se politički centar u Europi transformira, napreduju antiimigrantske, euroskeptične i nativističke stranke, kao i stara ekstremna desnica. No, javljaju se i društveni pokreti, zelene stranke i ljevica koja je protiv mjera štednje. Ona, istina, napreduje sporadično, uz mnoge zastoje, ali ipak stvara nove okvire i sije sjeme napretka, hrabro otvarajući prostore borbe.

2) Prema Perryju Andersonu, EU je nesumnjivo politički entitet (*polity*), ali s dvije razine, nacionalnom i nadnacionalnom, te s ogromnim strukturnim jazom između europskih institucija i njezinih građana. P. Anderson, *The New Old Order*, Verso: London, 2011., poglavlje xi.

Da li rekonfigurirana ekstremna desnica – osnažena ultranacionalističkom pobunom unutar *mainstream* konzervativizma – predstavlja nemesis neoliberalizma, ili pak pokušaj unutarnjeg nadilaženja njegovih poteškoća, nipošto nije jasno. No nacionalizam i neoliberalizam već se kombiniraju na načine koji upućuju na to da će, barem kratkoročno, centar političke kulture u mnogim članicama EU skrenuti u manje liberalnom smjeru, i to ne samo kao odgovor na imigraciju. Utjecaj nacionalizma na državu, državni rasizam i odnos kapitala i rada predmet je ovog poglavlja. O nacionalizmu, rasizmu i desnici mora se raspravljati u kontekstu nejednakog razvoja unutar EU te odnosa jezgra-periferija koji se učvrstio unutar Eurozone, u kojoj je Njemačka bez sumnje hegemonijska. Rasprava o razlikama i sličnostima između rješenja koja nude nacionalisti, bilo na istoku, sjeveru, jugu, ili zapadu Europe, baca svjetlo na njezin politički smjer, kao i na vrstu državne moći koja se u različitim regijama pomalja.

Postkomunizam i neuspjela tranzicija

U travnju 2017. fascinantan članak u *London Review of Books* započeo je istraživanjem ukidanja 500 radnih mjesta 2007. godine u Cadburyjevoj tvornici čokolade u Somerdalu pored Bristola, koja se selila u Skarbimierz u Poljskoj. Autor članka James Meek postavlja pitanje kako je Poljska, u čije je ceste, željeznice i škole EU uložila 130 milijardi eura, mogla 2015. godine izabrati čvrstu, katoličku, fundamentalističku, autoritarnu, populističku i euroskeptičnu stranku Pravo i pravda (PiS).³ Dio odgovora leži u ekonomskoj šok terapiji slobodnim tržištem koja je pratila ulazak Poljske u EU, ukidajući državnu proizvodnju i privatizirajući državnu imovinu, što je samo rezultiralo privremenim radnim mjestima, privremenim tvornicama i posebnim zonama u kojima strane tvrtke tijekom prvih deset godina uopće ne moraju plaćati porez, a deset sljedećih godina samo 50 posto. U 2004. godini u EU

3) J. Meek, "Somerdale to Skarbimierz", *London Review of Books*, 20. travnja 2017.

se integriraju zemlje Višegrada (Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka), Estonija, Latvija, Litva i Slovenija, u 2007. Bugarska i Rumunjska, a u 2013. Hrvatska. No prijelaz iz planske ekonomije na tržišnu nije uspio po nijednom kriteriju. U početku su vladajuće elite svesrdno prigrlile neoliberalizam: usmjerenost na stvaranje bogatstva koje će kapati nadolje (*trickle down*) sve dok svi prihvaćaju kapitalizam i djeluju iz vlastitog interesa, pridobila je kvazireligijski značaj. No od financijskog kraha 2008. godine postalo je sasvim očito da bogatstvo, daleko od toga da kapa nadolje, zapravo u golemim količinama teče prema vrhu. Istraživanje stope smrtnosti kod muškaraca u postkomunističkim zemljama istočne Europe i Sovjetskog Saveza, objavljeno u Lancetu 2009. godine, pokazalo je da je socijalni stres, uzrokovan masovnom privatizacijom, doveo do porasta broja smrti muškaraca za 12,8 posto u razdoblju od 1989. do 2002. godine.⁴ Nadalje, 2012. godine studija ekonomista s Harvarda i Cambridgea objavljena u *American Sociological Review* pronašla je izravnu vezu između masovnog fiskalnog šoka, uzrokovanog programima privatizacije u mnogim bivšim komunističkim zemljama, i ekonomskog neuspjeha i korupcije koji su uslijedili.⁵ Obavezna privatizacija javnih mirovinskih sustava pokazala se kao još jedna sveobuhvatna katastrofa za zemlje u kojima je sprovedena, što je dovelo do ekstremnog siromaštva umirovljenika.

U postkomunističkim državama članicama EU-a neoliberalne tržišne reforme nametnute su u ime demokratizacije. U istim zemljama napreduju stranke autoritarne desnice, iskorištavajući "širu pobunu protiv ishoda 'tranzicijskog procesa' koji je proveden nakon propasti vladavine komunističke partije".⁶ Mađarski građanski savez (Fidesz) izabran je na drugi mandat

4) D. Stuckler, L. King i M. McKee, "Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis: A Cross-National Analysis", *Lancet* 53:9, 661 (2009.).

5) P. Hamm, L. King i D. Stuckler, "Mass Privatisation, State Capacity and Economic Growth in Post-Communist Countries", *American Sociological Review* 77:2 (2012.).

6) The Ervina Szabová Collective, "Slovakia Needs an Alternative", *Jacobin*, 20. travnja 2016.

u 2014., dok je u Poljskoj 2015. godine PiS pomeo Građansku platformu (PO), stranku kojom je prethodno predsjedao Donald Tusk (sada predsjednik Europskog vijeća). PiS, prethodno neoliberalna stranka, na izborima u jesen 2015. uspjeh je postigao s programom ekonomskog protekcionizma. Uspjeh u velikoj mjeri duguje gubitku popularnosti PO-a, koji pod vodstvom Tuska nije skrivao prezir prema siromašnima i ranjivima. U Slovačkoj je četrnaest neofašista iz Narodne stranke Naša Slovačka (L'SNS), na čelu s Mariánom Kotlebom, guvernerom regije Banská Bystrica, po prvi put ušlo u parlament u svibnju 2016., što je činjenica koja mnogo duguje prostoru koji se otvorio razjedinjavajućom politikom (nominalno) socijaldemokratske stranke Smjer socijaldemokracije (Smer-SD), pod vodstvom Roberta Fica. Nakon što je izgubio većinu na općim izborima 2016. godine, Smer-SD trenutno je na čelu slabe koalicijske vlade od četiri stranke.

Neoliberalizam, sa svojim obećanjem obilja bogatstva i slobode, više ne predstavlja uvjerljiv scenarij, osobito kada se sustavna korupcija institucionalizira unutar političkog procesa. Otud potraga za utjehom u udobnosti nacionalizma i narativima protiv multikulturalizma i imigracije. *Mainstream* političari u Mađarskoj, Poljskoj i Slovačkoj govore umornim, starim jezikom autoritarnosti, etničkog nacionalizma i nacionalne države, obojanim socijaldarvinizmom u stilu devetnaestog stoljeća te antiromskim i antimigrantskim rasizmom. Priziva se i disciplinska moć religije – bilo katolicizma ili kalvinizma – u svrhu održavanja društvene kontrole naspram narcisoidnih životnih stilova superbogatih. U Mađarskoj je Fidesz uskrasnio pojam “kršćansko-nacionalne ideje” – što je, svjesno ili nesvjesno, referenca na dominantnu državnu ideologiju Horthyjeve ere, kada se riječ “kršćanin” koristila za označavanje nekoga tko “nije Židov”, i kako bi se ograničilo sudjelovanje Židova u javnom životu. Orbánovo spajanje kršćanskih i nacionalnih tema povezalo je kršćanstvo s nativizmom (internacionalizam i suosjećanje sa strancima, prema Orbánu, oblici su političke

korektnosti), uz istovremeno uvođenje “workfare⁷ društva”. “Obitelj”, “rad”, “poredak”, “nacija” – vrijednosti upisane u novi mađarski Ustav – tvore okvir za “workfare” u obliku obveznog Mađarskog radnog plana (MRP). Radi se o vrsti kaznenog programa na koji bi Donald Trump bio ponosan. Temelji se na napornom radu u šumarstvu, vodoopskrbi i lokalnoj obnovi, s navodnim “radna mjestima” koja su lišena svih normalnih prava povezanih s radnim odnosom. Ne iznenađuje da se MRP pojavio uslijed rasnog kodiranja (*racialization*) siromaštva – uključujući stalne napade na “lijene” i nedisciplinirane Rome.

No, staromodni autoritarizam se spaja s modernim oblicima masovnog nadzora, što je vidljivo u detaljnom sustavu reguliranja medijskih sadržaja (uključujući internet i sadržaj društvenih medija) koji je uveden u Mađarskoj. A još uvijek je moguće osloniti se na dobru staru državnu kontrolu medija (kao i na cenzuru). Predložena izmjena i dopuna Zakona o nacionalnoj sigurnosti, koja bi u mađarske redakcije uvela državnu obavještajnu agenciju, jedva je izbjegnuta u lipnju 2015., nakon što su prosvjedi vladu prisilili na njihovo povlačenje. U Poljskoj se novi zakon, koji dopušta kontrolu vlade nad državnim medijima, opravdavao time što “javni mediji ignoriraju svoje obaveze prema naciji”.⁸

Desničarska Poljska i Mađarska, baš kao i Španjolska (vidi niže), angažirane su u “ratovima sjećanja”. Riječ je o nastavku kulturnih ratova nove desnice, no ovoga puta na bojištu sjećanja, pokušavajući nametnuti infantilno čitanje povijesnih događaja, koje naglasak stavlja na domoljublje, junaštvo i žrtvovanje kao ključeve povijest.⁹ Mađarski ratovi sjećanja usmjereni su na izgradnju nacionalnog sjećanja koje Mađarsku prikazuje kao

7) Oblik socijalne skrbi (welfare) u kojem je rad uvjet primanja pomoći (op. prev.).

8) J. Cienski, “New Media Law Gives Polish Government Fuller Control”, *Politico*, 30. prosinca 2015.

9) Za Mađarsku, v. N. Berend i C. Clark, “Not Just a Phase”, *London Review of Books*, 20. studenog 2014.; E. Balogh, “Orban’s Veritas Institute Looks at Anti-Semitism in the Horthy Era”, *Hungarian Spectrum*, 26. lipnja 2016. Za Poljsku, v. primjerice Alex Duval Smith, “Vindictive’ Polish Leaders Using New War Museum to Rewrite History, Says Academic”, *Observer*, 24. travnja 2016.

žrtvu njemačke okupacije iz 1944. godine, na podizanje kipova koji slave antisemitske političare povezane s Horthyjevim dobom (1919.-1944.) te na zakone koji kriminaliziraju vrijeđanje ili ponižavanje nacionalnih simbola, a sve to popraćeno je nacionalističkim školskim kurikulumom i napadima na obrazovne institucije kao što su Central European University (CEU) i arhiv Geoga Lukácsa u Budimpešti. Osim toga, Institut Veritas ("Institut za istinu"), koji zapošljava revizionističke i desne povjesničare koji umanjuju ulogu Mađara u ubojstvu 500 000 mađarskih Židova tijekom Drugog svjetskog rata, uživa pokroviteljstvo vlade Fideza. I u Poljskoj je pokrenuta opsežna rekonstrukcija povijesnih činjenica poslije Drugog svjetskog rata: uloga koju su sindikat Solidarnost i njezin vođa Lech Wałęsa – kojega desnica danas ismijava kao izdajnika – odigrali u osiguranju tranzicije kroz pregovore s Komunističkom strankom, sada se snažno osporava. Za PiS i stranke ekstremne desnice istinski domoljubi su bili "ukleti vojnici", koji su se 1940-ih odupirali nametanju sovjetskog komunizma kroz gerilski rat i osobnu žrtvu. U skladu s tom slavnom poviješću vojnog otpora, došli su i pokušaji kriminalizacije onih koji žele istražiti pitanja poljske suradnje u Holokaustu nakon njemačke invazije 1939. godine. Državu je tako izrazito uznemirio Oskarom nagrađeni film Ida Pawela Pawlikowskog iz 2014., koji pripovijeda o mladoj časnoj sestri u novicijatu, koja, saznajući da je rođena kao Židovka, odlazi na grob svojih ubijenih roditelja. Stranka Pravo i pravda je izradila nacrt zakona kojim bi se novčanom kaznom ili zatvorom kaznili svi koji, namjerno ili nehotice, pripišu odgovornost poljskom narodu ili državi "za zločine koje je počinio njemački Treći Reich".

Suvremeni postkomunistički, nacionalistički čelnici pokreću lovove na vještice unutarnjih i vanjskih političkih neprijatelja, fabricirajući nove prijetnje svaki put kada netko pokuša prokazati njihovu korupcija i izopačenje vlasti. Rat protiv terora i katastrofalno upravljanje izbjegličkom krizom Europske unije pružili su ljubiteljima Viktora Orbána (Fidesz),

Jaroslawa Kaczyńskog (Pravo i pravda) i Roberta Fica (Smer-DS) municiju za napad na EU, za koju tvrde da kulturno homogenim i društveno konzervativnim društvima nameće imigraciju, multikulturalnost, i rodna i homoseksualna prava. Orbán i Kaczyński, kao i češki predsjednik Miloš Zeman, otvoreno govore o rasnom i kulturnom preživljavanju, "vitalnim instinktima" i "svakodnevnom domoljublju". Kao i Fico, Zeman, koji je pohodio antiislamske skupove koje je organizirala radikalna desnica, nominalno je socijaldemokrat. Nijedna od ovih stranaka ne zazire od poticanja protunjemačkih osjećaja. Merkel je, primjerice, u poljskim medijima koje kontrolira država prikazivana ili u nacističkoj uniformi, ili kao devetnaestostoljetni imperijalist koji komada poljsku naciju, dok je Orbán bjesnio protiv njemačkog "moralnog imperijalizma".¹⁰

Te nove (a ponekad i ne tako nove) korumpirane elite u zemljama s malo iskustva s modernim migracijama manipuliraju narativom žrtve i ponavljaju zaoštrena upozorenja o opasnostima strane dominacije, dok istovremeno prikrivaju vlastiti neuspjeh u zaštiti svoga stanovništvo od neoliberalnog pustošenja. Ulazak u EU značio je da se proizvodne industrije, nekadašnji ponos sovjetskog bloka, sada smatraju nekonkurentnima, pa su osuđene na postepeno propadanje. Državna imovina, uključujući banke, privatizirana je. Danas je između 60 i 90 posto banaka u istočnoj i centralnoj Europi u stranom vlasništvu, pri čemu su najveći dobitnici austrijske, njemačke, francuske i talijanske banke. Ekonomska kriza iz 2008. donijela je još jedan udarac. Inozemne banke prijetile su povlačenjem iz regije ili smanjenjem financijskih tokova u nju kako bi kod kuće zadržale likvidnost, što je u Mađarskoj, Rumunjskoj i Latviji rezultiralo mjerama štednje koje su nametnuli EU i MMF.

Prvo u Mađarskoj, a sada i u Poljskoj, uništeni su ili se uništavaju sastavni dijelovi liberalne demokracije koji su bili

10) Vidi na primjer "Hungary's Orban Criticizes Merkel's 'Moral Imperialism'", *Deutsche Welle*, 23. rujna 2015.

nužni za ulazak u EU – kao što su nezavisni mediji i pravosuđe te pridržavanje ustava, što je velika blamaža za Europsku komisiju. (Kada zemlja jednom uđe u EU, legalno ju je nemoguće izbaciti – iako, u teoriji, država može biti lišena prava glasa.) Mađarska, nekoć “najsretnija vojarna u sovjetskom taboru”, pruža jedan od najdramatičnijih primjera “postkomunističke mafija-države”, koju je bivši liberalni ministar obrazovanja Bálint Magyar definirao kao nov tip državne moći, “podvrstu autokracije”, koja se okreće oko “centraliziranog monopola korupcije” u “organiziranim elitama”.¹¹

Poljska, često isticani najbolji postkomunistički đak kapitalizma, pokušava ubrzati implementaciju ustavnih i administrativnih promjena koje su u Mađarskoj već ostvarene. Financijalizirana korupcija u imućnijim zemljama jezgre EU-a, koja obogaćuje multinacionalke i žmiri na izbjegavanje plaćanja poreza, u Mađarskoj ima svoj pandan u podmićivanju i sistemskoj korupciji unutar političke klase.

Osiromašenje ovih zemalja pokazuje činjenica da njihova najaktivnija i najkvalificiranija radna snaga danas radi u inozemstvu, uglavnom u zapadnoj Europi – gdje, unatoč članstvu u EU, imaju status građana drugog reda. Toksični jezik bivšeg britanskog premijera Davida Camerona o radnicima migrantima iz EU koji “zahtijevaju nešto, a ne daju ništa” i pregovori koji su prethodili Brexitu, u kojima je pokušao osigurati mehanizam “kočnice za slučaj opasnosti”, s ciljem da se europskim radnicima plaćanje povlastica vezanih uz radno mjesto uvjetuje radom u Velikoj Britaniji od najmanje osamnaest mjeseci, zacementirali su i legitimirali taj status građana drugog reda. Cameronova nastojanja da ispadne čvrst po pitanju slobodnog kretanja radne snage temelje se na pogrešnim izračunima Ministarstva za rad i mirovine, kasnije objavljenim u *Timesu*, prema kojima 40 posto recentnih migranata iz EU (njih 148 000) traži povlastice na radnom

11) B. Magyar, *The Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*, Central European University Press, Budimpešta, 2015.

mjestu. Nakon ispitivanja HMRC-a, *Guardian* je utvrdio da ukupna brojka iznosi 84 000, i to tijekom razdoblja od četiri godine. Osim toga, budući da porezna služba smatra da je svaka obitelj s partnerom iz EU migrantska obitelj, čak i kada je drugi partner Britanac, mnogi britanski državljani i njihova djeca klasificirani su kao "migrantske obitelji".¹²

Nacionalne elite u Austriji i Njemačkoj pred izazovima

Do 2014. Pegida je poharala Dresden i druge gradove u istočnoj Njemačkoj, bjesneći protiv muslimana i imigranata, i mobilizirajući desetke tisuća ljudi na ulicama. No Pegida nije jedini problem s kojim se *mainstream* desnica morala suočiti. Kršćanski demokrati su morali pretrpjeti pobunu u vlastitim redovima, jer su neki od njihovih članova bili među osnivačima Alternative za Njemačku (AfD). Naizgled manja prijatna od Pegide, AfD je u početku formiran kao euroskeptična stranka, kojoj je dodijeljen i nadimak "stranke profesora". Merkel dakle nije bila suočena samo s pobunom iz vlastitih redova, već i s rizikom desničarske zaraze iz istočne Europe, u obliku mješavine autarkije, nacionalizma, korupcije i rasizma, koji prijete kontaminirati politiku u istočnoj Njemačkoj. U središtu EU-a, u Austriji i istočnoj Njemačkoj, ima gradova i regija koje pogađa mješavina ekonomske stagnacije, niskih stopa nataliteta i depopulacije. Veći dio bivšeg DDR-a – naročito Tiringija i Saska, gdje islamofobni ulični pokret Pegida ima svoje korijene, a AfD svoju najjaču bazu – nostalgičan je za sigurnošću komunističkog razdoblja. (Postoji čak i naziv za to: *Ostalgie*.) Nešto južnije, u Austriji više nije zajamčena dominacija dviju glavnih stranaka – desnog i lijevog centra – unutar okvira upravljanja putem socijalnog partnerstva. Po prvi put od 1945. godine, kandidati Socijaldemokrata i Narodne stranke desnog centra 2016. nisu uspjeli ući u drugi krug predsjedničkih izbora. Još šokantnije je da je Norbert Hofer, iz ekstremno desne Slobodarske stranke Austrije (koji tvrdi da nosi pištolj "radi zaštite od izbjeglica")

12) Vidi A. Nardelli, R. Mason i D. Pegg, "Revealed: Tax Credit Data Exposes Limits of Cameron's 'Emergency Break'", *Guardian*, 4. veljače 2016.

osvojio prvi krug, s 35 posto glasova. Hofera je u drugom krugu za dlaku porazio nezavisni kandidat Alexander van der Bellen, ali su izbori morali biti ponovljeni zbog navodnih izbornih nepravilnosti. Iako je Hofer na ponovljenim izborima u prosincu 2016. poražen prilično uvjerljivo, Slobodarska stranka (FPÖ) uspjela je raspravu o imigraciji pomaknuti još više udesno, što se očituje u usvajanju novog zakona o azilu (koji kopira zakon već usvojen u Mađarskoj), koji vladi omogućuje proglašenje izvanrednog stanja u slučaju migrantske krize.

Korijeni Slobodarske stranke (FPÖ) leže u austrijskoj fašističkoj prošlosti: njezin prvi vođa Anton Reinthaller bio je član nacističkog SS-a, a bio je i ministar poljoprivrede nakon što je Hitler 1938. godine pripojio Austriju. U novije vrijeme, FPÖ je proširio svoju biračku bazu s duboko ruralne, južne pokrajine Koruške na radnička, nekoć socijaldemokratska, uporišta u Beču i Donjoj Austriji – kao i na, što je od presudne važnosti, istočne granične pokrajine Štajersku i Gradišće. U Gradišću, lokalna podružnica Socijaldemokrata na svoju vječnu je sramotu 2015. formirala koalicijsku vladu s FPÖ-om. U vrijeme pisanja ovog teksta stav Socijaldemokratske stranke u cjelini oko pitanja daljnjih koalicija s FPÖ-om, bilo regionalnih ili nacionalne, tek treba biti definiran.

U Njemačkoj se kancelarka Merkel 2013. godine našla pod snažnim pritiskom Kršćanskih demokrata da se prilagodi i daje ustupke argumentima Pegide. No brzo je uspjela nametnuti svoju volju, ukazujući na opasnost ruskog utjecaja u Pegidinim redovima. To objašnjava i njezin pomno razrađen odgovor na izbor Donalda Trumpa u Sjedinjenim Američkim Državama, koji se pozivao na ustavno zajamčene demokratske vrijednosti. Raduje se, kazala je, suradnji s Trumpom na temelju “zajedničkih vrijednosti demokracije, slobode, te poštivanja zakona i dostojanstva čovjeka, neovisno o porijeklu, boji kože, vjeroispovijesti, spolu, seksualnoj orijentaciji, ili političkim stavovima”.

No stav Angele Merkel moramo povezati i sa širim podjelama unutar nacionalnog konzervatizma, osobito oko grčke dužničke

krize i eurozone. Njemački su Kršćanski demokrati 2013. bili podijeljeni prije svega oko tog pitanja.¹³ U poslijeratnom razdoblju Njemačka je stekla reputaciju europske zemlje najmanje sklone nacionalističkoj retorici i zemlje koja svjesno nastoji promijeniti svoj identitet u Europi. Do 2013. godine eurofilija i podrška globalizaciji bile su nesporne, što je odražavalo i važnost EU-a i globalnih tržišta (u najnovije vrijeme Latinske Amerike i Azije) za njemačku izvozno orijentiranu ekonomiju i njezine uspješne multinacionalke. No 2013. Merkel nije suočena samo s AfD-om, euroskeptičnom strankom koja iskorištava nezadovoljstvo budućom ulogom Njemačke u rurozoni, već i s ksenofobičnom medijskom kampanjom koja podržava AfD-ove pozicije i otvoreno napada "pohlepne" i "lijene" Grke. Nezadovoljstvo je dakle došlo iz krugova desnog centra, gdje je ključao velik spor oko navodnog ekonomskog nemara u kontekstu globalne financijske krize, a naročito dužničke krize u Grčkoj.

Tako je globalna bankarska kriza iz 2008. godine izazvala oprečna stajališta unutar desnog centra po pitanju ordoliberalizma, njemačke ekonomske ortodoksije koja drži da postupci vlade moraju biti podređeni strogom poštivanju ustanovljenog poretka, a funkcija snažne države je da "svjesno oblikuje strukture, institucionalni okvir i poredak u kojem funkcionira ekonomija".¹⁴ Njemačka "socijalna tržišna ekonomija" (država regulira, ali ne stimulira) uvijek je odbacivala kejnzijanska rješenja u recesiji, a to vrijedi i za Europsku centralnu banku, koju je Njemačka oblikovala na svoju sliku i priliku. Isprva između političkih stranaka nije bilo otvorenih raskola oko budućnosti Njemačke u eurozoni. No njemačke i francuske banke bile su posudile milijarde eura Grčkoj (a još i više Španjolskoj), što ih je izložilo rizicima, ali ta izloženost u medijima nije predstavljena kao kriza banaka,

13) J. Müller, 'Angela Merkel's Misunderstood Christian Mission' (*Foreign Policy*, 18. ožujka 2016.) skreće pažnju na anti-Merkelovske klike koje su se oblikovale unutar EU, a koje su se protivile njezinom navodnom "relativizmu" i "trčanju za Zeitgeistom".

14) F. Denord, R. Knaebel i P. Rimbart, "Germany's Iron Cage", LMD (englesko izdanje), kolovoz 2015., na mondediplo.com.

već kao kriza duga u južnoj europskoj periferiji, uzrokovana viškom javne potrošnje. Njemačka, sa svojom snažnom, izvozno orijentiranom specijalističkom proizvodnjom i visokim korporacijskim profitima, najsnažnija je ekonomska sila EU-a. Političku dominaciju Njemačke unutar EU-a ne jamči samo njezina vlastita ekonomska sposobnost, već i opadanje francuske, španjolske i talijanske ekonomske moći, ali i izolacionistička putanja koju su slijedili britanski konzervativci, koja je naposljetku dovela do Brexita.

Njemačka percepcija da ona snosi račune i preuzima teret vodstva do određene je mjere točna. Ipak, otići korak dalje i ustvrditi da je Njemačka dobrotvorna sila u EU-u, znači ući u iskrivljeni svijet ordoliberalna. Ne postoji jedinstveni europski kapitalizam, između političke ekonomije i monetarnih sustava raznih država članica EU-a postoje goleme razlike – što je činjenica koju oni koji kroje pravila u eurozoni namjerno ignoriraju.¹⁵ Njemački pokušaj nametanja svoga modela na čitavu Europu bio je glavni uzrok pukotina koji prijete Europskoj uniji. Makroekonomska politika EU-a prvenstveno pogoduje interesima Njemačke, baš kao i zajednička valuta: EU osigurava najveće tržište za izvoz njemačke robe. Ustvari, europski monetarni sustav je, kao što ističe Perry Anderson, “zona koja se vrti oko Deutschmarke, jedine valute unutar nje koja nikada neće biti devalvirana... Po prvi put u svojoj povijesti, proces europskih integracija sada je potencijalno suočen s pojavom hegemonijske moći koja ima vrlo asimetrične kapacitete da utječe na sve ostale države članice”.¹⁶

Njemačka je zacementirala svoju hegemoniju (i svoj izvozni kapacitet unutar EU-a) provođenjem deflacijske politike plaća kako bi suzbila unutarnju potrošnju i kontrolirala troškove ponovnog ujedinjenja. To je imalo domino efekt na druge ekonomije u Uniji, no veze između njemačke ekonomske

15) Vidi W. Streeck, “Germany Can’t Solve This Alone”, LMd (englesko izdanje), svibanj 2015., na mondediplo.com.

16) Anderson, *New Old World*, str. 26.

dominacije i krizom zahvaćene i zadužene periferije zamaglili su ksenofobni mediji. Tijekom grčke dužničke krize tabloid *Bild* posebno se isticao u forsiranju narativa koji se oslanjao na ksenofobiju, objavljujući naslove poput "Stop! Ne slanju naših milijarda pohlepnim Grcima", "Grci prose milijarde od nas", i "Prodajte otoke, grčke fukare, a možete odmah i Akropolu". Odjednom se *mainstream* ekonomski konsenzus da budućnost Njemačke leži u sve dubljoj europskoj integraciji počeo raspadati.

Povratak *völkisch* populizma

Sve je ovo u početku služilo interesima AfD-a, stranke koja je, otkad je stupila na političku scenu, prošla kroz nekoliko transformacija, a koju bismo danas, pod vodstvom Aleksandra Gaulanda i Alice Weidel, mogli legitimno opisati kao krajnje desnu *völkisch* stranku. Izvorna namjera njenih prvobitnih tehnokratskih vođa bila je izgradnja obuhvatne političke sile desno od centra koja bi Njemačkoj – zemlji koja se otrsla svoje fašističke prošlosti – osigurala veću globalnu ulogu kao geopolitičkoj sili. Za tu je viziju bilo ključno "uredno raspuštanje eurozone" i stvaranje manjih, stabilnijih monetarnih unija. Pozivajući se na žrtvovanje socijaldemokratskog bankara Thila Sarrazina na oltaru političke korektnosti i koristeći slogane poput "Hrabrost za istinu" te "Hrabrost da se zauzmemo za Njemačku", AfD, koji su tada podupirali i *Bild* i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (prema analizi Robert Grimma o odnosu AfD-a i medija), tvrdio je da kozmopolitske elite koje vladaju Njemačkom sprečavaju stvarnu raspravu o jedinstvenoj valuti.¹⁷ Ali sve one koji su tvrdili da govore u ime "njemačkog poreznog obveznika" i da obnova njemačke marke ne smije biti "tabu", ubrzo je pomela ksenofobična struja koju su sami pustili s lanca. Do 2015. godine vodstvo je već bila preuzela mlađa, populistička, i manje tehnokratska garnitura, osnažena

17) "The Rise of the German Eurosceptic Party Alternative für Deutschland, between Ordoliberal Critique and Popular Anxiety", *International Political Science Review*, 36: 3 (2016).

prilivom novih članova, mnogi od njih simpatizeri islamofobnog i antiimigracijskog pokreta Pegida. Nemali broj članova novog vodstva povezan je s kršćanskom desnicom, a personificira ih nova čelnica stranke, saksonska poduzetnica Frauke Petry. Na godišnjoj stranačkoj skupštini 2016. godine AfD je u svom novom manifestu ustvrdio da u Njemačkoj nema mjesta za islam. Manifest je pozvao i na referendum švicarskog tipa o tražiteljima azila, džamijama i minaretima, pokazao teret koji samohrane majke i "mentalno hendikepirani" predstavljaju za ekonomiju, argumentirao da bi domove za azilante trebalo zatvoriti, a novac preusmjeriti u plaće nastavnika, doveo u pitanje prava homoseksualaca na posvajanje, i predložio da bi policija trebala imati pravo da puca na izbjeglice koje prelaze granice. Nakon izbora Alexandera Gaulanda i Alice Weidel za vodstvo stranke na godišnjem kongresu 2017. godine, AfD, slično kao u Poljskoj i Mađarskoj, agresivno promiče ratove sjećanja. AfD promiče svoje pozicije u zemlji u kojoj slavljenje nacionalsocijalizma još uvijek predstavlja zločin – a čini to kako bi, u prvom koraku, razbio tabue o načinu na koji se raspravlja o "rasi", a zatim na temelju nacionalizma, predlažući izradu novog kurikulumu koji bi se više usredotočio na "pozitivne" epizode u njemačkoj povijesti koje "stvaraju inspirativniji identitet", a manje na nacističke zločine.¹⁸ Frauke Petry je doduše podnijela ostavku, navodeći rastući ekstremizam vodstva stranke, ali upravo je ona prva pozvala na reevaluaciju pojma *völkisch*. To daje na težini karakterizaciji AfD-a Ullija Jentscha kao predfašističkog pokreta čiji je cilj reformirati politički proces i preobraziti ga u autoritarni, *völkisch* sustav. Jentsch, jedan od osnivača NSU-Watcha i direktor Apabiza, antifašističkog dokumentacijskog centra u Berlinu, proučavao je *völkisch* populističke pokrete koji su se u Njemačkoj prvi put pojavili 1890-ih, a čije su ideje o militarizmu, krvi, zemlji i "organskoj nacionalnoj zajednici (*Volk*) – razvijene u kontekstu Prvog

18) Vidi T. Meaney, "The New Star of Germany's Far Right", *New Yorker*, 3. listopada 2016.

svjetskog rata – s vremenom postale otvoreno antisemitske i bile povezane s usponom nacizma.

Južna Europa: naslijeđe diktatura

U južnoj su Europi *grassroots* pokreti, organizirani oko različitih aspekata društvene krize, predstavljali temelj izbornih proboja lijevih stranaka poput Syrize (2013.) u Grčkoj i Podemos (2015.) u Španjolskoj. Iako postoje znakovi da je tradicionalni centar španjolske i grčke političke scene u problemima, ispitivanja usredotočena na pitanje kako recentnija prošlost utječe na sadašnjost sugeriraju da bi nacionalne elite u obje zemlje mogle pribjeći podmuclim, nedemokratskim metodama kako bi zadržale moć.

Nakon Drugog svjetskog rata, nexus policije, vojske i oligarha uspostavio je južnoeuropske diktature koje su u Grčkoj, Španjolskoj i Portugalu svrgnute tek 1970-ih godina. Izgleda da je neonacistička Zlatna zora, koja još uvijek ima osamnaest zastupnika u Helenskom parlamentu (unatoč masovnim uhićenjima pripadnika njezinog vodstva zbog kaznenih prijavi), imala pokroviteljstvo moćnih grčkih brodograditelja. Ulazak stranke u policiju i vojsku jedan je od znakova da se u Grčkoj *diaplekomenoi* ("oni koji su upleteni") ponovno probijaju. Španjolska nema elektoralni ekvivalent Zlatne zore, ali desno-centristička Narodna stranka gura autoritarne zakone. Zakon o zaštiti građana iz 2015. godine (u narodu poznat pod imenom Zakon za ušutkivanje, ili Zakon za represiju građana) silno je ojačao ovlasti policije, koja sada može raspustiti gotovo sve oblike javnih prosvjeda, kao i oglobiti one koji pokazuju "nedostatak poštovanja". Narodna stranka, koja je skicirala zakon, optužena je za vraćanje Španjolske korak unatrag, prema diktaturi, a velik dio podrške daju joj tradicionalne, ultrakatoličke, nacionalne elite koje su nostalgичne za Francom.

Analiza ekonomskih slabosti u kontekstu njemačke hegemonije je, ponavljamo, ključna za razumijevanje obrambenog nacionalizma starih elita u Španjolskoj i Grčkoj. Wolfgang Streeck je opisao kako su mediteranske zemlje

razvile model kapitalizma u kojemu rast nije potaknut izvozom i međunarodnom konkurentnošću (kao u Njemačkoj i velikom dijelu sjeverne Europe), već pretežito domaćom potražnjom, uz zaduživanje i javnu potrošnje s ciljem poticanje rasta.¹⁹ Stroga njemačka monetarna politika ne odgovara južnoeuropskim ekonomijama koja zahtijevaju monetarnu fleksibilnost. No kada se neka zemlja jednom pridružila eurozoni i prihvatila kriterije konvergencije, dotadašnji model je morao ustupiti mjesto drugom. Slabo regulirani španjolski financijski sektor, koji je raskalašeno financirao brzu ekspanziju bankarskog sektora kroz međunarodno zaduživanje, nalazi se u velikoj krizi nakon kolapsa tržišta nekretnina i stečajeva velikih tvrtki u 2008. godini. No Španjolska, po veličini četvrta ekonomija u eurozoni, pa stoga i prevelika da bi se smjela strmoglaviti, pošteđena je oštrog tretmana koji je pretrpjela Grčka, pa je putem Europskog stabilizacijskog mehanizma primila 41 milijardu eura *bailouta* pod velikodušnim uvjetima.

Nasuprot tome, uvjeti trećeg *bailouta* Grčke (koji nije uključivao nikakav oprost dugova), navedeni u trećem Memorandumu, bili su drakonski. Stigmatiziran, kažnjen i sveden na bijedu, grčki se narod probudio usred noćne more dužničkog zatvora u kojemu je suvereni parlament lišen ovlasti. "Grčka je sada poluprotektorat: veće Kosovo", tvrdi Stathis Kouvelakis iz Lijeve platforme, ukazujući na gubitak ne samo fiskalne kontrole, već i zakonodavne vlasti (sve zakone mora odobriti Kvartet – stara Trojka MMF-a, Europske centralne banke i Europske komisije, uz dodatak Europskog stabilizacijskog mehanizma – prije nego što se podnesu parlamentu).²⁰ Kako ekonomija tone a teret duga se povećava, grčki je narod suočen s turobnom budućnošću masovne nezaposlenosti, oduzetih domova, smanjenih mirovina i propalih javnih usluga. A taj najdrakonskiji program štednje koji je ikad nametnut

19) Streeck, "Germany Can't Solve This Alone".

20) S. Kouvelakis, "Syryza's Rise and Fall", *New Left Review* 11/97 (siječanj – veljača 2016.).

nekoj europskoj zemlji praćen je najvećim privatizacijskim programom još od pripajanja DDR-a Zapadnoj Njemačkoj. Treći Memorandum propisao je da se svu javnu imovinu koju je moguće privatizirati, a u ukupnoj vrijednosti koja je jednaka četvrtini grčkog BDP-a, mora dati u zalog vjerovnicima. Pod upravom dužnosnika EU-a uspostavljen je privatizacijski fond zadužen za nekretnine tijekom narednih devedeset devet godina, a procjenjuje se da je do sada prodano 71 500 jedinica vrijedne javne imovine radi otplate grčkih dugova. Najveći privatizacijski projekti su prodaja dvije trećine dionica Lučke uprave Pireja kineskoj državnoj tvrtki China Ocean Shipping te zakup operativnih prava na četrnaest zračnih luka konzorciju na čelu s njemačkom tvrtkom Fraport i Grčkim oligarhom Dimitrisom Copelouzosom. Većinu dionica u Fraportu drže savezna država Hessen i grad Frankfurt, što jamči da će najprofitabilnije grčke zračne luke povećati proračune lokalnih vlasti u Njemačkoj.²¹

Syriza se grčevito održala na vlasti, u neočekivanoj koaliciji s Nezavisnim Grcima, desničarskom strankom koja se protivi mjerama štednje. Opasnost leži u tome da će bez kontrole nad ekonomijom i ako opadne potpora društvenih pokreta i sindikata Syriza postati žrtva zahtjeva za pragmatizmom unutar šire kulture sve otrovnijeg nacionalizma. Njezin raniji principijelni humanizam u odnosu na izbjeglice već je potkopan ključnom ulogom koju njena vlada mora igrati u provedbi sporazuma o migracijama između EU i Turske. Iako Syrizina vlada možda i nije imala puno izbora po tom pitanju, pa se morala prilagoditi, njezina sposobnost upravljanja (što uključujuće i neisplatu plaća grčkim zaposlenicima u prihvatilištima za azilante) sve više se dovodi u pitanje. Dodatni izvor briga činjenica je da je na poziciji ministra obrane Panos Kammenos, vođa Nezavisnih Grka, i kao takav zadužen za koordinaciju podrške

21) Vidi S. Halimi, "The Europe We Don't Want", LMD (englesko izdanje), kolovoz 2015., na mondediplo.com; N. Kadritzke, "Greece is Sold Off and Sold Out", LMD (englesko izdanje), srpanj 2016., na mondediplo.com.

izbjeglicama. Dok izmjena zakona vojsci dopušta da stvara zatvorene zatočeničke i deportacijske logore na graničnim prijelazima (najčešće u napuštenim skladištima na grčkim otocima), policija se nastavlja služiti neumjerenim nasiljem nad izbjeglicama.²² Širenje vojske na civilno polje, zajedno s nasilnim policijskim postupanjem s imigrantima, predstavlja uzrok za zabrinutost, već i zato što je Zlatnoj zori već uspjele da se infiltrira u slabo obučenu graničnu policiju (ali i interventnu policiju i neke dijelove vojske). Bivši Syrizin ministar financija Yanis Varoufakis upozorava da bi “kombinacija autoritarnosti, trajne recesije, deflacije i rasizma” mogla ohrabriti “mračne sile” unutar zemlje.²³

Španjolska: migracija, prekarnost i policijska kontrola imigracije

Pokret *Los indignados* (“Indignirani”, koji se nazivaju i Pokret 15-M, prema datumu prosvjeda koji ga je pokrenuo) na političkoj se sceni pojavio 2011. godine, fokusirajući se ne samo na mjere štednje, već i na potrebu za okončanjem široko rasprostranjene političke korupcije. Organiziran u borbi protiv ovrha i deložacija, bio je to samo jedan u nizu vibrantnih pokreta koji su prkosili španjolskim nacionalnim elitama koje su prosperirale u neoliberalizmu. Od 2014. pa sve do ponovljenih općih izbora u lipnju 2016., činilo se da Podemos kao izborna sila može samo rasti. Okupila je nezadovoljne birače Španjolske Socijalističke radničke stranke (PSOE), a dramatično se smanjio i broj glasača desne Narodne stranke (PP) na općim izborima 2014. godine. To je rezultiralo najfragmentiranijim parlamentom u povijesti Španjolske, pa su relativno brzo sazvani novi nacionalni izbori. U međuvremenu, zemlja je ostala bez učinkovite vlade. Na izborima u lipnju 2016. godine čelnik PP-a Mariano Rajoy predstavljao se kao branitelj španjolskog

22) D. Howden i A. Fotiades, “The Refugee Archipelago”, *Guardian*, 9. ožujka, 2017.

23) Haris Golemis intervjuira Yanisa Varoufakisa, “What Happened in Greece – What Was Possible – What Is a Feasible European-Wide Programme Now?”, u: *The Enigma of Europe (Transform Network Yearbook)*, Merlin, London, 2016.

jedinstva i kontinuiteta, naspram separatističkoj prijetnji iz Katalonije. Ta strategija je PP-u osigurala najveći udio glasova, ali i dalje nedovoljan za formiranje većinske vlade. Činjenica da su nacionalni izbori održani samo dva dana nakon odluke Velike Britanije da napusti EU mogla bi objasniti relativni neuspjeh Ujedinjenog Podemos (novo ime rezultat je spajanja s drugim lijevim strankama) da značajno poveća broj svojih glasača. Ali ulogu je igrala i činjenica da je EU ponizila lijevu grčku vladu koja se bila protivila mjerama štednje.

Međutim, mnogi imaju dojam da se španjolski izborni sustav, koji promiče dvostranačku polarizaciju, urušava – a prijetnja ne stiže samo od radikalne ljevice. PP, koji je tradicionalno apsorbirao birače iz cijelog desnog spektra, od 2011. je suočen s rastućim izazovima iz sedamnaest regionalnih vlada, naročito od strane desničarskih separatističkih pokreta u Kataloniji, koji su se otvoreno pozicionirali protiv imigracije i muslimana. U 2011. godini konzervativna Konvergencija i Unija te ekstremno desna platforma Zajedno za Kataloniju, koju su osnovali nekadašnje pristaše generala Franca, osvojili su glasove putem ekstremističkih kampanja koje su za kriminal krivile imigrante i Rome. U regiji u kojoj ćete teško pronaći ijednu potpuno pokrivenu ženu, desnica je obećala zabranu nošenja burke i nikaba kao preventivnu mjeru – “za slučaj da dođu” (zabranu su podržali i političari iz PSOE-a, ali u ime ravnopravnosti spolova).

Španjolska prolazi smanjenje nataliteta, starenje stanovništva i iseljavanje visokoobrazovanih (zbog rezova na sveučilištima i u istraživačkim institucijama, uzrokovanih mjerama štednje). Tijekom proteklih dvadeset godina njezin rast se oslanjao na migrante i strane radnike. Migracija iz zemalja poput Ekvadora, Bolivije, Rumunjske i Maroka od 1999. godine naovamo se ohrabrivala, a novi radnici bili su prekomjerno zastupljeni u sektoru graditeljstva, poljoprivrede i skrbi. No nakon kolapsa tržišta nekretnina nakon 2008. godine, PP je migrantske radnike počeo pretvarati u žrtveno janje, istovremeno značajno slabeći njihov položaj na tržištu rada kroz reforme koje poslodavcima omogućuju smanjenje plaća i pogoršanje radnih uvjeta.

Do 2008. godine, Španjolsku se smatralo dobro integriranu u globalna financijska tržišta, naročito kroz internacionalizaciju španjolskih tvrtki koje su kupovale privatiziranu imovinu javnog sektora u Latinskoj Americi. No "Španjolski bik", u velikoj mjeri ovisan o stanogradnji i financijskim proizvodima, izgubio je pucanjem iberijskog imovinskog mjehura velik dio svoje snage.²⁴ Stotinama tisuća Španjolaca niskih primanja, koji su uzeli *subprime* hipoteke, kuće su oduzete, kao i rođacima i prijateljima koji su im bili jamci. Među najgore pogođenima su obitelji migranata.

Razočaranje reakcijama vlade na ekonomske krizu je raslo (Socijalistička stranka na vlasti prva je nametnula mjere štednje), čime se okoristio naročito PP, koji je na općim izborima 2011. godine došao na vlast sa snažnom većinom. Ta stranka ne samo da je postrožila mjere štednje, već je uvela i nepopularne zakone o radu s ciljem stvaranja fleksibilnije (drugim riječima – prekarne) radne snage, što je dovelo do općeg štrajka. Suočen s rastućom nepopularnošću, PP je za krizu počeo kriviti migrante, napadajući princip univerzalne zdravstvene zaštite. Zakon iz travnja 2012. godine dokinuo je neprijavljenim radnicima (izuzev, barem u teoriji, djeci i trudnicama) pristup svakoj zdravstvenoj zaštiti osim hitne pomoći. Vlada Mariana Rajoyja tvrdila je da bi ukidanje zdravstvene zaštite za 873 000 neprijavljenih imigranata zemlji uštedjelo 500 milijuna eura. Taj je potez odmah osporavan. Šest autonomnih regija odbilo je primijeniti zakon, a Liječnici svijeta pokrenuli su kampanju "Pravo na njegu", mobilizirajući zdravstvene djelatnike, liječnike i obične građane. Kada je postalo jasno da se hitne službe (daleko skuplje od posjete liječniku opće prakse) nisu mogle nositi s dodatnim zahtjevima, premijer je u travnju 2015. najavio povratak na staro i ponovno uveo pravo na primarnu skrb. No u kolovozu 2016. godine Ustavni je sud potvrdio zakon

24) Madridski Observatorio Metropolitano analizirao je utjecaj financijalizacije na tržište nekretninama. Vidi također Isidro López i Emmanuel Rodríguez, "The Spanish Model", *New Left Review* 11/69, svibanj–lipanj 2011.

iz 2012. godine, presudivši da je opravdan “teškim ekonomskim poteškoćama koje su bez presedana od stvaranja Nacionalnog zdravstvenog sustava” te da su prava nedokumentiranih migranata na ljudsko dostojanstvo i zdravlje adekvatno zaštićena pristupom hitnoj skrbi.

Osjećaj pripadnosti kod migranata ozbiljno je narušen. Napad na njihov pristup socijalnoj državi praćen je ubrzanim programom deportacija i povećanjem policijske kontrole imigracije. To je radnike migrante zastrašilo i prisililo ih na ilegalni način egzistencije. Kao i u Velikoj Britaniji, španjolska vlada nastojala je upotrijebiti imigracijsku politiku za revitalizaciju “razgraničenja” koje razdvajaju “građanina-radnika” od “prezrenog migranta”, “definirajući što je unutarnje a što izvanjsko, što je uključeno a što isključeno”, čime je prokrčen put za “stvaranje i nasilno održavanje unutarnjih granica unutar nacije”.²⁵ Svi ovi procesi bili su ključni za neoliberalni plan smanjivanja države blagostanja, a istovremeno su proširili ovlasti imigracijske policije – policijskog tijela pod najmanjim nadzorom.

Osporavanje “partitokracije”

Španjolski model vladanja jedinstven je u Europi. Tijekom nepotpune tranzicije iz diktature, političkoj stabilnosti je dan prioritet nad demokratskim upravljanjem, kao dio “Pakta zaborava”. Godine 1977. zakon o amnestiji dao je imunitet od kaznenog progona dužnosnicima diktature i onima koji su izvršili zločine tijekom Građanskog rata. Iza toga je stajala ideja da je “gledanje naprijed” u interesu mirne tranzicije zemlje u demokraciju. Narodna stranka osnovana je 1989. godine iz Alianza Popular, izgrađene oko bivšeg Francovog ministra Manuela Frage. Španjolska, sa svojim slabim sustavom institucionalne ravnoteže (*checks and balances*) unutar ograničene parlamentarne demokracije, često se karakterizirala kao “partitokracija” – što znači da dvije najveće

25) N. Wonders, “Transforming Borders from Below”, u: L. Weber, ur., *Rethinking Border Control for a Globalizing World: A Preferred Future*, Routledge, London, 2015.

stranke, jedna desnog i jedna lijevog centra, dominiraju državnim aparatom, upravljajući imenovanjima u službena tijela i u pravosuđe. Kao rezultat, u javnom životu su endemični kronizam²⁶ i korupcija, osobito pri dodjeljivanju javnih natječaja i na lokalnoj i nacionalnoj razini. Nadalje, nejednakost je postala tako ekstremna (Španjolska ima četvrtu najvišu stopu dječje nejednakosti u EU nakon Rumunjske, Bugarske i Grčke) da predstavlja prijetnju za javni red i mir, a elite sada osjećaju da je "partitokracija" ugrožena.

Povjesničarka Helen Graham se boji da će Španjolska riješiti svoj problem kontinuiteta kroz oživljavanje autoritarnosti. Ukazuje na to da desnica pribjegava politiziranju rasprava o povijesti i pokretanju ratova sjećanja koji, kako kaže, imaju žestinu kao nigdje drugdje u Europi.²⁷ Upozorava da ultrakonzervativci unutar PP-a imaju pretjeran osjećaj kvazinasljednog prava vladanja; oni na gubitak moći reaguju napuštanjem svakog preostalog srama zbog svojih korijena u diktaturi, agresivno napadajući dokumentarne prikaze razdoblja Francove vladavine u medijima. Revizionistički konzervativni povjesničari su pokrenuli i izdavačku ofenzivu, nadajući se da iz razdoblja Francove vladavine mogu ekstrahirati po desnicu povoljniju prošlost. Baš kao i u Poljskoj, osporava se svako progresivno prisvajanje povijesti. Graham smatra ključnim da demokrati brane instrumente poput Europske konvencije o ljudskim pravima kao način suzbijanja najgorih poriva onih koji se i dalje dive generalu Francu. Postoji opasnost da će strahovi o "neizvjesnoj ekonomskoj budućnosti... naoružati... beskompromisnu i socijalno netolerantnu ultranacionalističku politiku daleko izvan njezine ideološke jezgre – a čije bi posljedice, bez obzira koliko slatkorječiv i sanitariziran bio njihov 'javni spin', bile izrazito nepredvidive i potencijalno smrtonosne."²⁸

26) Dodjeljivanje istaknutih položaja prijateljima, kolegama i rodbini bez obzira na njihove kvalifikacije. (op. prev.)

27) H. Graham, "The Sacred Dead", *London Review of Books*, 5. ožujka 2015.

28) H. Graham, *The War and Its Shadow: Spain's Civil War in Europe's Long Twentieth Century*, Sussex Academic Press, Eastbourne, 2014., str. 151.

Kolonijalni kontinuitet, sekuritizacija i tržišna država

Ni u jednoj europskoj zemlji situacija na terenu se ne mijenja tako brzo kao u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Desnica – bilo da je riječ o tvrdo desnoj konzervativnoj stranci Therese May nakon Brexita, ili o Nacionalnoj fronti Marine Le Pen – mobilizira snažne afekte, iskorištavajući sve što je reakcionarno, džingoistično²⁹ i ksenofobno u francuskoj i britanskoj kulturi. U tim starim kolonijalnim silama, gdje se pad međunarodnog autoriteta skriva bombastičnom retorikom o britanskoj i francuskoj iznimnosti, rasizam i ksenofobija usko su vezani za samu državu. Tvrditi da je ekstremna desnica glavni nositelj rasizma značilo bi promašiti metu. Nativizam je utkan u politiku vlada obje zemlje. Istodobno, politika podjela i šovinistička politika “jedne nacije” ili “republike” izdvajaju muslimane kao unutaršnjeg neprijatelja s vrijednostima koje su oprečne vrijednostima nacije. Kada britanska post-Brexit vlada prijeti da će očistiti Nacionalnu zdravstvenu službu (NHS) od stranih liječnika, a državljane EU-a koristiti kao pijune u pregovorima, kada predsjednički kandidat francuske Republikanske stranke François Fillon ponavlja antimuslimanske stavove Marine Le Pen, možemo govoriti o *lepenizaciji* i *ukipizaciji* francuske, odnosno britanske politike. Populistički, antielitistički idiom Nacionalne fronte (FN) i Stranke nezavisnosti Ujedinjenog Kraljevstva (UKIP) nanio je neizrecivu štetu progresivnim snagama u obje zemlje, jer su obje stranke uspjele privući glasače iz radničke klase, uglavnom korištenjem straha. “Sigurnost” i “protuekstremizam” postali su centralni u difuziji oblika vladavine koji se sada prakticiraju u Francuskoj i Velikoj Britaniji, a kojima se pokušava održati kontrolu u kontekstu dubokih socijalnih i ekonomskih raskola. Logika kolonijalizma, njegove hijerarhije i sustavi dominacije opstaju – ovoga puta na bojištima protu-ustaničkih politika i biomoci.

29) Džingoizam – britanski nacionalizam koji se očituje u agresivnoj stranoj politici radi očuvanja nacionalnih interesa; britanski šovinizam; arogantni oblik nacionalizma (op. prev.)

Brexit i bitka za glasove radničke klase

Od 2012. godine FN, UKIP i Konzervativna stranka Ujedinjenog Kraljevstva agresivno se obraćaju glasačima iz stare, industrijske radničke klase koja je ranije glasala za lijevi centar ili, u slučaju Francuske, čak za komunističke stranke. Za razliku od FN-a, koja svoje korijene ima u poujadizmu i bijesu zbog gubitka "francuskog Alžira", UKIP je nastao devedesetih godina prošlog stoljeća unutar *mainstream* konzervativizma, uglavnom zbog unutarnjih raskola oko EU-a. Nigel Farage, vođa UKIP-a u razdoblju koje je prethodilo referendumu o EU-u, i glavni donator stranke, multimilijunski biznismen Arron Banks, bivši su članovi Konzervativne stranke. Do 2015. godine UKIP je imao mješovit uspjeh na izborima. Međutim, na općim izborima u svibnju 2015. za UKIP je glasalo četiri milijuna ljudi, a se njegov udio glasova povećao s 3,1 na 12,6 posto. Riječ je o proširenju glasačke baze kakvo nije doživjela ni jedna druga stranka, i to, prema Richardu Seymouru, "onkraj tipičnih konzervativnih uporišta u južnoj Engleskoj, na glasove radnika na sjeveroistoku, sjeverozapadu i u južnom Walesu".³⁰ Na lokalnim izborima u svibnju 2016. UKIP je opet postigao dobre rezultate, s prodorom u nekadašnje rudarske doline u Walesu. Samo u Škotskoj i Sjevernoj Irskoj nije uspio osigurati prisutnost. Kao što Seymour ističe u iscrpnom članku, samo su osobitosti britanskog izbornog sustava, u tom trenutku, zaustavile rast zastupljenosti UKIP-a u parlamentu. No razvoj stvari je zatim opisao puni krug i mnogi UKIP-ovi birači su se vratili Konzervativnoj stranci, čiji robotska čelnica je itekako počela govoriti njihovim jezikom. Gotovo jednako verbalno nemušto kao Trumpovo, Mayjino brbljanje se sastojalo od nekoliko besmislenih slogana – od kojih su joj omiljeni "Snažna i stabilna vlada" i "Brexit znači Brexit".

U Francuskoj, FN i dalje predstavlja moćnu prijetnju, unatoč sukobu koji je izbio između sjevernih i južnih krila stranke

30) Vidi R. Seymour, 'UKIP and the Crisis of Britain', u: *The Politics of the Right: Socialist Register 2016*, Merlin, London, 2015.

nakon što Le Pen nije uspjela osvojiti predsjedništvo. Otkad je 2011. preuzela vodstvo, stranka se ugnijezdila diljem države, osiguravši izbor dvanaest gradonačelnika koje FN podupire te, od općinskih izbora 2014. godine, 1546 odnosno 459 vijećnika na dvije razine lokalne uprave. Održavajući tradicionalne godišnje prvomajske demonstracije, FN sam sebe opisuje kao vodeću francusku stranku radničke klase, koja čini sve što može da dopre do radnika u javnim službama i umirovljenika, koje smatra "prijemčive za poruku u kojoj je uloga države naglašena".³¹ Nije potrebno naglašavati da UKIP i FN ne bi uspjeli prodrijeti u socijalistička i komunistička uporišta da ih ljevica nije napustila. Socijalistička stranka u Francuskoj (PS), koja više nije stranka s masovnim članstvom, možda čak neće ni preživjeti izbor Macrona; a samo je izbor Jeremyja Corbyna na čelo britanskih Laburista stranku uspio revitalizirati po pitanju članstva. Obje stranke su glasače radničke klase uzimale zdravo za gotovo i preferirale da im se obraćaju ne kroz lokalni aktivizam i javne službe, nego putem PR agencija, fokus grupa i medijskih *spinova*.

Tek nakon britanskog referenduma o članstvu u EU u lipnju 2016. godine otvoreno su se priznali razmjeri nezadovoljstva radničke klase u onim dijelovima zemlje koje se sada već rutinski naziva "napuštenom Britanijom". Pogrešnu kalkulaciju bivšeg premijera Davida Camerona pri raspisivanju referenduma (bio je jako siguran da će prevladati njegov stav za ostanak) pratile su jednako pogrešne kalkulacije službene kampanje "Britain Stronger in Europe". Na čelu kampanje bio je Cameron, a podupirali su je visoko pozicionirani članovi Laburističke stranke. Apel glasačima temeljio se na financijskom strahu: ako prevladaju glasovi za izlazak iz EU-a, „obećavali“ su bijeg kapitala, pad cijena nekretnina i proračune s daljnjim mjerama štednje. No prijetnja još jednom ekonomskom recesijom nije puno postigla u bivšim industrijskim središtima, koja su još

31) Vidi H. Astier, 'French National Front: Far Right or Hard Left?' BBC News, 16. svibnja 2014.

uvijek duboko zaglibjela u posljednjoj. Ono što je tamo odjeknulo (ali, treba reći, i u srednjoklasnim izbornim jedinicama) bila je antiimigracijska zajedljivost desničarskog tiska, u vlasništvu i pod kontrolom euroskeptika. Dašak glamura službenoj kampanji Glasajte za izlazak dala su tri konzervativna političara visokog profila: Boris Johnson (bivši gradonačelnik Londona i populistički novinar koji je govorio protiv Europe), Iain Duncan Smith (osnivač Centra za socijalnu pravdu, *think tanka* Nove desnice) i Michael Gove (još jedan bivši novinar i prijatelj Ruperta Murdocha). Nizom pretjerivanja, poluistina i potpunih laži, službena kampanja Glasajte za izlazak osigurala je političku respektabilnost anti-EU i antimigrantskom taboru – tvrdeći, primjerice, da će u Britaniju ući horde turskih migranata ako ona ostane u EU, i da zbog europskog zakonodavstva nije moguće deportirati inozemne silovatelje i kriminalce. UKIP-u, koji je vodio neslužbenu kampanju za izlazak iz EU-a, prepušteno je da gura argumente sve dublje u ekstremno desni teritorij. “Islamistički ekstremizam predstavlja stvarnu prijetnju našim životima”, pisalo je na jednom *billboardu* poslije masakra u gay klubu Pulse u Sjedinjenim Američkim Državama u lipnju 2016.; drugi je prikazivao dugačak, zmijolik red migranata, ukrašen sloganima “Prijelomna točka: EU nas je iznevjerio” i “Moramo opet preuzeti kontrolu nad našim granicama”.

Tako se rasprava, u središtu koje su mogla biti pitanja kako najbolje osigurati ekonomsku pravednost i političku odgovornost, pretvorila u cirkus ksenofobije i nacionalizma. Posljedice su se odmah osjetile na ulicama, i to u obliku golemog povećanja broja ksenofobnih i rasističkih incidenata, da i ne spominjemo ubojstvo Jo Cox u zapadnom Yorkshireu na samom vrhuncu kampanje (zapravo, dan nakon *billboarda* o “Prijelomnoj točki”), parlamentarne zastupnice Laburističke stranke. Počinitelj je bijeli suprematist s vezama u stranci

Britain First i organizaciji National Alliance u SAD-u^{32*}. Cox je ubijena u regiji u kojoj sedam ekstremno desnih stranaka aktivno terorizira muslimanske zajednice već barem deset godina. Naravno, analiza utjecaja krajnje desnice na živote običnih muslimana u velikoj je mjeri izostala u razdoblju javnog žalovanja zbog ubojstva Cox. Slično tome, kao što je Institut za rasne odnose pokazao u izvještaju *Rasno nasilje i država Brexita*³³, nagli porast “zločina iz mržnje” neposredno nakon referenduma političari i mediji su odvojili od njihova šireg političkog sadržaja – naime, od politike podjele koju britanska vlada vodi po pitanjima rase, religije i migracija, a koja je postala njezin glavni politički pokretač.

Cameron nije bio računao na zajedljivost *Suna*, *Daily Maila* i *Daily Expressa* (u vlasništvu UKIP-ova financijera Richarda Desmonda), kao ni elitnijeg *Telegrapha*, koji su se svi okrenuli protiv njega, niti je predvidio izdaju nekadašnjih prijatelja Duncana Smitha, Gova i Johnsona. Ovaj trojac intelektualnu težinu je crpio iz grupe Historians for Britain (Povjesničari za Britaniju), koja je uključivala Davida Starkeya, Andrewa Robertsa i Davida Abulafia i pružala ideološku podlogu za stajalište da bi Britanija ponovno mogla povratiti stari sjaj kada bi samo “ponovno preuzela kontrolu”. Grupa je formirana uoči Brexita s ciljem promicanja argumenta da uvjeti članstva u EU potkopavaju britanske vrijednosti. Povjesničari su svoje viđenje iznijeli u posebnom izdanju časopisa *History Today*, tvrdeći da je Velika Britanija uživala jedinstven povijesni razvoj kao “otok odvojen” od Europe, i da je “britanska politička narav blaža”, pa se ni antisemitizam u Velikoj Britaniji nikada nije uspio ukorijeniti.³⁴

32) Britain First je britanska fašistička politička organizacija osnovana 2011. godine od strane bivših članova Britanske nacionalne stranke (BNP); National Alliance je bijela suprematistička, neonacistička, fašistička, rasistička, antisemitska i bijela separatistička politička organizacija u SAD-u. (op prev.)

33) Institute of Race Relations, *Racial Violence and the Brexit State*, IRR, London, 2016.

34) Za kritiku, vidi “Fog in Channel, Historians Isolated: An Open Letter in Response to the Historians for Britain Campaign”, *History Today*, 18. svibnja 2015.

Ne iznenađuje da je, s druge strane kanala, vođa FN Marine Le Pen slavila kada su objavljeni rezultati Brexita, tvitajući "Pobjeda za slobodu" i obećavajući Frexit ako pobijedi na sljedećim predsjedničkim izborima. Kao i u Velikoj Britaniji, nedavni izborni uspjesi Marine Le Pen (koja je dobila još više samopouzdanja poslije Trumpove pobjede i nakon što je dobila službenu potporu *Breitbart News-a*) ne mogu se odvojiti od opće *lepenisation des esprits* (lepenizacije duha). Tvrdo desni populizam Sarkozyjeve Unije za narodni pokret (UPM, koja je u svibnju 2015. preimenovana u Les Républicains) i potpuna kapitulacija Socijalističke partije (PS) po pitanju radničkih prava omogućila su FN-u da osvoji bivša teritorijalna uporišta lijevog centra i komunista, predstavljajući se kao stranka radničke klase. Sredinom 2000-ih ankete su pokazale da je popularnost FN-a padala, ali Rat protiv terora je amplificirao njegovu antimuslimansku poruku, dok su reakcionarne politike Sarkozyjeve i Hollandove vlade normalizirale Le Penine autoritarne stavove po pitanjima zakona i reda, ali i rasističke urbane politike. Raspad socijaldemokracije u Francuskoj za FN je nesumnjivo predstavljao manu s neba.³⁵

Ratna ekonomija i opadanje utjecaja

Ipak, rasizam, nacionalistički populizam i autoritarni stavovi u Francuskoj i Velikoj Britaniji ne mogu se odvojiti od ekonomskih pitanja ili od promjena prirode same države. Medijski analitičari u Velikoj Britaniji rezultate Brexita vide kao odgovor na slobodu kretanja unutar jedinstvenog tržišta ili kao odgovor na neuspjeh ljevice da ponudi zadovoljavajuće odgovore na brige bijele radničke klase (čini se da crna radnička klasa za njih ne postoji!). Velika Britanija je šesta, a Francuska peta ekonomija na svijetu, što znači zamjenu njihovih pozicija od prije glasanja oko Brexita. No koliko dugo će to još trajati? Proizvodne baze su uništene, industrijski centri nepovratno propadaju, a poslovna ulaganja naglo su se smanjila kako trgovinski deficiti rastu. Obje

35) Vidi R. Lefebvre, "Socialist Party Falls Apart", LMd (englesko izdanje), srpanj 2016., na mondediplo.com.

nekadašnje kolonijalne sile imaju nerealističnu sliku o svojoj današnjoj važnosti u svijetu. Svaku mogućnost da se pomire s gubitkom statusa globalnih velesile potkopavaju šovinizam i oholost koji su uslijedili nakon sudjelovanja u ratovima na Bliskom istoku, u Libiji, Siriji, Afganistanu i, u slučaju Velike Britanije, i u Iraku. Obrambeni sektori obaju zemalja na različite načine profitiraju od ratova i sukoba na Bliskom Istoku i u sjevernoafričkoj regiji (MENA). Velika Britanija je drugi najveći trgovac oružjem na svijetu u poslijeratnom periodu, a tu poziciju je ponovno dosegla 2018. godine. Glavno tržište za britansko oružje je Saudijska Arabija, a opskrbljuje ukupno dvije trećine oružja za smrtonosne sukobe na Bliskom Istoku. Samo SAD izvozi više oružja. Tvrtke poput anglo-danskog konglomerata G4S (najveće privatne sigurnosne tvrtke na svijetu) procvjetale su nakon invazije na Irak, zarađujući od autsorsanih operacija, a industrija oružja u cjelini koristi se kao poluga za poticanje izravnih stranih ulaganja iz zaljevskih zemalja. I Francuska, sa svojim kolosalnim trgovinskim deficitom, ovisi o trgovini oružjem za poticanje svoje ekonomije i agresivno traži prilike za prodaju oružja u zaljevskim zemljama i u Aziji. Francuske multinacionalke, uključujući i proizvođače oružja poput MBDA-a i Thalesa, agresivno promiču i francuske komercijalne interese unutar MENA-e. Prema ekonomistu Claudeu Serfatiju, francuske glavne industrijske grupacije, oružane snage i političke vlasti tvore tzv. "mezzo-sistem naoružanja", a vojnu snagu koriste kako bi "kompenzirale pad ekonomskog utjecaja".³⁶

Kada su interesi vojne industrije i vanjskopolitički ciljevi povezani, možda ne iznenađuje da su rasizam i šovinizam u javnom životu otvorenije izraženi. U obje zemlje snažne vojne i privatne sigurnosne industrije sada imaju pretjeran utjecaj na politiku svojih vlada. Sudjelovanje Europe u inozemnim ratovima, u spoju sa strukturnom diskriminacijom i erozijom

36) Vidi P. Leymarie, "No More Playing Policeman in Africa", LMd (englesko izdanje), travanj 2017., na mondediplo.com.

osjećaja pripadnosti muslimanskih zajednica, doprinosi začaranom krugu reakcije. Određeni broj otuđenih mladih muslimana, koji su bili izloženi uvrnutoj milenarističkoj ideologiji Islamske države (IS) o dolasku zlatnog doba, zaraćeni su s društvom i traže katarzu u činovima apokaliptičnog nasilja. IS nove članove regrutira na internetu, u chat sobama i putem različitih servisa za slanje poruka, a profitira i od neuspjeha EU-a da se obračuna s vlastitim kriminalnim podzemljem i stane na kraj crnom tržištu oružjem, koje je nastalo sa slom Sovjetskog Saveza.

Ne iznenađuje da se reakcija intenzivirala i razmahala, prvenstveno kroz nametanje izvanrednih mjera koje su se nekada koristile u kolonijama (kućni pritvori, pritvori bez suđenja, posebni sudovi, deportacije, stavljanje izvan snage građanskih sloboda, itd.). Istovremeno, sveobuhvatni narativ o nacionalnoj sigurnosti koristi se za izoliranje kritičkih glasova, dok treći sektor, poslušno podređen državi i voljan deklamirati mantre vlade o opasnostima ekstremizma, također pomaže očuvanju *statusa quo*.

Prijetnja koju IS predstavlja – prijetnja koja se tragično obistinila prvo na ulicama Londona, pa Pariza, Bruxellesa, Nice itd. – pruža izgovor za još veće zatvaranje društva. Do danas se većina analiza politike protuekstremizma (*counter-extremism*) usredotočila, sasvim razumljivo, na njegov utjecaj na muslimanske zajednice. No protuekstremizam u Europi ima daleko dublje korijene, prvo u kolonijalizmu, gdje se koristio kao opravdanje upotrebe izvanrednih mjera protiv “neprosvijećenih”, a zatim i u Hladnom ratu. Protuekstremizam je stoga bio način razdvajanja divljaka od civiliziranih, prosvijećenih od neprosvijećenih – način sprečavanja grupa da se međusobno vide i povezuju, čuvajući time politički centar od stvarne demokratizacije.

Sekuritizacija obrazovanja za neoliberalno doba

Strah od ekstremističkog nasilja danas djeluje kao moćno sredstvo uvjeravanja, poručujući javnosti da sigurnost većine mogu osigurati samo političari-roboti iz tradicionalnih političkih stranaka koje isključuju manjine. Pogotovo u Francuskoj i Velikoj Britaniji, zemljama u kojima je lobistička snaga vojske i privatnih sigurnosnih tvrtki najveća, protuekstremistička sigurnosna industrija se može mobilizirati kako bi se izoliralo i marginaliziralo autonomne društvene pokrete koji zahtijevaju više demokratske participacije. Britanske politike protuekstremizma, u velikoj mjeri utemeljene na kooptiranju nastavnika, liječnika i socijalnih radnika u funkcije nadziranja, smatraju se modelom koji bi trebale slijediti i druge europske zemlje i Kanada. Na razini konkretnih politika, naročito u kaznenom pravosuđu i obrazovanju, konzervativna vlada pokušava oponašati SAD, gdje je duboko ukorijenjena kultura militarizma u kojoj industrije zabave i školstvo osiguravaju društvene strukture i kulturne uvjete za vojnu regrutaciju.³⁷ Ukratko, protuekstremizam se danas koristi kao način unapređenja neoliberalne agende putem sekuritizacije (*securitisation*) obrazovanja.

Još od *Izveštaja o istraživanju nacionalnog priznavanja naših oružanih snaga* u 2008. godini, u Velikoj Britaniji je zamagljena granica između civilne i vojne sfere: vojska je postala vidljivija na ulicama, u lokalnim zajednicama i unutar industrije zabave. No obrazovanje, u koje su već odavno prodrle kratkoročne tržišne vrijednosti neoliberalizma, usko definirani strukovni ciljevi i standardizirani testovi, predstavlja i jedno od ključnih područja u kojemu vlada pokušava nametnuti u većoj mjeri hijerarhijske oblike autoriteta. Velika Britanija je jedina zemlja u Europi koja u svoje oružane snage regrutira šesnaestogodišnjake, a Ministarstvo obrazovanja (Department for Education, DfE) i dalje ignorira preporuke UN-a da uvede neki oblik mirovnog

37) Vidi M. F. Rech, "Recruitment, Counter-Recruitment and Critical Military Studies", *Global Discourse* 4: 2-3, 2014.

obrazovanja u kurikulum državnih škola.³⁸ Zapravo, DfE pokušava uspostaviti nove, ne-liberalne norme obrazovanja kroz niz mjera, uključujući Program vojnih vještina i etosa (2011.). Ovaj program, koji je prvobitno zamislio *think tank* Novih laburista, Centre for Policy Studies (Centar za studije politika), obuhvaća povećano regrutiranje kadeta u državnim školama i program Od vojnika do učitelja (Troops to Teachers, TtT), koji se temelji na istoimenom američkom programu. TtT omogućuje ubrzano napredovanje nekadašnjih pripadnika oružanih snaga u nastavi, s ciljem uvođenja vojnog etosa u škole.³⁹ Drugi programi vlade koji su vezani za obrazovanje uključuju Program širenja kadeta (Cadet Expansion Programme), pokrenut 2012. godine s ciljem povećanja jedinica vojnih kadeta u školama; Odjel za predostrožnost i protuekstremizam (Due Diligence and Counter Extremism Division) unutar DfE (2010.); nalog iz 2014. kojim se od svih škola traži da u kurikulumu aktivno promoviraju „Temeljne britanske vrijednosti“, te obvezu iz srpnja 2015. godine da spriječe nenasilni ekstremizam u školama (u sklopu protuterorističkih propisa). Svi ti procesi, kao i promicanje britanske izuzetnosti (“otočka priča”) od strane nove desnice u raspravama o podučavanju povijesti, potkopat će liberalne norme u obrazovanju.

U govoru koji je utro put programu TtT, Michael Gove, jedan od arhitekata Brexita, a potom i ministar obrazovanja, tvrdio je da će bivši vojnici, regrutirani da podučavaju ili mentoriraju učenike, utjeloviti “muške figure autoriteta” za “obrazovnu potklasu” koja, odrastavši u “kulturi prava bez obaveza”, ne poznaje “civilizirane granice”. Ti “neobuzdani” mladi ljudi pokazuju simptome kulturne deprivacije, nastavio je Gove, uključujući “siromaštvo ambicije”, “siromaštvo discipline” i

38) M. Bostridge, “Children Have No Place in the British Army”, *Guardian*, 22. prosinca 2015.

39) Vidi C. Chadderton, “The Militarisation of English Schools: Troops to Teaching and the Implications for Initial Teacher Education and Race Equality”, *Race Ethnicity and Education* 17: 3, 2014.

“siromaštvo duše”.⁴⁰ S Goveovom autodestrukcijom nakon megalomanske ponude da će Konzervativnu stranku provesti kroz Brexit, prepušteno je Ministarstvu obrane da ostvari njegovu misiju. U listopadu 2016. godine, Ministarstvo je najavilo stvaranje dvadeset i pet novih kadetskih jedinica u državnim školama. Jedna od škola koja je izabrana za tretman Goveovim programom je Rockwood Academy u Saltleyu, u istočnom Birminghamu. Pod svojim nekadašnjim imenom Park View Academy, škola se 2014. našla u središtu takozvanog skandala “trojanskog konja”, kada je anonimno pismo proglasilo njezin muslimanski upravni odbor dijelom navodne zavjere tvrdokornih islamista da uspostave kontrolu nad etosom birminghamskih škola. U rujnu 2016. škola je pokrenula i program antiekstremizma i Program kombinirane kadetne jedinice pod vodstvom i dalje aktivnog vojnog časnika, s ciljem razvijanja britanskog ponosa u učenicima.

Sve do danas, aspekt promicanja vojnog etosa obrazovne politike Konzervativne stranke u velikoj je mjeri ostao neosporen. No postoje naznake da je agenda “sprječavanja nenasilnog ekstremizma” stavila toliki pritisak na odnose između nastavnika i učenika, ali i odnose između škole i zajednice, da bi se mogla početi raspadati. Laburistička stranka pod Corbynom obvezala se reformirati program Prevent i učiniti ga više orijentiran na zajednice.

Zakoni o izvanrednom stanju, biometrika i “nacionalna samoobrana”

No ako, u svjetlu očito razdornog utjecaja neoliberalizma, pokušaj stvaranja pasivnijeg stanovništva – u manjoj mjeri građanin, sve više podanik – ne uspije, uvijek ostaje mogućnost nametanja izvanrednog stanja. Filozof Giorgio Agamben tu promjenu u vladanju opisuje kao izvanredno stanje, koje sve više postaje normalan sistem upravljanja.⁴¹ Ne smatra ga

40) Vidi “Gove Speech on ‘the Underclass’ in Full”, 1. rujna 2011., na politics.co.uk.

41) G. Agamben, “For a Theory of Destituent Power”, *Critical Legal Thinking*, 5. veljače 2014., na criticallegalthinking.com.

jednostavnim povratkom na autoritarnu prošlost, već tvrdi da proživljavamo epohalnu promjenu. Vlade više ne pokušavaju spriječiti probleme, već kroz njih samo navigiraju – primjerice, ne bave se uzrocima terorizma ili migracija, već njihovim učincima, jer “uzroci zahtijevaju da ih se spozna”, dok se “učinke može i samo obuzdavati i kontrolirati”.⁴² Taj novi način vladanja obvezuje države da svakog građanina tretira kao potencijalnog teroristu ili ilegalnog imigranta, povećavajući i umnažajući kontrolu i upravljanje pomoću digitalne i biometrijske tehnologije (osobnih iskaznica, optičkih skenera, elektronskih putovnica, pametnih sustava granične kontrole, skenera cijelog tijela, automatiziranog softvera za prepoznavanje lica, CCTV kamera – popis je beskrajan). Na taj način građani (politički identitet) postaju podaci (biološki identitet), što dovodi do situacije u kojoj vlast ima na raspolaganju neograničene biometrijske i druge informacije o svim svojim građanima.⁴³

Ne mora se otvoreno proglasiti formalno izvanredno stanje, već se puzeća i sveobuhvatna sekuritizacija – upravljanje uz pomoć i putem tehnologiju – odvija iza kulisa, koristeći se nejasnim ne-juridičkim pojmovima poput “sigurnosnih razloga” kako bi se stvorila fiktivna predodžba neprekidne krize (za razliku od jedinstvenog događaja, koji zahtijeva izvanredan odgovor). A upravo tekuće nacionalne krize omogućuju onima koji upravljaju državnom silom da razviju moćan narativ koji državu predstavlja kao žrtvu destabilizirajućeg djelovanja stanovništva, što im onda omogućuje da autoritarne reakcije države prikazuju kao samo racionalan oblik samoobrane.

To nigdje nije jasnije nego u Francuskoj. Nakon što su simpatizeri Islamske države u Parizu masakrirali 130 ljudi, francuski premijer Manuel Valls napao je sve one koji “traže isprike ili kulturna ili sociološka objašnjenja za ono što se dogodilo”.⁴⁴ *Laxisme*, lakomislena, pretjerana popustljivost,

42) Ibid.

43) Ibid.

44) G. Viscusi, “Terror Fight after Paris Attack Prompts Charge of Stifled Debate”, *Bloomberg*, 3. veljače 2016., na bloomberg.com.

glasi optužba koju država sada upućuje svim onim francuskim muškarcima i ženama koji vjeruju da morate proučiti njegove uzroke kako bi terorizam prevladali. Francuski nacionalizam gradi se na retorici nacionalne samoobrane – na *mainstream* diskursu oko lojalnosti, izdaje i uvjerenja da cilj opravdava sredstva. Igra na kartu snažnih emocija koje su povezane s francuskim gubitkom prestiža u svijetu – a to je nešto što je François Fillon pokušao kapitalizirati u svojoj predsjedničkoj kampanji, obećavajući da će iznova pisati kurikulum povijesti kako bi ispričao “nacionalnu priču” Francuske i maknuo fokus s preispitivanja francuske povijesti, za koje je kazao da promiče “sumnje” u Francusku. Ekvivalentni manevar u Ujedinjenom Kraljevstvu oličen je u frazi o “ponovnom preuzimanju kontrole”, koja je sada pretvorena u političku ideologiju. Na sličan način igra na kartu osjećaja da Velika Britanija ponovno može biti velika ako se oslobodi stranog utjecaja i ostane vjerna svojoj “otočkoj priči”.

Na prvi pogled, upotreba izvanrednog stanja od strane Francuske vlade – mobilizacija 7000 vojnika za policijske akcije u Operaciji Sentinelle – više je nalik na ponovnu implementaciju kolonijalne vladavine unutar metropole. No, kao da hoće dokazati Agambenovu tvrdnju o normalizaciji, u veljači 2016. ne samo da je parlament izglasao produženje izvanrednog stanja na dodatna tri mjeseca, već je i donji dom odobrio prijedlog da se pravo na proglašenje izvanrednog stanja zajamči ustavom. Popularno mišljenje podupire izvanredno stanje, baš kao i u vrijeme kolonijalne vladavine, upravo zato što se primjenjuje selektivno i pretežito (iako ne isključivo) protiv *indigènes*: protiv zajednica afričkog subsaharskog i sjevernoafričkog podrijetla. Kombinacija prosvjetiteljskog fundamentalizma (totalitaristički stav spram bilo kakvog izražavanja islamske vjere) i povijesno naslijeđe kulturne asimilacije i rasne diskriminacije pokazali su se kobni za demokraciju u zemlji koja se nikad nije razračunala sa svojom kolonijalnom prošlošću, a sada etničke manjine ne tretira kao ravnopravne građane, već kao kolonijalne subjekte.

Etničke manjine podvrgnute su upravljanju kolonijalnog tipa s policijskom kontrolom sukoba niskog intenziteta u kojemu se selektivno i umjereno primjenjuje vrsta vojne sile, ne toliko radi borbe protiv kriminala, već kako bi se silom osiguralo poštivanje državne politike i ciljeva. A kolonijalni odnos između većine i manjine je ono što Le Pen neprestano pokušava iskoristiti; posegnula je za njim i tijekom svoje predsjedničke kampanje, s opetovanim referencama na francusku "slavnu povijest". Ali ona nije jedina. Kolonijalni stav prema manjinama nalazimo i u drugim političkim strankama; PS je aktivno stao na stranu Le Pen kada je napala Emmanuuu Macrona zbog mlakih pokušaja da se kritički osvrne na francusko kolonijalno razdoblje i rat u Alžiru.

Na sličan način, i jedna socijalistička vlada je sudjelovala u stvaranju autoritarne klime koja daje zeleno svjetlo Brigades Anti-Criminalité, Brigade de Recherche et d'Intervention (koju se ponekad naziva "brigada protiv bandi") i Gendarmerie Nationale (nacionalna policija koju čini vojni korpus s posebnim ovlastima za upotrebu oružja, bez ograničenja koja važe za druge policajce) da djeluju bez straha od sankcija, terorizirajući i ponižavajući muslimane racijama u njihovim domovima, sastajalištima i religijskim centrima, sve bez pravosudnog nadzora. Vlast u Francuskoj postupa sve arbitrarnije i autoritarnije, što se očituje u zabranama demonstracija, upotrebom zabrana kretanja, zahtjevima za većom zaštitom za policiju koja puca s namjerom da ubije (kao i u Velikoj Britaniji) i – što predstavlja posljednji čavao u lijesu – omraženom zakonu o radu Myriam El Khomri, koji je toliko nepopularan da je parlamentarcima tijekom njegova provlačenja kroz parlament uskraćeno pravo glasa, pa je uveden vladinim dekretom. Istraživanje koje je u svibnju 2017. objavio Amnesty International otkriva simbiozu između protuterorizma i zakona o radu; ovlasti dodijeljene u svrhu borbe protiv terorizma opetovano su korištene za suzbijanje prosvjeda, što se ogleda u činjenici da je od 639 mjera koje su primijenjene da bi spriječile

konkretni pojedince da sudjeluju u javnim okupljanjima, 574 bilo usmjereno protiv osoba koje su prosvjedovale protiv predloženih reformi zakona o radu.⁴⁵

Izvanredni zakoni uključuju kućni pritvor kolonijalnog stila, kojim se osumnjičene (ne i formalno optužene) za radikalizaciju podvrgava dvanaestosatnom policijskom satu, zabranom putovanja izvan svoje općine i obavezom prijave policiji i do tri puta dnevno. Te kontrole su slične onima koje su u Velikoj Britaniji uvedene 2005. godine, a modificirane 2011. godine.⁴⁶ Sve to predstavlja oblik kolektivnog kažnjavanja, na temelju onoga što bivši predsjednik Sindikata pravnik Francuske Jean-Jacques Gandini opisuje kao "sumnje zasnovane na predviđanjima" – jer takve mjere počivaju na ponašanju ili vezama, a ne na utvrđenim kriminalnim aktivnostima.⁴⁷ Gandini nas upozorava na hibridnu prirodu francuskog izvanrednog stanja, koji jednim dijelom gleda unatrag na kolonijalnu vladavinu, a drugim u budućnost biometrijskog (doslovno "mjerenje života") vladanja, budući da izvanredno stanje vladi dopušta kontroliranje i prikupljanje biometrijskih podataka i podataka o ponašanju o pojedincima čije su ih identitetske značajke već svrstale u kategoriju sigurnosnog rizika.

Ideja da su ponos, domoljublje i sama nacionalna država viktimizirane anticolonijalnim, manjinskim osporavanjima "slavne povijesti" predstavlja jednu od centralnih komponenti nacionalizma. Ideje o naciji kao žrtvi onda se koriste za uvođenje "snažne države" – države u kojoj problematične manjine znaju svoje mjesto. Jedno sredstvo za forsiranu asimilaciju u dominantnu kulturu predstavlja nijekanje činjenice da postoje strukturna nejednakost i institucionalni rasizam. Ali drugi način za postizanje istog cilja je da se u raspravu uvode nove

45) Amnesty International, *A Right Not a Threat: Disproportionate Restrictions on Demonstrations under the State of Emergency in France*, Amnesty International, London, 2017.

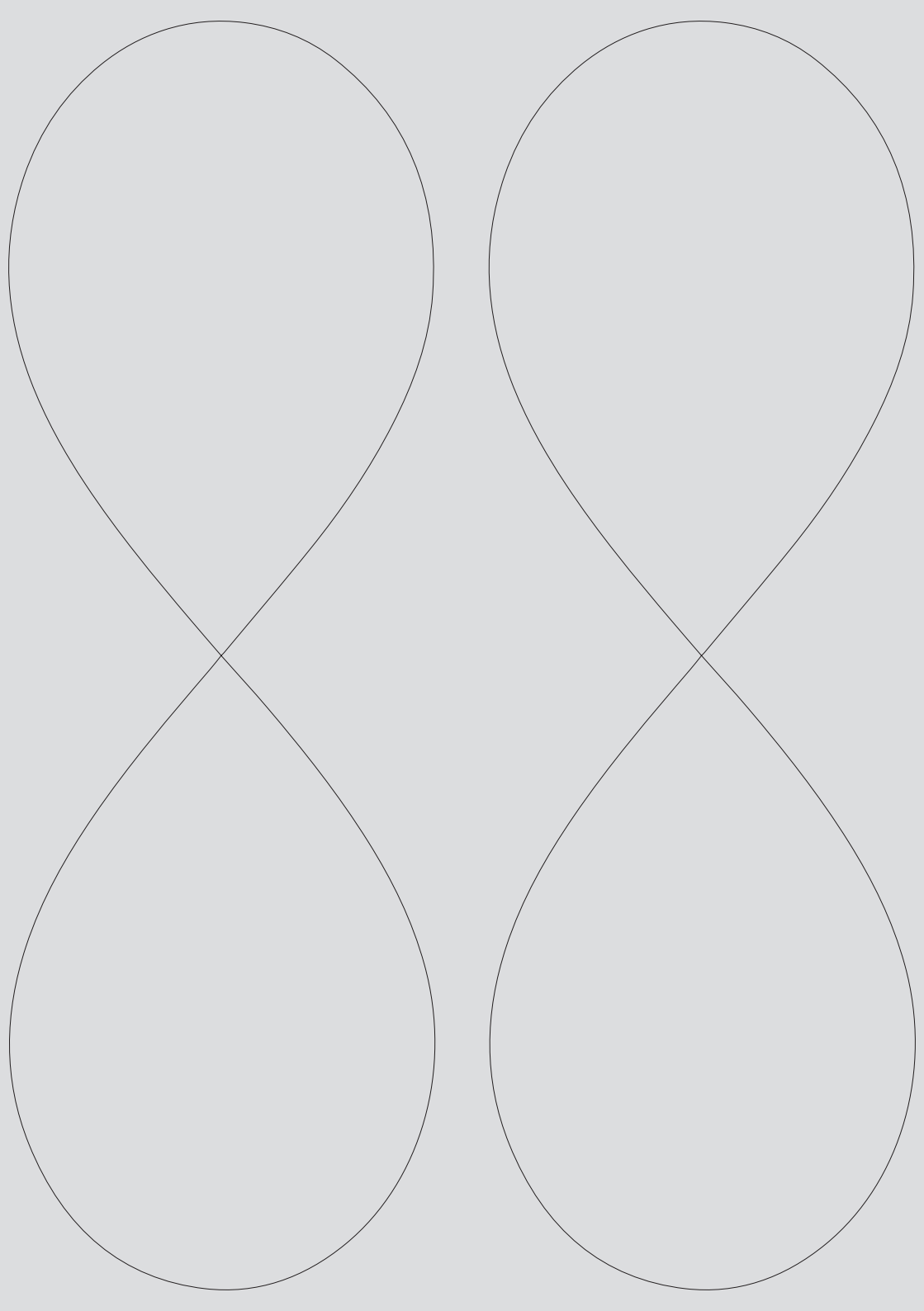
46) Prevention of Terrorism Act (2005.); Terrorism Prevention and Investigation Measures Act (2011.).

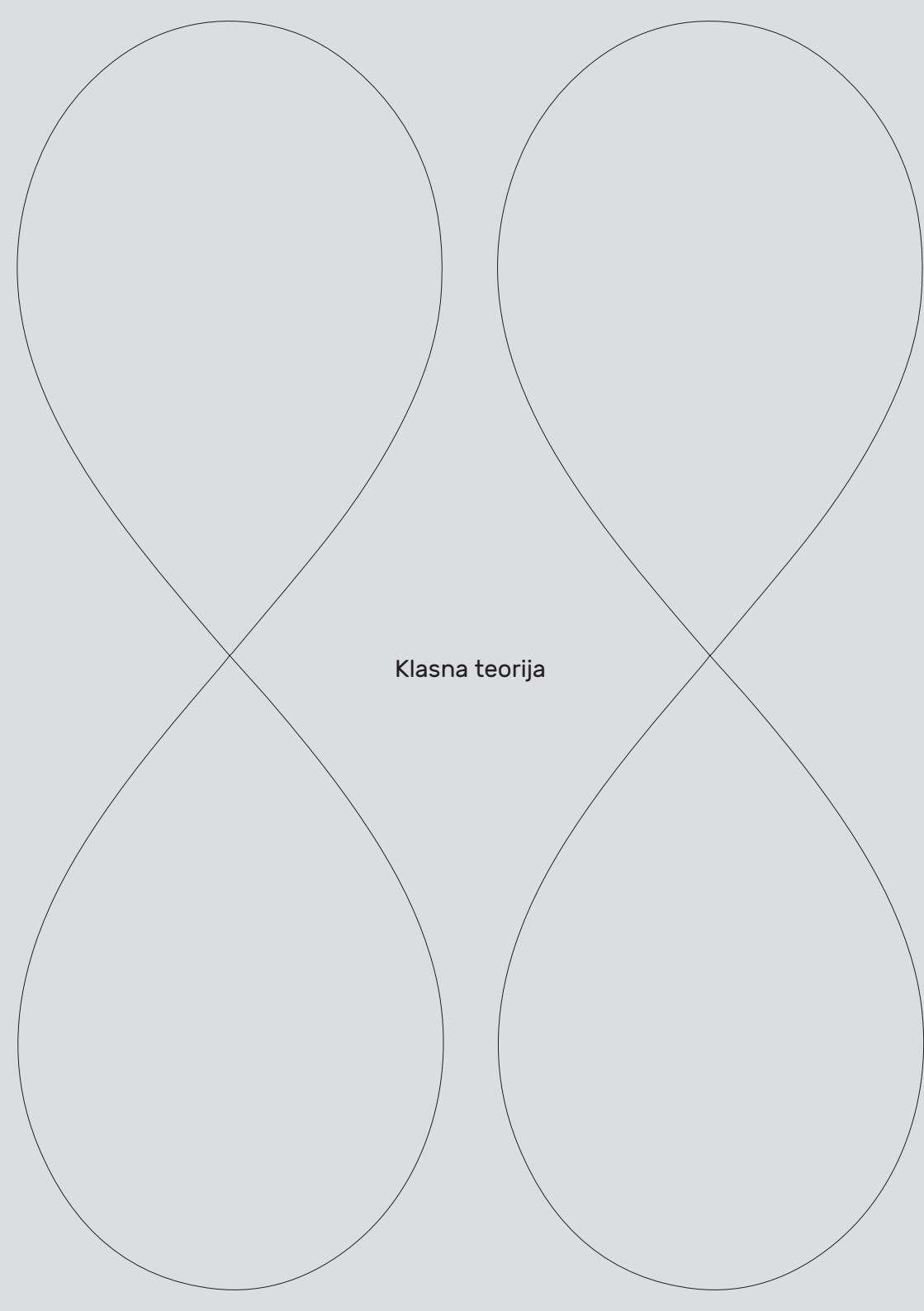
47) J. Gandini, "Towards a Permanent State of Emergency", LMD (Englesko izdanje), siječanj 2016., na mondediplo.com.

hijerarhije rase i klase u kojima se bijelu radničku klasu smješta na dno integracijske ljestvice, čime postaje zaboravljeno "etničko pleme" i istinska žrtva multikulturalizma.

S engleskog prevela: Sana Perić

Tekst je izvorno objavljen kao peto poglavlje u knjizi *Europe's Fault Lines: Racism and the Rise of the Right* (Verso, 2018.). Zahvaljujemo autorici i izdavaču Verso na ljubaznoj dozvoli da prijevod objavimo u *3k*.

Klasna teorija

Tekstovi Viveka Chibbera i Mislava Žitka u ovom mini-bloku, svaki na svoj način, problematiziraju bitna pitanja klasne teorije. Zajedničko im je pitanje o implikacijama klase i klasnih interesa za lijevu politiku u najšire shvaćenom smislu te riječi, u spektru od uvjeta radničkog organiziranja na razini poduzeća (Chibber) do formulacije emancipatornih koncepcija pravednosti (Žitko). Oba teksta imaju elemente eksplicitne polemike s nekim rasprostranjenim teorijskim pozicijama i tendencijama unutar lijeve teorijske proizvodnje. Chibber polemizira protiv napuštanja strukturne materijalističke klasne teorije u korist njene kulturalne varijante. Žitko u nastojanju teorijske rehabilitacije relevantnosti koncepta pravednosti za lijevu politiku polazi od kritike njegova odbacivanja u značajnom dijelu marksističke teorijske tradicije. Činjenica da upadljivije sličnosti tu vjerojatno prestaju velikim dijelom proizlazi iz različitosti samih tema koje obrađuju, ali to ne mora nužno značiti i nepomirljivost ili nekompatibilnost njihovih zaključaka. Ipak, ozbiljnije razmatranje tog pitanja zahtijevao bi opsežniju diskusiju nego što je ova kratka uvodna bilješka dopušta, pa neka zasad ostane prepušteno čitateljima.

Odluka o njihovom svrstavanju u zajednički tematski mini-blok ne znači da želimo sugerirati da ga treba čitati kao samodostatna cjelina. Klasna teorija u svim njenim marksističkim varijantama je – direktno ili indirektno – trajna preokupacija CRS-ova rada i uredničke politike *3k*, pa i tekstove u ovom bloku treba shvatiti kao doprinose tim diskusijama. Glavni temat trećeg broja *3k* bio je posvećen klasnoj teoriji, a uključivao je tekstove vrlo različitih teorijskih polazišta i tematskih fokusa. To pokazuje već i popis njihovih autora: Christoph Henning, Christian Lotz, Christian Baron, Werner Bonefeld, John Milios i George Ekonomakis, Joachim Becker, i Michael Lebowitz. Osim toga, već drugi broj *3k* je, pored glavnog temata o teoriji države, sadržavao polemiku između Michaela Heinricha i Karla Reittera oko pitanja mjesta i značaja klasne borbe u Marxovoj kritici političke ekonomije. No, u mjeri

u kojoj su pisani iz marksističkih perspektiva – a gotovo bez iznimke *jesu* – i drugi temati i u njima uključeni tekstovi dosad objavljenih brojeva neizbježno su se doticali i aspekata klasne teorije, pa to vrijedi i za glavni temat ovog broja o radikalnoj desnici.

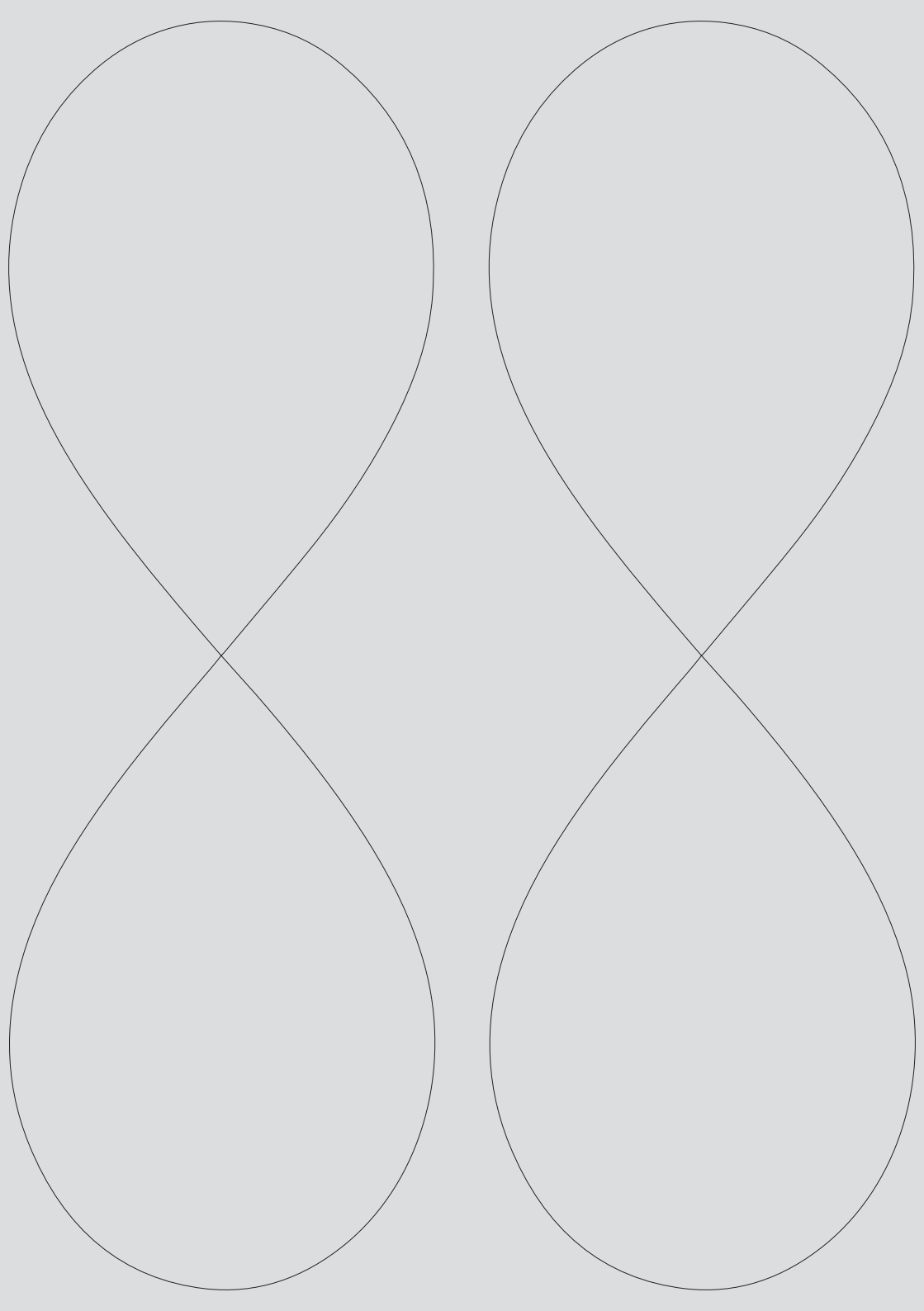
Uzet ćemo to kao dostatno opravdanje da ovdje iznevjerimo žanrovska pravila uvodne bilješke i umjesto prikaza glavnih argumentacijskih linija tekstova koji slijede ili pitanja o mogućnostima integracije njihovih zaključaka, ukratko ukažemo na moguće implikacije nekih argumenata tekstova iz ovog bloka za problematiku temata o radikalnoj desnici (u punoj svijesti da oni nisu pisani s tom intencijom).

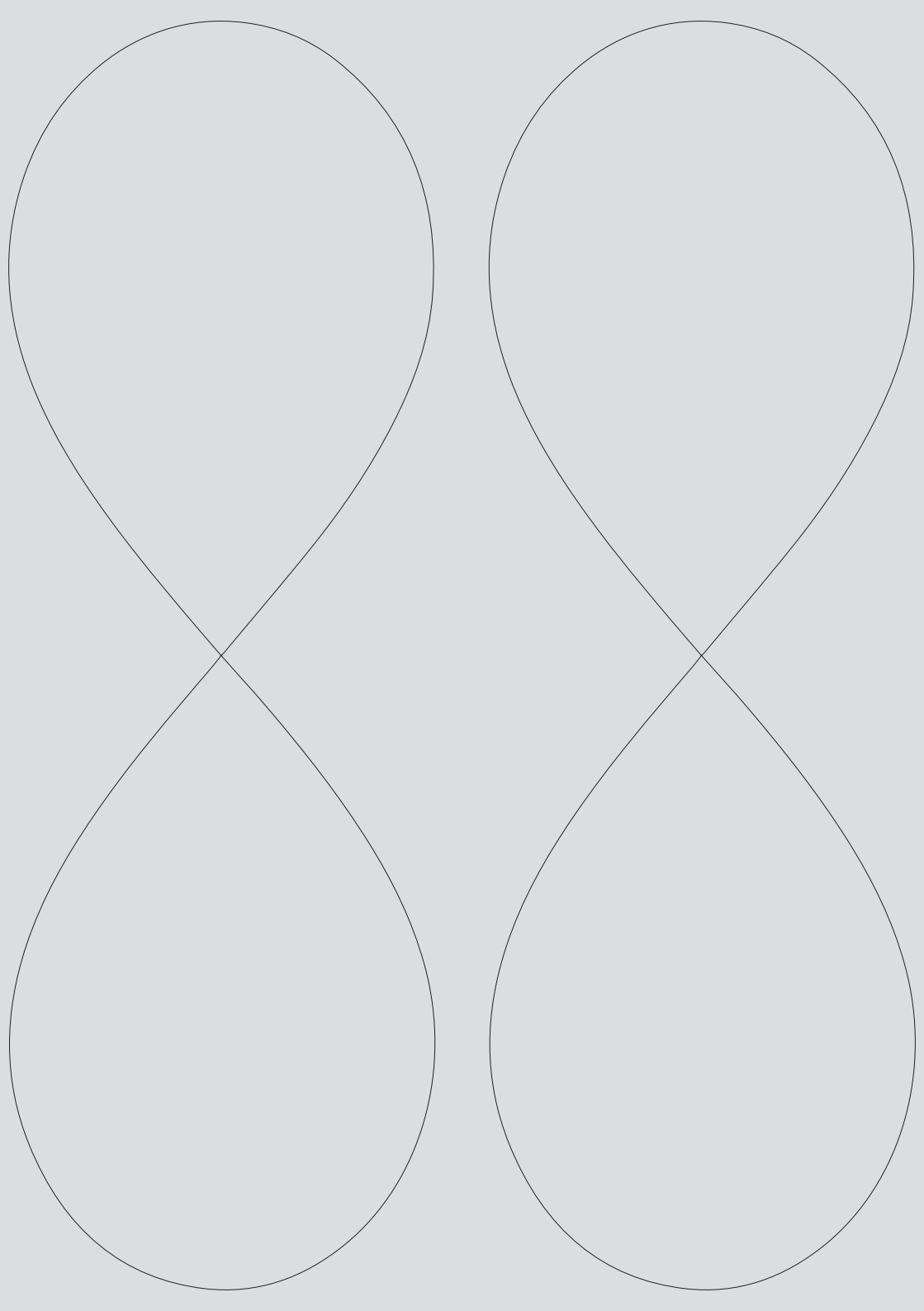
Chibberova reafirmacija strukturne klasne analize uključuje i važnu kritiku njenih dominantnih tradicionalnih varijanti, koje su pretpostavljale da strukturna klasna pozicija po automatizmu vodi u klasnu formaciju u smislu klasne organizacije i solidarnosti među radnicima. Nasuprot takvim mehanicističkim interpretacijama implikacija strukturne klasne pozicije, Chibber ističe da je jedno od bitnih strukturnih određenja klasne pozicije rada „situacija generalizirane konkurencije na tržištu rada“. A u toj situaciji za radnike „jednostavniji način osiguravanja vlastite sigurnosti ne predstavlja građenje formalne organizacije za kolektivno djelovanje – s obzirom da to neminovno vodi u konflikt s poslodavcem – već oslanjanje na neformalnu mrežu u kojoj je radnica rođena. U to spadaju rodbinske veze, kasta, etnicitet, rasa i tako dalje. S obzirom na to da radnici te mreže u osnovi već gotove nasljeđuju, one postaju prirodan izvor podrške u normalnim vremenima, a pogotovo u vremenima nestašice“. Eksplicitno navođenje etniciteta i rase u kontekstu rasprave o artikulaciji interesa za vlastito ekonomsko održavanje radnika ne podcrtava samo do koje mjere je vezivanje radnika za solidarne i emancipatorne projekte sve samo ne samorazumljivo, nego Chibber nudi i argumente zašto učinak konkurencije na tržištu rada – kao konstitutivan strukturni moment njihove klasne pozicije – može

pogodovati percipiranoj racionalnosti strategija ekonomskog osiguranja koje im nude desne ideologije, jer se mogu pozivati na postojeće etnički i rasno definirane društvene mreže solidarnosti. A u nedostatku uvjerljive alternative, radnici se tih naslijeđenih mreža često „očajnički drže“.

U tom kontekstu, Žitkova rasprava o konceptu demokratskog egalitarizma i afirmacija koncepta pravednosti koji podrazumijeva možda se može čitati i kao prijedlog za smjer mogućih formulacija lijevih političkih ponuda koje će nadići jalovu alternativu između zazivanja nedefinirane socijalističke ili komunističke budućnosti i čisto defenzivnih pozicioniranja u odnosu na raznolike oblike društvene opresije, nejednakosti i isključivanja. Prikaz koncepta demokratskog egalitarizma koji Žitko izlaže, referirajući se prije svega na rad Elizabeth Anderson, uključuje klasne interese, ali preko njihove formulacije kroz koncepte jednakosti i pravednosti otvara prostor njihove artikulacije s drugim momentima jednakosti „koji omogućuju ravnopravan život u demokratskom poretku“. Politički program koji bi se oslanjao na tako formuliran egalitarizam imao bi tu prednost da je obuhvatan i ofenzivan, a integracija različitih društvenih dimenzija pravednosti i jednakosti počivala bi na koherentnom i jasno razrađenom normativnom temelju. Ali prije svega bi se nadovezivao na svakodnevnu svijest u kojoj vrijednosti pravednosti i jednakosti za veliku većinu još uvijek posjeduju više intuitivne plauzibilnosti kao lozinke za poželjne političke ciljeve od na marksističkoj ljevici uobičajenijih formulacija. U kontekstu uspona radikalizirane desnice, u odnosu na koju ljevica i dalje djeluje zabrinjavajuće bespomoćna, takva taktička računica plauzibilnosti ima možda i više političkog opravdanja od stečene marksološke skepse prema pravednosti kao elementu lijeve političke programatike, koju Žitko u tekstu kritizira.

Spašavanje klase od kulturnog obrata

Vivek Chibber

Sad već i duže od jedne generacije, klasna je teorija duboko obilježena onim što se naziva kulturni obrat. Premda specifični analitički ulogi tog obrata variraju kroz discipline, njegovi zagovornici dijele skup osnovnih intuicija. Glavna među njima naslanja se na uvid po kojem se društvena praksa ne može razumjeti van ideoloških i kulturnih okvira u kojima akteri žive – njihova subjektivnog razumijevanja njihova mjesta u svijetu. Društveno djelovanje je fundamentalno orijentirano prema značenju, što implicira da klasne teorije moraju voditi računa o načinima na koji akteri interpretiraju društvene situacije u kojima se nalaze i o tome kako su okviri koje koriste u tim interpretacijama uopće nastali. Ovo inzistiranje na interpretativnoj dimenziji društvenog djelovanja predstavlja stup kulturnog obrata, no, nije jedini. Fokus na idejama i značenju potaknuo je pomak od strukturne analize prema procjeni kontingencije društvenih fenomena, kao i privilegiranje lokalnog i partikularnog u odnosu na više univerzalistička nastojanja tradicionalne klasne teorije.

Prirodna posljedica ovoga pomaka bila je vidljiva u opadajućem utjecaju ideje da se u pitanjima klase radi o *moći i interesima*, kao i u pripadajućem odmaku od klasnih analiza na makro razini koje se vežu uz marksističku teoriju. Pogotovo u disciplinama poput povijesti i antropologije, ali čak i u sociologiji, klasa se sve više počela promatrati kroz prizmu kontingencija kulturne konstrukcije, gubeći iz vida njen status ustrajne strukturne činjenice; njen odnos prema društvenom djelovanju tumačio

se konstrukcijom identiteta društvenih agenata, a ne kao izraz njihovih objektivnih interesa. Ta transformacija, dakako, nije bila totalna. U anglofonom području, radovi Charlesa Tillyja i Erika Olina Wrighta u SAD-u te John Goldthorpea u Velikoj Britaniji, održali su vitalnost tradicije materijalističke klasne analize. Ipak, veliki dio današnje intelektualne produkcije odlučno se udaljava od takvog pristupa.

Međutim, pojavljuju se znakovi rastuće nelagode u kontekstu ovog sveobuhvatnog privilegiranja kulture. U vrijeme kada se kapitalizam proširio u svaki kutak svijeta, podčinjavajući rad i kapital istim tržišno zasnovanim prinudama; kada obrasci distribucije prihoda slijede slične trendove u nizu zemalja kako globalnog Sjevera, tako i globalnog Juga; kada su ekonomske krize zahvatile gotovo cijeli planet dva puta u manje od deset godina, bacajući zemlju za zemljom na koljena; i kada se snažan pomak u nejednakosti distribucije bogatstva dogodio u desetinama zemalja širom svih kontinenata – čini se krajnje čudnim ostati rob okvira koji inzistira na lokalnosti, kontingenciji i neodređenosti kulturnog prevođenja. Postaje sve očiglednije da postoje pritisci i prepreke koji se protežu kroz kulture i, još važnije, da te prepreke izazivaju istovjetne obrasce odgovora društvenih aktera, neovisno o kulturi i geografiji.

Nigdje taj pomak nije bio toliko uočljiv kao u primjeru nevjerojatnog uspjeha *Kapitala* Thomasa Pikettyja. Ako zanemarimo tehničke aspekte njegova argumenta, ono što je odjeknulo kod čitatelja njegova je poruka da kapitalizam posjeduje neke osnovne, trajne značajke koje se nametnu u svakoj ekonomiji u kojoj se kapitalizam ukorijeni.¹ Najvažnije, Piketty jasno demonstrira da distribucijom prihoda upravlja jednostavan odnos između osnovnih ekonomskih varijabli i, jednako važno, da te varijable izražavaju trajne odnose moći između klasnih aktera. Kontrola nad ekonomskim resursima donosi kapitalistu moć nad kupljenom radnom snagom, koju onda koristi za prisvajanje novih prihoda nastalih u

1) Piketty, Thomas: *Kapital u 21. stoljeću*, Zagreb, 2014.

proizvodnom procesu. Ono što varira kroz prostor i vrijeme jest stupanj na kojem se ova prednost u odnosu snaga realizira. Međutim, bez obzira na te varijacije, činjenica neravnoteže u odnosu snaga i posljedična prihodovna nejednakost, upisani su u logiku sistema. Pikettyjev argument zahvaća ono što je prema mnogima esencija našeg novog *Gilded Age* – živimo u prolongiranom klasnom ratu koji vode bogati protiv siromašnih, globalnom ratu čije se ratište proteže preko nacionalnih granica i čiji su osnovni elementi zajednički svim akterima bez obzira na kulturu.

Piketty je samo najspektakularniji primjer spomenutog teorijskog odmaka od kontingencije i kulture. Wolfgang Streeck, vjerojatno vodeći teoretičar evropske socijaldemokracije i jedan od najutjecajnijih zastupnika konstruktivizma u devedesetima, pozvao je istraživače da ponovo postave strukturnu dinamiku kapitalizma u centar svojih analiza.² Tako je i povijesni sociolog William Sewell, i on etablirani zagovornik kulturnog obrata u devedesetima, podijelio svoju slutnju da je naglasak na prevođenju i *agency* rezultirao brisanjem ključnih ograničenja kapitalizma, baš u vrijeme kada je kapitalizam proširio svoj doseg i moć po cijelom svijetu.³ Ova bi se lista osvješćivanja mogla itekako proširiti, ali osnovni obrisi su jasni – vrijeme je da se oživi materijalistička analiza klase i kapitalizma.

Iako se čini da potreba za oživljavanjem materijalizma uživa raširenu suglasnost, napredak u tom smjeru je spor i epizodičan. Tome može biti donekle tako jer se akademski trendovi ne mijenjaju preko noći; možda samo trebamo još malo pričekati da strukturna analiza kapitalizma stekne utjecaj. Ali to nije baš izgledno. Jedan od razloga dugovječnosti kulturnog obrata neminovno jest intuitivna privlačnost njegovih temeljnih

2) Streeck, Wolfgang: *Re-forming Capitalism: Institutional Change in German Political Economy*, London, 2010.; Streeck, Wolfgang: *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, London/New York, 2014; te pogotovo intervju koji je dao Jonahu Birchu za *Jacobin*: "Social Democracy's Last Rounds", 25. veljače, 2016.

3) Sewell, William, *The Logics of History Change*, Chicago, 2000. Sewellu je dio skupine koja je pokrenula novi časopis *Critical Studies in History*, posvećen u velikoj mjeri oživljavanju analitičkog povratka kapitalizmu.

postulata. I zaista, kako ću i sam tvrditi dalje u tekstu, neki od središnjih argumenata u korist kulturne posredovanosti su nedvojbeno točni i potencijalno porazni za ekonomsku teoriju klase. Dakle, svaki odgovor na kulturni obrat mora te prigovore uzeti u obzir i pokazati da, ma kakvi argumenti postojali u korist materijalističkog pristupa, oni moraju uvažiti sveprisutnost kulture.

U ovom ću radu razviti argument u obranu takve materijalističke klasne analize. Pod tim mislim na analizu u kojoj je klasa definirana objektivnom lokacijom agenata u društvenoj strukturi, a koja zauzvrat generira skup interesa koji upravljaju društvenim djelovanjem agenata. Ali pokazat ću i da se ova teorija ne mora kositi s osnovnim argumentima kulturnog obrata. Naprotiv, vidjet ćemo da klasa operira kroz kulturu, ali na način da autonomni utjecaj ekonomske strukture ostaje sačuvan. Dakle, ne radi se o tome *da li* značenjska orijentacija agenata utječe na društveno djelovanje, već *kako* utječe. Razlika između materijalističke klasne analize i onih više idejno orijentiranih varijanti ne sastoji su u pitanju relevantnosti kulture kao takve, već u načinu na koji taj utjecaj djeluje u povratnoj sprezi s drugim, ne-idejnim faktorima. Za početak ću opisati dvije najvažnije kritike upućene strukturnim teorijama klase. Zatim ću pokazati da materijalistički pristup, ispravno zamišljen, može usvojiti oba ova argumenta i da je, zapravo, potpuno konzistentan s njima. S druge strane, robusna materijalistička teorija može objasniti i upravo one fenomene koje mnogi teoretičari vide kao ono što dovodi u pitanje domete kulturnog obrata – uporne i ustrajne činjenice o moći i distribuciji u kapitalizmu, koje, čini se, važe za najrazličitija vremena i prostore.

Izazovi za materijalizam

U tradicionalnijoj klasnoj teoriji pretpostavljalo se da strukturna lokacija prisiljava agente na obrasce društvenog djelovanja koji se mogu predvidjeti neovisno o njihovoj kulturi. Ali zbog toga

se čini da, za materijaliste, klasni procesi postoje van kulture, pa ekonomski agenti funkcioniraju na osnovi racionalnosti koja nema veze s njihovim identitetom ili moralnim vrijednostima. Kao što su već mnogi teoretičari istaknuli, ovakva slika društvene strukture nije održiva. Klasno djelovanje je u potpunosti uronjeno u značenja i vrijednosti kao i svaka druga vrsta društvene prakse. Ako je tome tako, onda moramo biti sumnjičavi prema teoriji koja evakuira kulturu iz bilo koje domene društvene interakcije, pa makar ona bila i ekonomska.

Dva argumenta koja slijede iz ovih prigovora su posebno važna. Prvi se tiče implikacija za analizu klasne strukture i zahvaćen je u postavci Williama Sewella: "Strukture ne mogu biti neutralni kauzalni faktori [kao što materijalistička teorija implicira] jer sve strukture agenti moraju interpretirati. Kako strukture vrše svoj utjecaj, ako uopće, *ovisi* o konstrukciji značenja. Dakle, strukture i resursi kojima napajaju agente predstavljaju *učinak* značenja."⁴ Sewellov argument je ovdje značajan zbog dva razloga. Prvi je taj što proširuje centralnost značenja i kulturne kontingencije od njihove tipične domene klasne *formacije* do same klasne *strukture*.⁵ Dugo vremena su klasni teoretičari smatrali da se strukturna dimenzija klase može objasniti neovisno o kulturi, manje-više kao objektivna datost. Ako kultura i igra neku značajnu ulogu, uglavnom se povezivala s domenom klasne formacije – kada klasni akteri postaju svjesni svoje lokacije u strukturi i oko nje grade svoje subjektivne identitete. Njegov argument zahvaća intuiciju koja je u središtu razočaranja sa starijim varijantama klasne analize za koje se čini da domenu strukture proglašavaju slobodnom od značenja.

Sewell je zasigurno u pravu kada sugerira da ako je značenjska orijentacija ugrađena u svaku društvenu praksu, onda i klasna struktura mora biti kulturna činjenica – s obzirom

4) Sewell, William: "A Theory of Structure", u: *Logics of History*, str. 135-36, kurziv V.C.

5) Za raspravu o klasnoj strukturi i klasnoj formaciji vidi: Wright, Erik Ollin: *Classes*, London, 1985. Ovdje moram naglasiti izniman dug koji ovaj članak duguje Wrightovom radu.

na to da strukture nisu ništa drugo nego društvene prakse koje se reproduciraju kroz vrijeme. To je drugi razlog zašto je njegov argument značajan. Materijalisti se ne mogu složiti s tim da društvenim djelovanjem upravlja značenjska orijentacija agenata, a istovremeno negirati da su značenje i kultura u jednakoj mjeru ugrađeni u klasnu strukturu kao i u klasnu formaciju. Ako je formacija uronjena u kulturu, onda mora biti i struktura.

Drugi problem materijalističke klasne teorije jest njen pretpostavljeni determinizam u pogledu procesa klasne formacije. Pretpostavlja se da će klasna struktura, jednom kada je identificirana, generirati vrlo specifičan skup interesa. Također, očekuje se da će akteri, ako su racionalni, nastojati ostvariti te interese kolektivno putem klasne borbe. Ovo je drugi način da se kaže kako se, prema materijalističkoj klasnoj teoriji, posebno u marksističkoj varijanti, jednom kad je klasna struktura postavljena, podrazumijeva da će generirati specifičan skup *subjektivnih identiteta* – pripadanje određenoj klasi i želju za provođenjem političke agende koja tom identitetu daje prioritet. Međutim, kako glasi uobičajena kritika, to je arbitrarno. Društveni akteri imaju mnogo identiteta i ne postoji opravdano očekivanje da će ti akteri prihvatiti upravo subjektivnu identifikaciju s klasom, a ne neku drugu od njihovih bezbrojnih društvenih uloga. Strukturna klasna teorija počiva na pretpostavci po kojoj iskustvo najamnog rada nužno vodi klasnoj svijesti, a ako tome eventualno nije tako, onda tom slučaju treba pripisati status "devijacije", aberacije. Ali čini se da cijeli svijet odstupa od te teorijske prognoze. U nekom trenutku ćemo, glasi argument, ipak morati prihvatiti da imamo problem s teorijom, a ne sa svijetom.⁶

6) Ova je kritika toliko raširena u polju da je stekla status zdravorazumskog refleksa. Ipak, kao dva uvjerljiva i utjecajna argumenta s dva različita kraja svijeta istaknimo: Somers, Margaret: "Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation", u: *Social Science History*, 16/4, str. 591-630, 1992. i Chakrabarty, Dipesh: *Rethinking Working Class History*, New Jersey, 1989.

Kao i u slučaju sa Sewellovim argumentom, problematiziranje determinizma ili teleologije sasvim je opravdano. Svaka prihvatljiva klasna teorija mora uzeti u obzir činjenicu da je unutar moderne klasne strukture radnička identifikacija s klasom prije iznimka nego pravilo i da zbog toga izostanak klasne svijesti ne predstavlja odstupanje od norme već upravo jest norma. Održiva klasna teorija mora ponuditi mehanizme koji će objasniti ove činjenice, i to ne u *ad hoc* maniri već kao normalnu posljedicu kapitalističke ekonomske strukture. A onda mora objasniti i kako i zašto se klasni identitet, pod određenim uvjetima, ipak može uspostaviti – kao iznimka u odnosu na pravilo.

Dakle, izazov klasnoj teoriji dolazi s obje strane. S jedne strane, mora biti sposobna objasniti kako su se osnovne karakteristike kapitalističke proizvodnje proširile do svakog kutka svijeta unatoč ogromnim kulturnim i regionalnim razlikama, i kako one stvaraju zapanjujuće slične obrasce distribucije, bez obzira na spomenute razlike u povijesti i kulturi. To je izazov za kulturalističku varijantu teorije. S druge strane, ako se čini da ove činjenice opravdavaju okret ka strukturnom razumijevanju klase, više zasnovanom na interesu, ta bi varijanta teorije morala usvojiti prigovore brojnih kritičara tradicionalne teorije, koji su ih motivirali da se okrenu kulturi kao alternativnom okviru razumijevanja klase i kapitalizma. To je izazov s kojim su suočeni i marksizam i ostale materijalističke varijante teorije.

Kultura i društvena struktura

Započet ćemo sa Sewellovom opservacijom da strukture ne mogu operirati kao neutralni kauzalni faktori. Ključni korak u njegovu argumentu jest tvrdnja kako strukture, da bi bile kauzalno efikasne, agenti moraju interpretirati i da se to događa kroz neku shemu ili skup kodova koje pruža lokalna kultura. Iz toga slijedi da je nemoguće predvidjeti kako će, i čak hoće li uopće, struktura utjecati na društveno djelovanje sve dok ne saznamo nešto o sadržaju tih kodova ili shema koje stoje agentima na raspolaganju. Dakle, za stratešku orijentaciju ljudi

odgovornost snosi intervencija kulture, a ne prevladavajuća struktura.

Kako bismo bolje ilustrirali na što Sewell misli, razmotrimo primjer religijske kongregacije. Odnosi koji povezuje svećenika i njegove župljane su svojevrsna struktura. Ta struktura je inertna ako oni na koje se odnosi – ljudi koje međusobno veže – ne prihvate svoje uloge u njoj. Ali da bi se te uloge prihvatile ljudima se mora objasniti što te uloge podrazumijevaju. Ako ljude samo ubacite u crkvu poput krda, bez da su razumjeli i prihvatili svoje uloge, oni neće predstavljati ništa više od skupine pojedinaca koji se zajedno nalaze na jednom skućenom mjestu. Čak i ako jedan od njih, svećenik, shvati i prihvati svoje mjesto unutar strukture, ni tada se neće konstituirati strukturni odnos sve dok njegov autoritet ne prepoznaju i ne prihvate ljudi u njegovoj župi. Isto vrijedi i obrnuto, neće imati nikakvog smisla to što zajednica razumije svoje dužnosti sve dok osoba predodređena za svećenika ne prihvati kodove koji dolaze s njegovim mjestom u strukturi. Dakle, nije da se ljudi jednostavno spotaknu i upadnu u strukturu religijske zajednice. Njihovo mjesto u zajednici je *učinak* određene strukture značenja. Zato kultura ima i kauzalni i eksplanatorni primat u objašnjavanju funkcioniranja te strukture.

Primijetimo da se stvarna snaga Sewellova argumenta, kao što je sugerirano primjerom, nalazi u tome što ovakva intervencija kulture predstavlja kontingentan proces, čineći samu aktivaciju strukture jednako *kontingentnom* kao i sam ishod. Sama prisutnost svećenika u crkvi ne pretvara okupljene ljude u njegove župljane. Kooperacija grupe ljudi kao kongregacije zaseban je čin koji ovisi o tome je li socijalizacija u njihova uloge bila uspješna. Ali ta socijalizacija može vrlo lako propasti – bilo da nisu bili aktivirani dovoljni resursi, bilo da ciljana skupina nije bila impresionirana ili je nesposobna da usvoji religijske kodove. Ali ako bi se mogao samo *pretpostaviti* uspjeh interpretativnih shema potrebnih da akteri prihvate svoje mjesto unutar strukture, onda bi Sewellovo inzistiranje

da struktura *ovisi* o interpretativnom činu izgledalo bitno drugačije – jer bi uz prihvaćanje činjenice da društvenoj strukturi trebaju akteri koji razumiju i prihvaćaju uloge koje s njom dolaze mogli biti i prilično sigurni da će, kad struktura jednom zaživi, identifikacija s ulogom doći gotovo sama od sebe. U tom bi se slučaju kauzalna neovisnost kulture drastično smanjila dok bi kauzalna neovisnost strukture narasla. Ako bi tome bilo tako, onda bi inzistiranje na primatu kulture bilo naprosto beskorisno – jer u tom slučaju bi *kultura* bila učinak strukture, a ne obratno, kako Sewell sugerira. Stoga stvarna snaga njegovog argumenta počiva u implikaciji da ne samo da značenje aktivira strukturu, već da se njegova sposobnost za izvršenje ovog zadatka ne može uzeti zdravo za gotovo.

Nedvojbeno je točno da mnoge društvene strukture odgovaraju Sewellovu opisu. Lako je zamisliti brojne druge primjere u kojima ili a) društvena struktura ovisi o tome da agenti usvoje određene kulturne kodove ili b) da je samo usvajanje tih kodova kontingentan ishod. Naravno, kako sam napomenuo, Sewell ne predstavlja potonji uvjet kao odvojenu propoziciju u svom argumentu. On *izvodi* kauzalnu neovisnost kulture ili značenja iz propozicije A – da društvene strukture moraju biti interpretirane kako bi polučile učinak. Ali jednom kada odvojimo ove dvije propozicije vrijedi se zapitati može li to što on uzima zdravo za gotovo biti osporeno. Moramo li konstrukciju prikladne značenjske orijentacije tretirati kao kontingentnu društvenu činjenicu? Ili možda postoje neke strukture koje radikalno reduciraju, ili čak eliminiraju, kontingenciju u konstrukciji značenja? Ako postoje, onda možemo prihvatiti propoziciju po kojoj društvena struktura mora biti interpretirana kako bi imala učinka, ali odbiti drugi argument: da ovaj proces konstrukcije značenja može zakazati. Mogli bi biti da, suprotno Sewellovoj postavci, jednom kada ovakva struktura zaživi, možemo biti sigurni da je sama njena implantacija sve što je potrebno kako bi se prikladna značenjska orijentacija ostvarila. Nastojat ću pokazati da je klasa upravo takva struktura.

Što čini klasnu strukturu različitom?

Klasni odnosi predstavljaju strukturu presudno različitu od gotovo svih ostalih. Premda svaka struktura sadrži posljedice za aktere koji u njoj sudjeluju, one klasne nose sa sobom posebnu važnost – odnose se na ekonomsku održivost aktera i kao takve postavljaju pravila o tome što akteri trebaju činiti kako bi se reproducirali. To pridaje klasnoj strukturi sposobnost utjecaja na motivacijski sklop ljudi na prilično drukčiji način nego kod drugih društvenih odnosa. Dok većina drugih odnosa ovisi o kontingentnom procesu agentove identifikacije s ulogom, klasa radikalno reducira kontingenciju (ne)pojavljivanja takve identifikacije.

Da bi se vidjelo zašto je tome tako, razmotrimo radni odnos u kapitalizmu koji predstavlja mikrokozmos šire klasne strukture. Kao i u svakoj strukturi, odnosni elementi moraju proći kroz odgovarajuću internalizaciju uloge kako bi se aktivirali. Najamni radnici moraju prihvatiti svoje obaveze i razumjeti njihovo značenje; kapitalisti moraju usvojiti pravila koja vrijede za njihovo mjesto u strukturi. Međutim, pitanje je može li doći do neuspjeha u značenjskoj orijentaciji potrebnoj za aktivaciju strukture.

Logika najamnog rada

Započnimo razmatranjem pozicije radnice. Kako bi primjer učinili posebno izazovnim za našu teoriju, pretpostavimo da osoba u poziciji najamne radnice prezire samu ideju najamnog rada ili da je odrasla u kulturi u kojoj su se ljudi oslanjali na nezavisnu proizvodnju za vlastite potrebe i zbog toga nije imala nikakvog iskustva ili razumijevanja rada za nadnicu. U oba slučaja, ta će osoba biti proletarizirana, ali istovremeno određena razumijevanjem ekonomske reprodukcije koje nije samo drugačije od onog koje je potrebno za kapitalističku klasnu strukturu, već mu je oprečno i neprijateljsko. Ne postoji prethodna socijalizacija u ulogu radnice – naprotiv, ona ulazi u poziciju sa subjektivnošću koja je neprijateljski

nastrojena prema toj ulozi. Ako bi se ovo dogodilo u primjeru župe, da su pojedinci u crkvi neprijateljski nastrojeni prema kongregaciji, oni bi najvjerojatnije odšetali iz crkve i uništili bilo kakvu mogućnost održivosti te društvene strukture. Ali u slučaju radnice, je li razumno za očekivati da će, s obzirom na nedostatak odgovarajuće normativne orijentacije, naprosto otići kao što su to učinili potencijalni župljani i završiti u nekoj drugoj ekonomskoj strukturi, nekoj koja je više u skladu s njenom kulturom? Ako je ona *stvarno* proletarizirana, tako da *stvarno* nema pristup sredstvima za proizvodnju, onda odgovor mora biti negativan.

Da bi u potpunosti razumjeli zašto će ishod bio drukčiji, valja razmotriti suprotnost između dva slučaja. Suprotnost se zasniva na razlici između motivacija koje se trebaju naučiti u procesu socijalizacije i onih koje su ugrađene u našu osnovnu psihološku strukturu. Proleterka je netko tko, po definiciji, nema pristup drugim sredstvima generiranja prihoda osim vlastitog radnog napora. Ona ne posjeduje nikakva sredstva za proizvodnju niti državne ili korporativne obveznice. U kapitalističkoj strukturi, jedina održiva strategija njene fizičke reprodukcije sastoji se u potrazi za zaposlenjem kod onih koji kontroliraju proizvodna sredstva. I krenut će u potragu jer je alternativa smrt. To znači da poželjnost potrage za poslom nije nešto što se uči u procesu kulturne konstrukcije. Želja je stvorena motivacijom koja je *neovisna* od bilo kakve socijalizacije kojoj je bila izložena – elementarnim nagonom za osiguranje njene fizičke dobrobiti.

Taj nagon je svojevrsni transkulturni generator želje – on *stvara vlastitu* lokalno kodiranu normativnu poziciju u potrazi za sredstvima koja osiguravaju ekonomsku održivost. Stoga, ako je proleterka naučena prezirati ideju najamnog rada, ali vidi da je rad za nadnicu zapravo jedina opcija za preživljavanje, to stvara tenziju između njene samoidentifikacije i želje za preživljavanjem. Naravno da je moguće u nekim rijetkim slučajevima da će izabrati da ne preživi. Osim tih rijetkih iznimki, tenzija između *ex ante* socijalizacije i potrebe za hranom

prevagnut će u korist potonjeg, a samim tim prema degradaciji njene normativne orijentacije koja vuče u smjeru zazora od najamnog rada. Drugim riječima, ako proleterka kulturnim treningom inklinira ka preziru prema najamnog radu, rezultat će biti postepeno slabljenje i transformacija kodova usvojenih treningom kako bi se mogla prilagoditi zahtjevima najamnog rada.

Proleterkino prihvaćanje njene uloge ostvaruje se prinudnim pritiskom njene klasne pozicije. Radi se o vrsti strukturne prinude. Ono što pod tim mislim jest da prihvaćanje uloge ne iziskuje svjesnu intervenciju neke druge osobe – nameće se jednostavno pod okolnostima u kojima se ona nalazi, skupom izbora koje joj njeno mjesto u strukturi nudi. U slučaju potencijalnog člana kongregacije, ne postoji paralelna strukturna snaga koja će ga vući natrag u crkvu ako on odbije kodove i pripadajuća značenja. Za razliku od slučaja proleterke, želja za povinovanjem njegovom mjestu mora biti stvorena *ex nihilo* kroz proces socijalizacije. Dakle, ako socijalizacija ne uspije ili ako on prezire ideju crkve kao što proleterka prezire ideju najamnog rada, ne postoji nezavisni generator želje koji ga potiče da preispita svoje preferencije kao u slučaju proleterke i onda ih odbije u korist privlačnosti crkve. On može odlučiti da će ipak nastaviti sa svojom religijom; ili se može odlučiti za neku drugu, konkurentsku religiju, ili naprosto može odlučiti da je raskrstio sa svakom religijom. Ne postoji ništa što ga vuče u društvenu strukturu kongregacije, s obzirom na to da nijedna od ovih odluka *po sebi* ne ugrožava njegovu dobrobit. On se može bezbrižno prilagoditi svakoj od njih. U ovom slučaju, proces stvaranja značenja stvarno je kontingentan.

Naravno, uvijek je moguće da on snosi nekakve sankcije, slične onima kojima je izložena proleterka, a koje mu pričinjavaju troškove ukoliko odluči odbiti nametnutu mu ulogu. Može biti izopćen iz zajednice i iskusiti drukčije oblike društvenog pritiska ili možda čak i fizičku kaznu. Ali ovdje se uopće ne radi o paraleli. U ovom primjeru imamo slučaj sankcija koje

nameće agent. One iziskuju neku vrstu nadzora društvenih agencija posvećenih prevenciji ovakvih i sličnih transgresija i, povrh toga, samovoljnu intervenciju pojedinaca ili zajednice. Ako zanemarimo ove svjesno nametnute sankcije, župljanin je slobodan napustiti crkvu i ne prihvatiti svoju ulogu. U slučaju proleterke nitko ne poziva na svjesnu intervenciju. Ona ne mora biti nadzirana kako bi prihvatila svoju ulogu – ona će je prihvatiti svojom voljom. Ona će, dakle, orijentirati svoj značenjski univerzum na način da joj omogući nalaženje i zadržavanje posla kako bih preživjela. Ali ako je tome tako, onda ne možemo reći da je opisano klasno djelovanje učinak značenja. Upravo suprotno, možemo sugerirati da je proleterkina značenjska orijentacija učinak njene *strukturne lokacije*.

Logika bivanja kapitalistom

Razmotrimo sada situaciju njenog poslodavca. Iziskuje li bivanje kapitalistom također kontingentno stečenu vrijednosnu orijentaciju kako bi njegova strukturna lokacija polučila učinak? Zanimljivo je da postoji relevantna sociološka tradicija koja na ovo pitanje odgovara afirmativno. Gotovo dva desetljeća nakon Drugog svjetskog rata, mnogi zagovornici teorije modernizacije pitali su se hoće li zemlje u razvoju na globalnom Jugu biti u stanju krenuti putem kapitalističkog razvoja kao i europske zemlje prije njih. Bili su inspirirani specifičnim čitanjem *Protestantske etike* Maxa Webera iz koje su iščitali da kapitalizam zavisi od posebne značenjske orijentacije prikladne njegovoj ekonomskoj logici.⁷ Za ovu vrstu veberijanske teorije presudni je argument sljedeći: za uspješnu implantaciju kapitalizma *preduvjet* je postojanje pravog vrijednosnog sistema, čime se širenje kapitalizma čini zavisnim o prethodnom kulturnom obratu. Dakle, brinulo se hoće li konfucijanizam, budizam ili hinduizam zakazati u pružanju normativne perspektive koju je uspio ponuditi protestantizam u Zapadnoj Europi. Tržišne

7) Ovo nazivam specifičnim čitanjem Weberove *Protestantske etike* jer, iako nudi uvjerljivu interpretaciju, zanemaruje Weberovu nekonzistentnost u pridavanju određujuće uloge kulturi. No, o tome ćemo morati na nekom drugom mjestu.

snage koje se nastoje probiti na Istok mogle bi dakle zakržljati jer bi tamošnjim trgovcima i biznismenima mogao nedostajati poduzetnički duh njihovih kolega u Europi.⁸

Modernizacijska teorija naglo je propala krajem sedamdesetih. Djelomično zato što je bilo očito da se regije za koje se pretpostavljalo da će patiti zbog izostanka kulturno potaknutog poduzetničkog duha ne samo razvijaju iznimno brzo već i po stopama koje svijet nikad prije nije vidio. Japan, Koreja, Tajvan, čak i Indija, iskusile su snažan ekonomski rast, nezabilježan u ijednoj europskoj zemlji tijekom prve dvije industrijske revolucije. Štoviše, njihove stope privatnih investicija dosegnule su razine za koje se samo dva desetljeća ranije mislilo da su nedohvatljive. Odakle je dolazila motivacija za ovakve investicije u tako različitim kulturama i širom mnogih regija, ako je njihovim ekonomskim akterima nedostajala odgovarajuća kulturna orijentacija? Ako je i postojao posebni "duh" koji su kapitalisti morali internalizirati kako bi uspjeli, očito je da je bio prilično široko dostupan.

Alternativno objašnjenje širenja kapitalističkih investicijskih obrazaca zasniva se na tome da oni ne ovise o prethodnoj implantaciji poduzetničkog duha. Naprotiv, ti obrasci endogeno kreiraju potrebne perspektive kroz pritiske koje na kapitaliste vrši njihova strukturna lokacija. Kapitalist je netko tko ne samo da upošljava najamni rad već se i natječe na tržištu kako bi prodao svoj proizvod. On dakle zavisi o tržištu na dva načina – tako što mora kupiti vlastite inpute, a ne sam ih stvoriti, i tako što iz prodaje mora stvoriti dovoljno prihoda kako bi opstao. Održivost njegovog pothvata ovisi o nadmašivanju rivala na tržištu. Jedini učinkoviti način dugoročnog nadmašivanja nalazi se u pronalasku načina reduciranja prodajnih cijena

8) Za argumente o tome kako kulturna orijentacija hindusa predstavlja prepreku kapitalističkom razvoju vidi: Kapp, K.W.: *Hindu Culture, Economic Development and Economic Planning in India*, Bombay, 1963. i Mishra, V.: *Hinduism and Economic Growth*, Bombay, 1962.; za manje pesimističan pogled, iako također od nekoga tko prihvaća nužnost prethodnog postojanja prikladnog kulturnog okvira, vidi: Singer, Milton: "Cultural Values in India's Economic Development", u: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, br. 305, str. 81-91, 1956.

bez rezanja vlastite profitne margine. Ovo iziskuje iznalaženje metoda povećavanja učinkovitosti, dakle, reduciranja jediničnih troškova i posljedičnog zadržavanja margina čak i u slučaju snižavanja cijena ili, drugim putem, zadržavanje razine cijena, ali uz poboljšanje kvalitete proizvoda. Ali ništa od ovoga nije dugoročno moguće bez znatnih investicija u kvalitetnije inpute – kvalitetna kapitalna dobra, vještine, materijale, itd., koje iziskuju da slobodnom voljom odabire investiranja zarade umjesto njihove potrošnje. Ako svoju zaradu usmjeri na osobnu potrošnju, to će mu, naravno, privremeno povećati užitak, ali pod cijenu potkopavanja održivosti kao kapitalista. Puko preživljavanje u konkurentskoj borbi prisiljava ga da privilegira kvalitete povezane s “poduzetničkim duhom”.

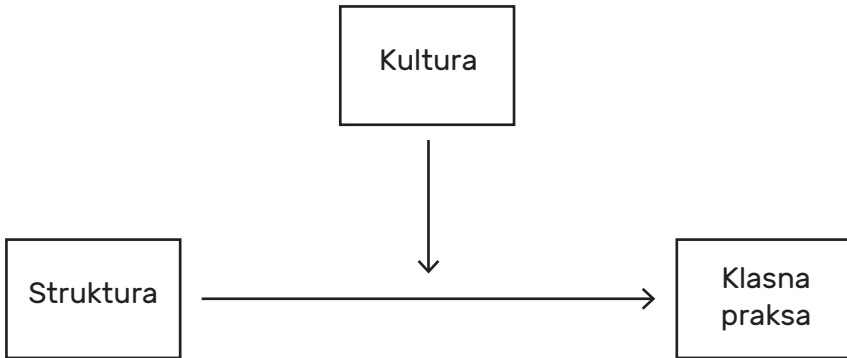
Dakle, pritisak koji izvire iz njegove strukturne lokacije disciplinirakapitalista–bilodajehinduist,musliman,konfucijanist ili protestant. Bez obzira na prethodnu socijalizaciju, on brzo nauči da se mora prilagoditi pravilima koja njegova lokacija nosi sa sobom ili će njegovo poduzeće propasti. Nevjerojatna je značajka moderne klasne strukture da se svako odstupanje kapitalista od logike tržišne konkurentnosti pojavljuje na neki način kao trošak – odbijanje ilegalnog odlaganja toksičnog mulja manifestira se kao gubitak tržišnog udjela u odnosu na one koji se odluče na taj čin; predanost korištenju sigurnijih, ali skupljih inputa pokazuje se kao rast jediničnih troškova, i tako dalje. Kapitalisti tako osjećaju ogroman pritisak *prilagodbe* njihove normativne orijentacije – njihovih vrijednosti, ciljeva, etike – društvenoj strukturi u koju su ugrađeni, a ne obrnuto, kao što je slučaj s tolikim drugim društvenim odnosima. Moralni kodovi koji se potiču oni su koji pogoduju profitabilnosti. Ponekad ovo može biti konzistentno s ne-tržišnim moralom – kao primjerice kada podizanje nadnica čisto iz pristojnosti rezultira rastom produktivnosti. Ali radi se o tome da tržište kapitalistu govori koji elementi njegovog moralnog univerzuma su održivi, a koji nisi – a ne obrnuto.

Naravno, bit će mnogo onih koji se neće uspjeti prilagoditi. U tim slučajevima, poduzeća koja vode ili nadgledaju postepeno

će gubiti konkurentnost i na kraju postati neodrživa. Ali i to ima dva učinka koji će samo dodatno osnažiti tendenciju prema kulturnoj prilagodbi – prvo, služiti će kao pokazni primjer ostalim ekonomskim akterima, kako postojećim tako i potencijalnim kapitalistima, da odbijanje napuštanja zastarjelih vrijednosti uzrokuje neuspjeh; drugo, reducirat će broj poduzetnika koji drže do tih vrijednosti i tako rezultirati slabljenjem njihova utjecaja na kulturu. Dakle, doći će do procesa selekcije u kojem će biti odstranjene one normativne orijentacije koje se nalaze u sukobu s pravilima nužnim za kapitalističku reprodukciju. Iako će uvijek biti onih koji će se odbijati ili neće biti sposobni prilagoditi moralnom univerzumu koji iziskuje bivanje kapitalistom, samo tržište će se pobrinuti za to da oni ostanu na rubu ekonomskog sistema.

Dva modela kulturnog utjecaja

Prethodna diskusija nam omogućuje prihvaćanje činjenice da je svaka akcija uronjena u značenje, ali da se istovremeno odupremo kulturalističkim zaključcima. Možemo se složiti s tim da društveni agenti moraju interpretirati strukture; možemo se također složiti da način na koji društveni agenti odgovaraju na situaciju ovisi o intervenirajućem utjecaju kulture. Ali možemo se oduprijeti zaključku za koji mnogi teoretičari misle da logički proistječe iz ovih premisa – naime, da su strukture uvijek i svugdje *učinak* značenja. Izlaz se nalazi u tome da pravimo distinkciji unutar kauzalne logike koja je u temelju utjecaja kulture na različite vrste društvenih odnosa. Oba primjera koja smo dosad razmotrili slažu se da strukture moraju biti interpretirane kako bi izvršile utjecaj na društvene agente. Razlika je u tome da snažniji kulturalistički argument pripisuje veću razinu autonomije kulturi koja na ovaj način intervenira. To je implicirano u argumentu po kojem će se agenti svrstati uz svoju potencijalnu društvenu lokaciju jedino ako su usvojili odgovarajuću normativnu orijentaciju. Kauzalna logika ovog argumenta može se dijagramski ovako prikazati:

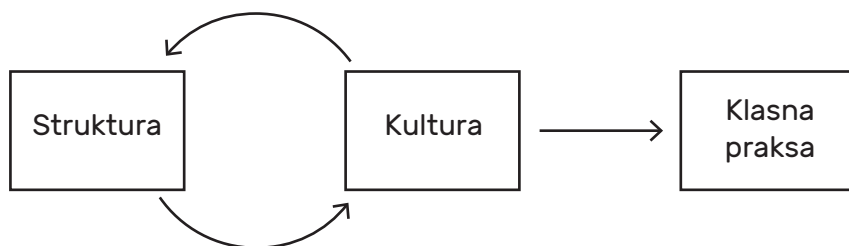
Model 1: Intervencija kao kauzalno posredovanje

Kultura je ovdje predstavljena kao kauzalni mehanizam koji *posreduje* odnos između strukture i akcije. Posredovni mehanizmi ne samo da interveniraju između kauzalnog agenta i njegova učinka već aktivno *oblikuju* utjecaj uzroka.⁹ Opis uloge značenja u ovom mehanizmu zahvaća kulturalističku tvrdnju po kojoj su strukture učinak kontingentnog procesa internalizacije uloge društvenih agenata. Prethodno stvaranje značenja čini društvenu strukturu mogućom; jednako važno, ne može se unaprijed znati je li odgovarajuća interpretativna shema pritom aktivirana. Radi se o kontingentnom ishodu različitih društvenih procesa koji čine održivost same strukture vrlo nestabilnom. Nezavisnost intervenirajućeg mehanizma predstavlja definirajući element u procesu posredovanja odnosa između ishoda i uzroka koji mu je prethodio.

Kulturalistički argument se zasniva na sljedećoj pretpostavci: ako mehanizam intervenira između uzroka i njegova učinka, onda je najvjerojatnije da će funkcionirati kao posredujući mehanizam. Složio sam se da za veliki broj, tj. većinu, društvenih odnosa ovaj model determinacije odgovara kauzalnoj logici koja je na djelu. Ali primjeri najamnog radnika i kapitalista sugeriraju da se intervencija može odigrati na drugi i prilično drukčiji

9) Za opis kauzalne logike posredovnog mehanizma vidi: Wright, Erik Olin: *Class, Crisis and the State*, London, 1978.

način. U ovoj drugoj vrsti utjecaja, intervenirajući faktor i dalje osigurava kodove i značenja potrebna za aktivaciju struktura, ali su sada njegova kontingencija i nezavisnost radikalno reducirani. Taj faktor ne oblikuje ishod nezavisno nego je oblikovan uzrokom koji mu *prethodi*. To ga čini više provodnim kanalom za utjecaj uzroka. U tom slučaju imamo *strukturu* koja oblikuje orijentaciju agentova djelovanja stvarajući kodove potrebne za njenu aktivaciju.

Model 2: Intervencija kao kauzalna transmisija

Primijetimo da je u oba modela neposredni uzrok društvenog djelovanja kultura. Dakle, oba modela potvrđuju teorem po kojem strukture moraju biti interpretirane kako bi se aktivirale. Razlikuju se po odnosu prema ishodišnoj društvenoj strukturi. U modelu 1, kultura je manje ili više autonomna u odnosu na strukturu i vrši nezavisan učinak na djelovanje. Ali u modelu 2 se implicira da društvena struktura postavlja limite na varijaciju kulturnih kodova. Zaobljene strelice označavaju povratnu vezu koja uspostavlja kompatibilnost kulturnih kodova agenata s klasnom strukturom. Činjenica da se radi o odnosu kompatibilnosti, a ne čistog kauzalnog determinizma, znači da klasna struktura ne iziskuje nikakvu *posebnu* konstelaciju značenja kako bi bila učinkovita. S obzirom na to da je sve što se zahtijeva uvjet funkcionalne kompatibilnosti, bilo koji broj tropa može zadovoljiti. Kauzalni odnos između ekonomske strukture i značenjskog univerzuma agenta jest onaj negativne selekcije – jednostavno selektira *protiv* onih želja koje bi motivirale agenta da ignorira ili odbije zahtjeve strukture. Iz tog razloga postaje

razvidnim zašto se prinude kapitalističke klase mogu ukorijeniti u širokom rasponu različitih kultura – jer sve dok lokalna kulture može motivirati agente na odgovarajući način – radnike da se pojave na poslu i rade ono što im poslodavac kaže, a kapitaliste da rade sve ono što je potrebno kako bi maksimizirali profite – može se uklopiti u zahtjeve strukture.

Postoji još jedna implikacija modela koju vrijedi zabilježiti: naime, on ne zahtijeva da se svi aspekti kulturnog okruženja moraju prilagoditi klasnoj strukturi, već samo oni koji dolaze s njom u konflikt. Klasna struktura selektira protiv onih aspekata lokalne kulture koji sprječavaju radnike i kapitaliste u prilagodbi njihovim ekonomskim ulogama. To znači da oni aspekti normativnog polja koji nisu izravno implicirani u ekonomskom djelovanju imaju kontingentan odnos prema klasnoj strukturi. Oni mogu ostati nepromijenjeni; mogu se promijeniti zbog nekih nenamjeranih posljedica klasnog djelovanja; ili se mogu promijeniti zbog društvene dinamike potpuno nepovezane s klasnom strukturom. Radi se o tome da ne postoji systemska kauzalna poveznica između ta dva fenomena. Stoga izravni pritisak kapitalističkih odnosa na okružujuću kulturu zapravo može biti vrlo ograničenog dosega.

Ovaj model kulturnog utjecaja nam dopušta da razumijemo neospornu činjenicu: ne samo što se kapitalizam proširio po cijelom svijetu, nego se modalni akteri u izrazito različitim ekonomijama – privatna poduzeća i najamni radnici – prilagođavaju prilično sličnim obrascima reprodukcije unutar zapanjujućeg raspona kultura i tradicija. Ovaj model to radi uvažavajući argument po kojem je ekonomija jednako duboko uronjena u kulturu kao i bilo koja druga domena društvenog djelovanja. Iz toga slijedi da ako je argument koji sam ponudio ispravan, onda su i strepnje oko materijalizma – da nije u stanju uvažiti značenjsku orijentaciju društvene akcije – neutemeljene.

Klasna formacija i kulturna intervencija

Do sada smo razmotrili kako se kapitalisti i radnici prilagođavaju pravilima generiranim njihovom strukturnom lokacijom, bez

obzira na njihovu prijašnju značenjsku orijentaciju. Ako se sada okrenemo dubljem ispitivanju njihove klasne situacije, uvidjet ćemo da je jedna od njenih središnjih dimenzija činjenica da se ta dva aktera nalaze u iznimno konfliktnom odnosu. Kapitalisti, da bi ostali konkurentni, moraju konstantno težiti ekstrakciji maksimalnog radnog napora svojih zaposlenika uz što manji mogući trošak. S obzirom na to da su nadnice ključna komponenta troškova, svakom se individualnom kapitalistu ispostavlja kao racionalna opcija da ekonomizira s nadnicama, bez obzira što istovremeno nastoji iscijediti svaku moguću jedinicu rada iz svojih zaposlenika. Ali radnicima sve to predstavlja iskustvo izravnog napada na elemente njihove dobrobiti i njihov odgovor se svodi na pokušaj priskrbljivanja veće zarade, smanjujući pritom količinu naporu koju moraju pružiti zauzvrat. Nagon poslodavaca ka maksimizaciji profita upreže dvije klase u odnos u kojem obje trebaju jedna drugu, ali u kojem postoji sukob interesa oko uvjeta međusobne razmjene.

Taj konflikt može poprimiti mnoge oblike. Poznato je Marxovo predviđanje kako će radnici prepoznati prednosti kolektivnog nastojanja oko zajedničkog interesa i ustanoviti organizacije posvećene tom cilju. Njihova će strukturna lokacija tako generirati proces formacije kolektivnog identiteta koji će zauzvrat potaknuti ostvarenje njihova kolektivnog interesa. Opisao je to jezgrovito kao prijelaz od klase *po* sebi u klasu *za* sebe. Treba napomenuti da iako se ovaj prijelaz ponekad opisuje kao teleološki prikaz klasne formacije – i, zaista, postoji povijest tog načina elaboracije – tome nije nužno tako. Moguće ga je reformulirati kao razumnu kauzalnu teoriju koja opisuje kako određene dimenzije strukturne lokacije radnika kolektivnu akciju ne čine samo racionalnom već i izglednom.

Prvo, sam kapitalizam dijelom organizira radnike okupljajući ih na zajedničkom radnom mjestu. Ako usporedimo ovu situaciju s onom seljaka sitnopoljednika, jasno je da iskustvo ponavljane interakcije u zatvorenom prostoru kroz duže vrijeme smanjuje

troškove nekih presudnih inputa potrebnih za kolektivnu akciju – komunikacije, razmjene informacija, planiranja, itd. Drugo, bivajući zajedno, prepoznaju svoju situaciju kao zajedničku. Vide da su svi podložni vrlo sličnim ograničenjima, da djeluju pod istom strukturom autoriteta i dijele iste odgovornosti. Treće, u toj konstantnoj interakciji stvaraju zajednički identitet i volju da se angažiraju u zajedničkim poduhvatima.

Iako se Marxov argument može predstaviti u prihvatljivom kauzalnom obliku, kritike koje su mu upućene ostaju ozbiljne. Bilo je epizoda i slučajeva u kojima su radnici slijedili zajedničke interese prema njegovoj prognozi, ali je bilo i dugih povijesnih perioda u kojima smo svjedočili suprotnom stanju – ne *konfliktu* već *stabilnosti*. Radnici su pokazali sklonost ka uspostavi organizacija za kolektivnu borbu, ali to teško možemo smatrati tipičnom pojavom u kapitalizmu. Jednako je vjerojatna situacija u kojima se naponi klasnog udruživanja poduzimaju ali propadaju, ili gdje ih se potpuno izbjegava. Rašireno članstvo u sindikatima recentna je pojava u kapitalističkoj povijesti i ograničena je na samo dio globalne radničke klase. Stoga je najviše što možemo reći u prilog Marxove prognoze to da opisuje *jedan* mogući ishod generiran modernom klasnom strukturom. A lako je uvidjeti zašto, u nedostatku prikaza mehanizama koji podrivaju tu kauzalnu sekvencu, teorija može prerasti u vrstu teleologije ili barem u neopravdano determinističku verziju same sebe – u takvim shvaćanjima strukturna lokacija se smatra dovoljnom da posluži kao okidač formacije klasnog identiteta, koji ih onda potiče na stvaranje organizacija na temelju tog identiteta i, na koncu, na angažman u ostvarivanju njihovih zajedničkih interesa.

Izazov za materijalističku teoriju sastoji se u tome da pokaže kako je moguće da klasna lokacija radnike pod određenim uvjetima može potaknuti na udruživanje oko strategije kolektivnog otpora, ali ih isto tako može motivirati da provode strategiju individualne prilagodbe. Klasna svijest i pripadajući joj oblici otpora tada bi se mogli razumjeti kao proizvodi vrlo

specifičnih uvjeta, koje se mora stvoriti i održavati, a ne kao nešto za što možemo pretpostaviti da će se pojaviti samo od sebe kroz internu logiku klasne strukture. Izostanak klasne svijesti među radnicima i činjenica samo sporadičnih i kratkotrajnih erupcija klasnog konflikta tada se mogu razumjeti kao potpuno *konzistentni* s klasnom analizom kapitalizma, a ne kao indikacije opadanja važnosti klase.

Dvije strategije klasne reprodukcije: individualizirana i organizirana

Ključ za enigmu klasne formacije leži u činjenici da optimistične prognoze poput Marxove, čak i kada ih se formulira u kauzalnom jeziku koji se teorijski može braniti, preskaču presudan korak. Fokusiraju se na kauzalne mehanizme koji bi radnike mogli potaknuti prema klasnoj organizaciji, ali nisu u stanju opisati one aspekte klasne strukture koji rade *protiv* ovakvog scenarija. Presudna značajka kapitalističke klasne strukture pozicioniranje je radnika na način da će oni uglavnom smatrati individualizirani put klasne reprodukcije ostvarivijim od onoga koji se oslanja na kolektivnu organizaciju. Postoje dvije vrste načelnih prepreka koje su ovdje u igri. Prva leži u ishodišnoj ranjivosti radnika u odnosu na moć poslodavaca, druga u generičkim problemima koji nastaju u kolektivnom djelovanju.

Ranjivost radnika

Radnici i njihovi poslodavci u političkoj se borbi ne nalaze na neutralnom terenu. Oni se susreću unutar već postojećeg polja moći na kojem poslodavci uživaju iznimnu prednost u odnosu na radnike. Razlog tome prisutan je u samoj klasnoj strukturi. Radnici djeluju u uvjetima opće nesigurnosti. S obzirom na to da ne posjeduju proizvodna sredstva, ovise o najamnom zaposlenju kod kapitalista. Ta ovisnost o poslodavcu presudno oblikuje njihovu sklonost ka kolektivnoj akciji, kao i same kapacitete. Radnici razumiju da mogu zadržati svoja radna mjesta sve dok su poželjni kapitalistu, koji može, iz niza različitih razloga, izbaciti jednog ili više njih natrag na tržište rada.

Neizvjesnost zaposlenja osnovno je stanje pozicije radnika, iako, naravno, intenzitet neizvjesnosti varira sukladno tome koliko je teško pronaći zamjenu za specifičnu radnicu. Stoga, iako poslodavci nemaju izravan pravni ili kulturni autoritet nad životom pojedinačne radnice, kao što je to slučaj u ropstvu ili kmetstvu, i dalje posjeduju ogromnu neizravnu moć u odnosu prema radnici.

To ima izniman utjecaj na izglednost kolektivne akcije. Radnici uobičajeno preferiraju sigurnost svog zaposlenja u odnosu na sklonost borbi oko uvjeta tog zaposlenja – drugim riječima, oni shvaćaju da je slabo plaćen ili opasan posao bolja opcija nego nikakav posao. Ako radnici preferiraju zadržavanje posla, to jedino može značiti da će svjesno bojkotirati aktivnosti koje bi vodile do šefove osvete. Štoviše, ako radnici nisu već organizirani, najprivlačniji način povećanja sigurnosti posla nije suprotstavljanje šefu, već nastojanje da mu se postane što atraktivnijim – tako što će raditi više od drugih, stjecati nove vještine, ili čak nuditi da će raditi za niža primanja.

U situaciji generalizirane konkurencije na tržištu rada, jednostavniji način osiguravanja vlastite sigurnosti ne predstavlja građenje formalne organizacije za kolektivno djelovanje – s obzirom da to neminovno vodi u konflikt s poslodavcem – već oslanjanje na neformalnu mrežu u kojoj je radnica rođena. U to spadaju rodbinske veze, kasta, etnicitet, rasa i tako dalje. S obzirom na to da radnici te mreže u osnovi već gotove nasljeđuju, one postaju prirodan izvor podrške u normalnim vremenima, a pogotovo u vremenima nestašice. Ironija je buržoaskog društva da, daleko od rastvaranja tih vantržišnih veza, kao što je to Marx tako retorički impresivno predskazao u *Komunističkom manifestu*, njegovi pritisci potiču radnike da se očajnički za njih drže. Važno je napomenuti da te mreže ne funkcioniraju samo kao društva materijalne podrške. One postaju i sredstva kontrole tržišta rada, reducirajući tako razinu konkurencije oko zaposlenja. Ne radi se samo o tome da se radna mjesta osigura putem prijatelja, obitelji ili kaste. Te se

veze koriste za čuvanje radnih mjesta, nekad i silom, za članove vlastite mreže. Ali to samo intenzivira klasnu orijentaciju u kojoj se nečija dobrobit osigurava putem ne-klasnih oblika udruživanja. I zaista, organizirana konkurencija na tržištu rada preko takvih mreža za učinak ima intenziviranje podjela unutar klase. Ona izravno radi protiv principa klasnog organiziranja.

Agregacija interesa

Druga prepreka klasnoj formaciji jest ono što su Claus Offe i Helmut Wiesensthal opisali kao problem agregacije interesa.¹⁰ Lako je ustvrditi da radnici imaju interesa u stvaranju udruženja za pregovaranje o uvjetima njihove razmjene s kapitalom. Ali kada stvarno razmatramo taj tip razmjene, uočit ćemo da radnici pate od specifičnog hendikepa. Za razliku od kapitala, koji se može odvojiti od osobe poslodavca, radna snaga se ne može odvojiti od osobe radnice. Dok pregovara oko razmjene svoje radne aktivnosti, radnica neposredno otkriva da će nekoliko elemenata njene dobrobiti biti izravno pogođeno tom kalkulacijom – intenzitet rada, dužina radnog dana, visina nadnice, zdravstveno osiguranje, mirovina, i tako dalje. Organizacije stvorene za kolektivno djelovanje stoga su suočene sa zadatkom uspostave dogovora među velikim brojem radnika oko ovih različitih dimenzija njihove dobrobiti.

Druga, jednako obeshrabrujuća, prepreka jest da kolektivno organiziranje za neke radnike može značiti da će zapravo *lošije* proći. Tome je tako jer su neki radnici u mogućnosti osigurati posebno unosne položaje za sebe – možda zato što posjeduju rijetke vještine ili društvene veze – što bi individualnu pregovaračku strategiju činilo puno lukrativnijom od kolektivne. Dok bi, u prvom slučaju, kolektivna akcija podrazumijevala davanje prioriteta skupu ciljeva s dužeg popisa koliko-toliko međusobno usklađenih, u drugom bi slučaju neki radnici žrtvovali svoju neposrednu dobrobit za obuhvatniju agendu.

10) Offe, Claus i Wiesensthal, Helmut: "The Two Logics of Collective Action", u: *Political Power and Social Theory*, br. 1, 1980.

Naravno, dugoročno bi i ti radnici uživali mnoge blagodati sigurnosti i snage koje članstvo u udruženju nosi sa sobom, ali redukcija neposredne dobrobiti bila bi itekako realna, i oni bi svoju odluku morali donijeti preko računice koja se bitno razlikuje od one s kojom barataju njihove kolege.

“Šlepanje”

Treća i možda najteža prepreka radničkom organiziranju poznati je problem “šlepanja”. Pošto su uvjeti i beneficije za koje se izbore radnička udruženja dostupni svim njihovim članovima, bez obzira na razinu njihova doprinosa, stvara se izopačen poticaj. Kako svaka radnica zna da će uživati u plodovima rada udruženja bez obzira na njeno individualno sudjelovanje, ali i da neće proći ništa gore ako bude izbjegavala angažman, stvara se izraziti poticaj ka prebacivanju troškova sudjelovanja na druge. Rezultat je taj da se napor u izgradnji udružene moći mora takmičiti s konstantnom tendencijom suzdržavanja od sudjelovanja među radnicima.

“Šlepanje” je uobičajena pojava u bilo kojoj situaciji u kojoj javna dobra zahtijevaju kolektivno djelovanje. Ali u situaciji opće ranjivosti i međusobne konkurencije – što je karakteristično za strukturnu poziciju radnika – to postaje još teži problem. Ne radi se samo o tome da će se individualni radnici izložiti troškovima ukoliko se odluče doprinijeti izgradnji klasnog udruženja. Radi se o tome da bi ti troškovi mogli biti toliki da ugroze njihove prihode, a time i njihovu ekonomsku sigurnost. Šanse za takav rast troškova su zapravo vrlo izgledne, s obzirom na to da poslodavci ulažu priličan napor u nadzor i izdvajanje

onih zaposlenika koji pokazuju sklonost ka stvaranju klasnih organizacija. Dakle, iako najamni radnici imaju bogatu povijest nadilaženja problema "šlepanja" izvan radnog mjesta, gdje su pripadajući rizici niži, puno je teže to učiniti na radnom mjestu gdje su rizici puno viši – čime se zaoštrava sama generička dilema.¹¹

Sva tri mehanizma koja sam opisao intrinzično su vezana za klasnu strukturu; njena su nužna komponenta. Sva tri, također, imaju učinak *pojačavanja* atomizirajućeg efekta tržišta rada i *rasplinjavanja* impulsa prema kolektivnom djelovanju i klasnoj svijesti. Pomažu nam otkriti tajnu jedne od najvažnijih zagonetki za društvenu teoriju – kako tako potencijalno eksplozivan društveni sistem poput kapitalizma može na duže vrijeme ostati stabilan? Razlog tome je što klasna struktura jamči vlastitu stabilnost tako što individualnu reprodukciju čini primamljivijom od organizirane borbe. Klasni antagonizmi bi kapitalizam činili nestabilnim kada bi se podrazumijevalo da se radnici mogu tek tako okupiti, stvoriti održive organizacije za realizaciju vlastitih interesa i ugroziti političku moć kapitalističke klase. Ali

11) Kako naglašavaju Offe i Wiesenthal, ograničenja kapaciteta zaposlenika za kolektivno djelovanje razlikuju se s obzirom na sva tri faktora. Prvo i najvažnije, dok je radnicima potrebna moć udruživanja kako bi bili u stanju poboljšati uvjete razmjene, poslodavcu takvo nešto nije potrebno. Njegova strukturna lokacija mu daje nadređenu pregovaračku moć na individualnoj razini. Već to toliko fundamentalno okreće ravnotežu moći u njegovu korist da po važnosti nadmašuje sve ostale faktore. Čak i u onim slučajevima gdje se ta potreba pojavi – na primjer, kad se poslodavci okupe zajedno kao odgovor na uspjehe radničkih organizacija – prepreke u organiziranju su relativno niže. Prvo i najočitije, poslodavci ne riskiraju osvetu svojih protivnika, s obzirom na to da je moć zapošljavanja i otpuštanja po definiciji pod njihovim monopolom. Nijedan kapitalist se ne mora bojati da će ga radnik ili kolektiv radnika otpustiti jer je pokrenuo udruživanje poslodavaca. Drugo, premda se kapitalisti natječu na tržištu, nisu toliko opterećeni heterogenošću vlastitih interesa u sukobima s radnicima. Kompanije uobičajeno teško postizu dogovor kad jedne drugima ugrožavaju profitne prilike. Međutim, to je puno rjeđe slučaj kada se okupe u sukobu s radničkim organizacijama. S obzirom na to da su radničke organizacije posvećene širenju diljem tržišta rada, svaki poslodavac zna da će, bez obzira na eventualnu kratkotrajnu prednost koju može steći jer se njegov konkurent mora nositi s uspješnim pritiscima radnika, ta prednost ispariti kad sindikati ojačaju i prošire se i do njegovih pogona. Dakle, poslodavci vide zajednički interes u suzbijanju radničkih organizacija, bez obzira na to gdje i kada se one pojavile. Činjenica da se moraju slagati samo oko tog vrlo uskog pitanja heterogenost njihovih interesa za njih predstavlja puno manju prepreku nego u slučaju radništva.

gore opisane prepreke imaju izvanrednu snagu da radnicima izbjegavanje kolektivnih strategija i biranje individualizirane obrane vlastite dobrobiti učine puno atraktivnijim. To se događa jer priklanjanje individualiziranoj strategiji nosi manje izravnih troškova – nasuprot svih troškova novca i vremena koji su potrebni za izgradnju i održavanje sindikata; a nose i manje rizika – poput rizika gubitka posla ako ih se otkrije ili ako njihove militantnije taktike borbe rezultiraju porazom.

Dakle, iako radnici mogu, u određenim uvjetima, izgraditi kolektivni identitet koji klasna borba zahtijeva, moraju nadići sve strukturne sile koje ih konstantno razdvajaju. Daleko od zapadanja u teleološki prikaz klasne formacije, oprezno ocrtavanje osnovnih struktura sistema vodi do suprotnog zaključka: ne postoji jednostavan put od Marxove klase po sebi do klase za sebe. Zaista, zagonetka sada postaje prilično drukčija od one koju su klasnoj analizi imputirali njeni kritičari. Umjesto da odgovaramo na pitanje zašto klasna struktura radnike ne uspijeva pogurati prema klasnoj borbi, zadatak postaje objasniti zašto se udruživanja radničke klase i potraga za kolektivnom klasnom strategijom uopće javljaju. To je fokus sljedećeg odjeljka i, kako ću tvrditi, u tome ključnu ulogu igraju fenomeni kulture.

Vratimo kulturu u igru

Klasna formacija se pojavljuje kada radnici provode kolektive strategije u obrani vlastite dobrobiti, nasuprot individualiziranih koje su u uobičajenim okolnostima atraktivnije. To pak zahtijeva ili slabljenje onih mehanizama koji njihove energije kanaliziraju u suprotnom smjeru od kolektivnog organiziranja, ili da radnici ojačaju volju za podnošenje žrtava koje organiziranje sa sobom nosi. To su dva analitički odvojena rješenja za problem klasne formacije od kojih svako napada jedan od dva elementa koji zajednički utječu na ishod. Prvi ublažava učinak vanjskog okruženja unutar kojeg radnici donose vlastite prosudbe; drugi mijenja moralnu računnicu na osnovu koje donose prosudbe o vanjskom okruženju.

Ponekad se dogodi da se radnici nađu u situacijama u kojima osnovne prepreke klasnom organiziranju nisu toliko snažne. Tako su kvalificiraniji radnici, a samim tim i teže zamjenjivi, manje ranjivi na osvetu poslodavaca u slučaju nastojanja stvaranja klasne organizacije.¹² Ali prednosti poput ovih nisu uobičajene, a i čak kada jesu, nisu dovoljne same po sebi. Čak i u slučajevima kada si radnici mogu priskrbiti određen stupanj izolacije od normalnih prepreka klasnoj formaciji, to nikad nije dovoljno kako bi se neutralizirali rizici koje takvo organiziranje sa sobom nosi. Radnici stoga nikad nemaju lagodan put ka samoorganizaciji, koji bi proizlazio iz slučajnosti njihova zanimanja ili lokacije. Poluga njihova djelovanja naspram poslodavca može osnažiti, ali nikad dovoljno da dođe do razine jednakosti s njim; može biti jednostavnije pronaći zajednički nazivnik, ali tehničke promjene u proizvodnji stalno podrivaju ono što su među sobom uspjeli dogovoriti; a čak i kada se doprinos u obliku vremena i napora reducira, nikad se ne spušta do nule, pa i sklonost ka izbjegavanju pridruživanja uvijek ostaje atraktivna. Potrebno je nešto više od slučajnosti sretnih okolnosti kako bi radnici stvorili stabilne i održive klasne organizacije.

Neophodan sastojak, pored povoljnog vanjskog okruženja, kulturne je naravi – pomak u normativnoj orijentaciji radnika, od individualističke ka solidarnoj. To izravno proistječe iz činjenice da je, u slučajevima preuzimanja tereta organiziranja, svaki radnik potaknut da svojevorno *žrtvuje* oskudne resurse za pothvat koji vrlo lako, i vrlo često, rezultira neuspjehom. “Šlepanje” je najatraktivniji odgovor iz individualne perspektive – stoga izbjegavanje “šlepanja” iziskuje da radnici u svoju kalkulaciju ubace i dobrobit svojih kolega, a ne samo vlastitu. Moraju svoju procjenu mogućih ishoda, iz osjećaja obveze i onoga što duguju kolektivnom dobru, barem dijelom zasnovati

12) Za sjajan prikaz načina na koji su radnici koristili takve situacije kao prednost u klasnom organiziranju vidi: Kimeldorf, Howard: “Worker Replacement Costs and Unionization: Origins of the U.S. Labour Movement”, u: *American Sociological Review*, 78/6, 2013.

na tome kakve će posljedice imati za njihove kolege. To je, dakako, esencija solidarnosti, i nije slučajno da je "solidarnost" bila slogan radničkog pokreta diljem svijeta od njegovih začetaka. Usmjeravanjem svakog radnika prema tome da dobrobit svojih kolega vidi kao nešto što ih se neposredno tiče, etos solidarnosti se suprotstavlja učincima individualizma koje kapitalizam u normalnim uvjetima stvara. Čineći to, omogućuje stvaranje kolektivnog identiteta koji pak predstavlja kulturnu pratnju klasne borbe.¹³

Ovdje valja naglasiti dva momenta. Prvi je da stvaranje etosa solidarnosti uobičajeno zahtijeva svjesnu intervenciju – on ne nastaje automatski iz klasne strukture. Elementi uzajamnosti i empatije su, naravno, dio svakodnevice u životu radničke klase. Radnici često i na različite načine surađuju na radnom mjestu kako bi se obranili od menadžerskog autoriteta. Nekad se to odvija prešutno – kao kad odbiju cinkati kolegu ili preuzmu dio posla od manje produktivnog kolege. A nekad eksplicitnije – primjerice kada se radnici dogovore oko usporavanja radnog procesa, stvore društva uzajamne pomoći i slično. Ali ti oblici kooperacije su često privremeni i zavisni o specifičnoj konstelaciji pojedinaca; i, najvažnije, pošto im nedostaju organizacijska načela, ne stvaraju veze povjerenja dovoljno čvrste i održive da konzistentno nadilaze centrifugalne sile koje radnike razdvajaju. Radnici znaju da se u normalnim okolnosti mogu osloniti na naklonost kolega – ali nikad nije jasno koliko je taj oslonac jak i koliko je povjerenje duboko.

Da bi kultura solidarnosti postala dio radničke strateške orijentacije potrebni su svjesno upravljanje i djelovanje. U svom najslabijem obliku, to znači skup *rutina* unutar i izvan radnog mjesta, oblikovanih tako da potiču izgradnju odnosa i stvaranje osjećaja povjerenja i zajedničkih obveza koji mogu potaknuti klasno organiziranje – mjesečni piknici, povremeni sastanci za iznošenje pritužbi, crkveni događaji, kulturna proizvodnja

13) I dalje jedna od najboljih studija ovog procesa: Hechter, Michael: *Principles of Group Solidarity*, Berkeley, 1987.

poput predstava i koncerata, itd. Sve su to primjeri djelovanja u svrhu stvaranja zajedničke kulture, ali nedovoljni za stvaranje organizacije. Oni se često događaju u kontekstu u kojem je jednostavno preopasno stvoriti pravo radničko udruženje, kao u mnogim dijelovima globalnog Juga čak i danas, ili kao svojevrsne preteče formalnog organiziranja.

Snažniji oblik kulturne intervencije, naravno, predstavlja stvaranje formalne organizacije poput sindikata ili stranke koje obuhvaćaju mnoge od spomenutih neformalnih rutina prakticiranih u odsustvu formalne organizacije, ali ih nadilaze konstrukcijom identiteta radničke klase. One tim neformalnim rutinama daju stalnost i strukturu, čineći ih održivim dijelom života radničke klase. Još važnije, one povezuju kolektivnu težnju radnika za vlastitom dobrobiti s kolektivnim *donošanjem odluka o strategiji*. Spontana empatija i neformalne rutine mogu stvoriti određenu razinu povjerenja među radnicima, ali ne pružaju pouzdane mehanizme za koordinaciju njihova djelovanja. Organizacije pružaju osnovu za veće povjerenje i koordinaciju jer su poduprte svojevrsnim institucionalnim obećanjem podrške svojim članovima. Jednako važno, pošto se odluke donose u dogovornom i demokratskom okruženju, kao legitimne ih moraju prihvatiti čak i oni koji su glasali protiv njih. Dakle, kada se pojavi poziv na akciju u obliku štrajka ili usporavanja proizvodnje, to će se shvatiti više kao *samo*-poticaj nego kao naredba odozgo.

Drugi moment koji valja zabilježiti je sljedeći: iako je stvaranje identiteta radničke klase čin društvene intervencije, ono nije društvena *konstrukcija*. Kultura uzajamne identifikacije koju klasna formacija iziskuje ne nastaje iz ničega, niti se njome stvara potpuno nova politička računica. Ona se gradi na materijalnim interesima i uvijek ostaje ograničena njima. Stoga radnici mogu djelovati s osjećajem obveze za dobrobit svojih kolega, ali to vrlo rijetko znači zanemaruje brige za vlastitu dobrobit. I povezano s tim, premda radnici mogu biti potaknuti na prihvaćanje rizika i žrtvi u borbi za kolektivni cilj,

njihova volja za žrtvovanjem ne mutira u potpuni altruizam. Dakako, obje te ekstremnije orijentacije su moguće: one u pravilu predstavljaju karakteristike koje definiraju ljude koje zovemo organizatorima; ili, da se poslužimo groznim primjerom žargona društvenih znanosti – “političkim poduzetnicima”. To su pripadnici klase koji grade svoje živote oko posvećenosti klasnom organiziranju, uz iznimne osobne troškove i velike rizike. Ali već sama činjenica da ih možemo identificirati kao zaseban sloj unutar klase dokazuje da je njihov slučaj sve samo ne tipičan. Osnovni zadatak organizatora ne sastoji se u tome da natjeraju sve ostale da budu kao oni – jer znaju da je to uzaludno. Njihov se zadatak sastoji u tome da uvjere svoje kolege da su organizacije i kampanje koje zagovaraju poželjne i ostvarive. To sa sobom nosi neke rizike, i oni koji budu sudjelovali podnijet će neke troškove, ali ti su troškovi opravdani zbog obećane dobiti u obliku sigurnosti, nadnica, autonomije, itd. Solidarnost ne evoluiruira u altruizam, a spremnost na žrtve ne znači prihvaćanje mučeništva.

Ta se trajna važnost materijalnih interesa očituje u nekoliko dimenzija radničkog organiziranja. Većina stupova sindikalizma primarno je usmjerena na reduciranje individualnih troškova kolektivnog djelovanja. Klasični primjer je štrajkački fond čija je svrha pomoć radnicima u periodu obustave rada. Fond funkcionira kao svojevrsna polica osiguranja koju radnici plaćaju za slučaj štrajka. Razlog zašto svaki sindikat pribjegava štrajkačkom fondu iznimno je praktične naravi – zasniva se na prepoznavanju činjenice da se članovi neće angažirati u kampanji samo na temelju principa ili identiteta. Njihovu spremnost na angažman disciplinira prosudba troškova koje to podrazumijeva – procjena o tome da li će ih moći podnijeti. Institucije poput štrajkačkog fonda materijalna su potpora na kojoj se solidarnost gradi.

Radnici dakle do određene mjere zasnivaju svoje prosudbe na onome što se od njih traži. Ali procjenjuju i praktičnost *razloga* zašto to čine – to jest, cilja kampanje. Radnici procjenjuju

kampanju ne samo prema apsolutnim troškovima koje moraju podnijeti, već i prema ostvarivosti ciljeva. Postoje granice poslije kojih će procijeniti da troškovi ne opravdavaju izglednost uspjeha. Smatrat će određenu razinu žrtvi razumnom ako im se čini da se cilj može dostići, ali će istu količinu žrtvi smatrati neprihvatljivom ako se boje da je cilj nerealističan. Dakako, ne postoji znanstvena metoda procjenjivanja koji su ciljevi dostižni i koja bi, sukladno tome, bila prihvatljiva ili neprihvatljiva razina rizika. Procjene su nekad pogrešne; u tim slučajevima može doći do pada povjerenja u organizaciju i opadanja legitimnosti. Politički organizatori se dakle suočavaju sa sljedećim izazovom: ako su njihove prosudbe o realističnosti kampanje točne, to može voditi u pozitivnu spiralu u kojoj uspjeh hrani povjerenje radnika u organizaciju i posljedično omogućava poduzimanje ambicioznijih kampanja, što povratno snaži klasnu organizaciju. Ali ako su njihove procjene pogrešne i pokušaj dostizanja preambicioznih ciljeva dovede do poraza, to može rezultirati gubitkom povjerenja, demoralizacijom, nesklonosti prema solidarnosti i povratkom na defenzivnu i individualističku orijentaciju članstva.

Ti aspekti klasnih organizacija ponovno pokazuju da radnici mogu *racionalno* odlučiti da se *ne* organiziraju. Klasični je marksizam situaciju radnika često predstavljao tako da je kao jedini razumni izbor navodio građenje klasnih udruženja. Kada se otkrilo da je sklonost prema prihvaćanju ove strategije u najboljem slučaju neujednačena unutar klase, nije bilo čudno da su neki rani marksisti takav ishod pripisivali kolapsu racionalnosti među radnicima – o tome se radilo u teoriji lažne svijesti. Drugim riječima, oni su inzistirali da je marksistička teorija ispravna, ali su *radnici* ti koji griješe u procjeni vlastitog interesa. Naravno da je točno da svatko može biti zaveden ili pogriješiti u prosudbama o tome je li oštećen ili ne. Ali teorija koja se oslanja na pripisivanje sistemske pogreške u prosudbi velikoj grupi ljudi upušta se u prilično spektakularan oblik nedosljedne argumentacije.

Uvjerljivija konceptualizacija problema izgledala bi ovako – kada radnici razmatraju atraktivnost klasnog udruživanja, implicitno uspoređuju njegovu izvedivost s opcijom individualizirane strategije reprodukcije, a obje opcije imaju svoje prednosti i nedostatke. Dok kolektivna opcija sadrži obećanje snažnije poluge u odnosu na poslodavca i mogućnost stjecanja materijalne dobiti, radnike izlaže i novim rizicima i seriji troškova koje inače ne bi morali podnositi, *ceteris paribus*. Na neki način, organizatori pitaju radnike da izaberu između tih strategija od kojih svaka dolazi sa svojom matricom rizika i nagrada. Individualizirana ruta nosi sa sobom niže neposredne rizike, ali radnika izlaže kontinuiranom menadžerskom despotizmu i nižem ekonomskom blagostanju, dok kolektivna strategija obećava više moći i bolje ekonomske ishode, ali i veći potencijalni trošak. Težak rad organiziranja ne sastoji se od jednostavnog poticanja radnika na djelovanje; zasniva se na njihovu privlačenju u članstvo mijenjanjem matrice rizika i nagrada koja ih u normalnim okolnostima čini nesklonima priključivanju ili sudjelovanju u kampanji, pa se tako kolektivnu strategiju čini atraktivnijom opcijom. Ako su troškovi previsoki ili ako kampanja pleše po rubu, solidarnost se nikad neće pojaviti ili će početi erodirati. Radnici se onda okreću sigurnosti koju daje pognuta glava i vraćaju individualiziranim strategijama reprodukcije.

U zbroju, klasna formacija zahtijeva neprestani proces kulturnog interveniranja, ali je njegova učinkovitost uvjetovana usklađenosti s materijalnim interesima radnika. Ovakav prikaz kulture u klasnoj politici prihvaća da klasni identiteti nisu prirodni ili nužni izdanci klasne strukture. Štoviše, implikacije moje argumentacije preokreću klasični marksistički prikaz na glavu. U klasičnom se prikazu pretpostavlja da klasna struktura generira klasnu svijest, što onda potiče radnike da grade klasne organizacije. Ja sam nastojao objasniti da je klasna svijest zapravo *posljedica* klasnog organiziranja. S obzirom na to da organiziranje predstavlja iznimno naporan proces, krajnje

osjetljiv na disrupcije i nestalnih temelja, to onda vrijedi i za formiranje klasnog identiteta. Stoga i činjenica da radnici često svoje interese ne identificiraju u skladu sa svojom klasnom lokacijom nije dokaz slabosti materijalističke klasne teorije – to je zapravo ono što bi ta teorija morala predvidjeti.

Zaključak

Nakon preduog zanemarivanja, pozornost istraživača ponovno se, iako sporo i zastajkujući, okreće teoretizaciji kapitalizma kao ekonomskog sistema. Posljednji put smo tome svjedočili prije pola stoljeća, u kontekstu radničkih eksplozija kasnih 1960-ih, a i danas bi se stvari mogle razvijati u tom smjeru ako se pobuna protiv neoliberalizma nastavi razvijati. Ali da bi taj povratak analizi kapitalizma bio doista produktivan, mora izbjegavati slabosti koje su je pratile u prošlosti. Jedna od najvažnijih točaka tu je ambigviteta oko uloge kulture u strukturnim i političkim dimenzijama klasnih procesa. Izostanak pažnje za kulturu u tim analizama, posljednja dva desetljeća je poslužio kao opravdanje za analitičko precjenjivanje njene uloge. Ali antidot tom trendu ne može biti jednostavan povratak političkoj ekonomiji kao da se kritike zastupnika kulturnog obrata nikad nisu dogodile. Stoga je važno suočiti se s tim argumentima i odgovoriti na izazove koje predstavljaju.

U ovom sam članku pokušao pokazati da iako su zamjerke kulturnih teoretičara opravdane, zapravo ne ugrožavaju materijalističku klasnu analizu u mjeri kako se to može činiti na prvi pogled. Moguće je prihvatiti pretpostavku da je svako društveno djelovanje filtrirano kroz kulturu, ali se istovremeno oduprijeti zaključku po kojemu bi klasna struktura stoga bila fundamentalno oblikovana kulturom. S druge strane, postoje dobri razlozi za uvažavanje kauzalne važnosti kulture u procesu klasne formacije, čak i kada se prepoznaje da ona ne može rastakati osnovne materijalne interese koji upravljaju političkim konfliktima. Kultura nastavlja operirati u obje dimenzije klasne reprodukcije, iako u različitim ulogama. Iz toga slijede dva važna zaključka.

Prvi je da možemo potvrditi stari zaključak po kojemu se kod pitanje klase fundamentalno radi o pitanju interesa i moći. Vidjeli smo da materijalni interesi igraju središnju ulogu i u klasnoj strukturi i u dinamici klasne formacije. To nam omogućava da objasnimo kako se kapitalizam uspio ukorijeniti, ostati stabilan i stvoriti prepoznatljive obrasce ekonomskog djelovanja u zapanjujuće različitim kulturama i regijama svijeta. Kapitalizam to može jer operira preko motivacijskih sklopova agenata koji se, čak i kada su pod utjecajem lokalnih kultura, nisu njihov konstrukt. Druga je implikacija: iako možemo potvrditi univerzalnost kapitalističke dinamike, kulturna analiza zadržava vrlo važno mjesto u njenoj deskripciji. To je važno, jer je jedna od bojazni koja je pokretala kulturni obrat proizlazila iz dojma da strukturne analize kapitalizma kulturu tretiraju kao kauzalno irelevantnu, pa stoga nema što doprinijeti razumijevanju odnosa između ekonomskog djelovanja i konstrukcije značenja.

Argumentacija koju sam ovdje razvio pokazuje da se kulturnu analizu može spojiti s materijalističkim klasnom analizom, na vrlo jasno definirane načine, koji se međutim razlikuju u dvije dimenzije klase koje smo ispitali. Ako je istina da se značenjska orijentacija agenata mora prilagoditi zahtjevima njihove klasne lokacije, onda je zadatak kulturne teorije da uđe u trag procesima kroz koje se ta prilagodba odvija. To će se zasigurno razlikovati od mjesta do mjesta – načini na koji hinduistički radnici u Indiju inkorporiraju logiku njihove ekonomske situacije u svjetonazore vjerojatno će se razlikovati od načina na koji to čine katolici u Meksiku. Štoviše, pitanje se može postaviti na različitim razinama analize – od mikrorazine etno-metodološkog istraživanja tvornice ili rudarskog grada do regionalne ili nacionalne analize kulturnih promjena. S druge strane, za analizu klasne formacije zadatak postaje eksplikacija uvjeta u kojima se politički identiteti formiraju oko klasne lokacije agenata, a ne oko nekih drugih aspekata njihove društvene situacije. Postoji dakako već bogata literatura historiografskih istraživanja na tu temu, ali je sociološka literatura u usporedbi puno manja. Poanta je da u materijalističkoj klasnoj analizi

nema ništa manje mjesta za kulturu nego u drugim tipovima analize. Točka u kojoj se razlikuju pitanje je kauzalne uloge koja se kulturi pridaje.

Za komentare i savjete pri pisanju ovog eseja zahvalan sam Paulu DiMaggiju, A.J. Juliusu, Iddou Tavoryju, Eriku Wrightu i sudionicima Culture Workshopa na odjelu za sociologiju NYU-a.

S engleskog preveo: Marko Kostanić

Tekst je izvorno objavljen u prvom broju časopisa *Catalyst* u proljeće 2017 godine. Zahvaljujemo autoru na dozvoli za objavljivanje ovog prijevoda u *3k*.

Jednakost ili klasni interes: tumačenje jedne dileme

Mislav Žitko

Uvodno mapiranje

Tema jednakosti u posljednje je vrijeme značajno prisutna u javnim raspravama, kako u kapitalističkom centru, tako i na periferiji. Ovdje se nećemo uključiti u te specifične rasprave, inducirane istraživanjima ekonomista poput Thomasa Pikettyja (2013) ili Branka Milanovića (2016), već želimo ponuditi formulaciju egalitarizma na ponešto apstraktnijoj razini, postavljajući ju uz referencu na marksistički pojam klase. Tako postavljen zadatak nije jednostavan kako se može činiti na prvi pogled i to zbog dvije temeljne poteškoće. Iako se doima da postoji organska veza između klasnog interesa radničke klase i jednakosti te da, shodno tome, egalitarizam proizlazi iz marksističke teorije kao što Atena iskače iz Zeusove glave, taj dojam zavarava. Postoje, naime, značajne nedoumice vezane uz status pravednosti i jednakosti najprije kod Marxa i Engelsa, a zatim posljedično u marksističkoj teoriji. Ovdje smo, odmah na početku, uveli u raspravu pojam pravednosti budući da će koncepcija egalitarizma koju zastupamo tražiti neku vrstu pravednosti, ili bolje rečeno, razlikovanje pravednog i nepravednog. Drugačije rečeno, pravednost je most prema radikalnoj koncepciji egalitarizma koji ne možemo zaobići. No, ono s čime počinjemo jest činjenica da su pravednost i jednakost predmet neke vrste sumnjičenja i preispitivanja u marksističkom diskursu. O čemu je, dakle, riječ?

Ako uzmemo samog Marxa, odnosno njegove tekstove vidjet ćemo na prvi pogled nedvojbene pokazatelje skepticizma

u pogledu pravednosti. Ovaj skepticizam u dosadašnjim se raspravama gdjekad naziva *Tucker-Wood teza*. Naime, Robert Tucker i Allen Wood¹ su pokušali, svaki u zasebnim raspravama, pokazati da Marx ne nudi osudu kapitalizma na osnovu transgresije ili povrede neke zadane norme pravednosti. Prema njihovom mišljenju, Marx to ne čini jer, prvo, transhistorijski koncept pravednosti iz njegovog očišta ne može postojati. Nadalje, kada Marx osuđuje kapitalizam, on to čini zbog otuđenja i bijede koju taj ekonomsko-politički sustav proizvodi, dakle zbog toga što sprečava razvoj ljudskih sposobnosti i sloboda. Komunističko će društvo, tako dalje glasi teza, ponuditi uvjete ozbiljenja slobode i razvoja ljudskih sposobnosti, a ne pravednost u pogledu proizvodnje ili raspodjele dobara.

Riječ je o argumentima za koje je moguće naći potporu u Marxovima tekstovima. Primjerice, Marx u često komentiranom pasusu *Kapitala* piše ovo:

Okolnost da dnevno održavanje radne snage staje samo polovinu radnog dana mada radna snaga može da deluje, da radi čitav dan, i što je vrednost koju njena upotreba stvara kroz jedan dan stoga dvaput veća od njene vlastite dnevne vrednosti osobita je sreća po kupca, ali nikako nije nepravda prema prodavcu (Marx 1978: 176).

Budući da Marx nikada nije razvio posebnu teoriju pravednosti, niti ponudio detaljniju raspravu o značenju pravednosti, ovakva i slična mjesta razbacana po njegovom opusu poslužila su mnogim komentatorima da ustvrde kako Marx ne kritizira kapitalizam zbog nedostatka pravednosti.

Dodatna potpora na razini teksta nalazi se u *Kritici Gotskog programa, Bilješkama o Adolphu Wagneru* i sličnim kraćim radovima. Sažeto rečeno, pojmovi koji se pojavljuju u

1) Vidjeti monografiju Roberta C. Tuckera, *Philosophy and Myth in Karl Marx* objavljeno 1961 godine, te članke Allena W. Wooda, „The Marxian Critique of Justice“ iz 1972. te „Justice and Class Interests“ iz 1984. godine. Za sažeti prikaz ključnih točaka rasprave vidjeti članke Garyja Younga „Doing Marx Justice“, Normana Gerasa „The Controversy about Marx and Justice“ i Kai Nielsena „Marx on Justice: Tucker-Wood Thesis revisited“.

Marxovoj analizi, poput eksploatacije, otuđenja itd. trebaju se, iz perspektive *Tucker-Wood teze*, razumjeti kao striktno deskriptivni pojmovi budući da pojam pravednosti ne može imati transhistorijski status, već može samo odgovarati pojedinom načinu proizvodnje. U tom pogledu, razdoblje kapitalizma nudi specifičnu verziju pravednosti koja odgovara tom načinu proizvodnje. Marx u *Kritici Gotskog programa* upravo povezuje pravednost i način proizvodnje na način koji naizgled odgovara Tucker-Wood tezi. Marx piše:

Šta je „pravdena raspodjela“? Zar buržuji ne tvrde da je današnja raspodjela „pravedna“? I zar ona nije faktički jedina „pravedna“ na bazi današnjeg načina proizvodnje? Zar pravni pojmovi regulišu ekonomske odnose a ne obrnuto: ne proizlaze li pravni odnosi iz ekonomskih? (Marx 1979: 1094)

Prema tome, postoje mnoga mjesta u Marxovim raspravama koja, naizgled, potvrđuju stav da se Marx ograđuje, dapače izbjegava pojam pravednosti jer drži da on potječe iz takozvane sfere nadgradnje, odnosno da način proizvodnje određuje što se u zadanom razdoblju prihvaća kao pravedno. Izgleda da, ukoliko Marxu pripišemo određenu filozofiju povijesti koja je istovremeno linearna i računa na jasan odnos između baze i nadgradnje, ne možemo naći nosivu osnovu za pravednost i slične koncepte smještene u ideološkoj nadgradnji.

Međutim, iako se rasprava o pravednosti ne može zaključiti na temelju egzegze Marxovih tekstova zbog razloga koje smo prethodno naveli, Tucker i Wood se oslanjaju upravo na tu metodu. U cilju skraćivanja nepotrebne rasprave, prije nego što krenemo dalje, ponovit ćemo ključne točke Woodove argumentacije iz članka „The Marxian Critique of Justice“ iz 1972. godine. Marxova kritika pravednosti, prema Woodu, proizlazi iz njegove kritike juridičke koncepcije društva. Pravednost je za Marxa, prema spomenutom čitanju, juridički pojam blisko povezan s pojmovima zakona i prava. Marx nije bio zainteresiran, navodi Wood, za razradu koncepcije pravednosti niti za detaljniju razradu teorije juridičkih institucija

upravo zato što ih je držao sekundarnima (Wood 1972: 255). Prevladavajući juridički koncepti formiraju se u skladu i na temelju prevladavajućeg načina proizvodnje, odnosno juridički koncepti poput pravednosti su izrazi prevladavajućeg načina proizvodnje. Ako prihvatimo juridičko očište i krenemo razmatrati institucije ili društvene odnose ocjenjujući njihovu pravednost, nužno ćemo završiti s jednostranim, u stvari, distorziranim prikazom društvene stvarnosti.

Prema tome, sažeto Woodovo čitanje Marxa svodi se na dvije točke: prvo, određenje i upotreba pravednosti u procjeni društvenih institucija i odnosa uvijek ostaje određena prevladavajućim načinom proizvodnje. Drugo, norme pravednosti predstavljaju nešto interno s obzirom na način proizvodnje, odnosno riječ je o „standardu prisutnom u ljudskoj misli samo u kontekstu specifičnog načina proizvodnje. Stoga, ne postoje opća pravila ili obrasci ‘prirodne pravednosti’ primjenjivi na sve društvene forme“ (Wood 1972: 257). Posljedično, imamo teorijsku situaciju u kojoj bismo morali držati da je ropstvo u Aristotelovo vrijeme pravedno, dok u kontekstu kapitalističke proizvodnje ropstvo nije u skladu s internim standardima tog načina proizvodnje, te je stoga nepravedno. Ovdje vrijedi navesti Woodovo objašnjenje u cijelosti:

Za Marxa, pravednost ili nepravednost nekog čina ili institucije ne sastoji se u oprimjerenju juridičke forme ili u dosezanju sukladnosti s općim načelom. Pravednost nije određena univerzalnom kompatibilnošću ljudskih djela i interesa, nego konkretnim potraživanjima historijski uvjetovanog načina proizvodnje. Postoje racionalne procjene pravednosti specifičnih činova i institucija utemeljene na njihovom konkretnom funkcioniranju unutar posebnog načina proizvodnje. Ali takve procjene ne mogu biti utemeljene na apstraktnim ili formalnim principima pravednosti valjanim za sva mjesta i sva razdoblja, niti na implicitnim ili hipotetičkim ugovorima uzetim za formalno ili apstraktno određenje pravednosti činova ili institucija (ibid.).

Usprkos navedenom prikazu pravednosti, Wood svejedno drži da Marx nije držao relativističku poziciju, barem u pogledu internih standarda. Svaki način proizvodnje ima nedvojbene interne standarde pravednosti na temelju kojih se prosuđuje status pojedinog čina ili institucije i upravo zato možemo reći da procjena pravednosti ne može biti proizvoljna. No, istovremeno stabilnost principa pravednosti nestaje kada prelazimo iz jednog načina proizvodnje na drugi. Zbog toga bi, zaključuje Wood, bio promašen svaki pokušaj da prosuđujemo kapitalizam na temelju standarda pravednosti nekog postkapitalističkog društva (Wood 1972: 270).

U postkapitalističkom društvu, naime, neće biti dosegnuti transhistorijski standardi pravednosti, nego standardi pravednosti uklopljeni u konkretni način proizvodnje, odnosno u slučaju Marxovog postuliranja komunizma, dolazimo do ukidanja klasnih odnosa (a ne ukidanja nepravedne distribucije) i shodno tome do besklasnog društva onkraj onoga što je Rawls nazvao okolnosti pravednosti (*circumstances of justice*)².

Mjesto pravednosti u Marxovoj kritici političke ekonomije

Nasuprot poziciji koju smo prethodno opisali kroz nekoliko ključnih tvrdnji ipak imamo razloga zaključiti da Marx ne odbija teoriju pravednosti u potpunosti. U stvari, budući da Marx ne izlaže teoriju pravednosti niti je to bio cilj njegovih istraživanja, dovoljno je pokazati da u nekim važnim argumentacijskim momentima, Marx mora računati na postojanje crte razdvajanja pravednog i nepravednog, ma kako ju bilo teško u cijelosti odrediti. Još je važnije da čak i u slučaju da je moguće nedvojbeno pokazati da Marx odbacuje teoriju pravednosti iz bilo kojih razloga, to ne bi značilo da bismo mogli nastaviti raspravu o egalitarizmu i klasnom interesu bez takve teorije.

2) Nastavljajući misao Davida Humea, Rawls razumije okolnosti pravednosti kao uvjete pod kojima je ljudska suradnja moguća i nužna. Postoje, prema njegovom tumačenju, objektivni i subjektivni uvjeti koji čine okolnosti pravednosti: prvi se tiču fizičkih činjenica o ljudskim bićima i činjenice relativne oskudnosti resursa. Potonje obuhvaćaju ograničenja ljudskog znanja i mišljenja koja nas vode prema pristranostima i neslaganjima.

Prije bismo morali nastaviti bez Marxa jer se, kako je već rečeno, formulacija egalitarizma koju tražimo ne dā sastaviti bez prihvaćanja relevantnosti pojma pravednosti i potrage za njim.

Iako ne možemo naći zaokruženu teoriju pravednosti u radovima Marxa i Engelsa, postoji dovoljno indicija da je njihovo polemično preispitivanje pravednosti prije svega usmjereno prema usko definiranoj distributivnoj pravednosti. U dosadašnjim je raspravama već naglašeno da je Marxova kritika pravednosti u značajnoj mjeri usredotočena na formulacije Ferdinanda Lasallea, odnosno Socijalističke radničke partije Njemačke, prema čijem je programu pravedna nadnica cilj radničke borbe, a domena distribucije dohotka pretpostavljeno mjesto političke intervencije. Marx ukazuje na nedostatke takvog poimanja u *Kritici Gotskog programa*, pokazujući da se distributivna pravednost bavi posljedicama društvenog odnosa čiji temelji leže u domeni proizvodnje (usp. Nielsen 1988b). Budući da ovaj tekst nema ambiciju da ponudi razrađenu marksističku teoriju pravednosti, već želi pokazati da pravednost ima konceptualno mjesto u marksističkoj teoriji koju je moguće iskoristiti za razradu one vrste egalitarnosti pod čijim plaštem će biti pokriveno klasno pitanje, biti će dovoljno da dotaknemo nekoliko ključnih mjesta.

Prvo, ne samo da Marx kritizira jednu verziju pravednosti, naime distributivnu pravednost, on to čini s obzirom na zanemarenu domenu odnosa proizvodnje. Prema tome, nedostatak distributivne pravednosti je relacijski obilježen: tek kada analiziramo i ukažemo na nepravedne odnose u domeni proizvodnje vrijednosti i društvenog bogatstva, možemo razumjeti odakle proizlaze nepravedni obrasci distribucije dohotka i bogatstva. Pozicija kapitala na razini proizvodnje ovisi ne samo o nepravednom prisvajanju ekonomskog *outputa* (odnosnoviška vrijednosti) već istovremeno o institucionalizaciji odnosa dominacije i opresije. Kombinacija privatnog kapitala i ugovora o radu osigurava hijerarhijsku distribuciju moći s

učincima koji nadmašuju domenu proizvodnje, ulaze u domenu distribucije dohotka i bogatstva i u konačnici se prelijevaju u druge domene društvenog života.

Marx je mnogo puta u *Kapitalu* i drugdje naglasio prividni karakter razmjene rada za nadnicu, što je u marksističkoj literaturi ponovljeno previše puta da bismo to opet ovdje navodili. Svako potpuno tumačenje mora uzeti u obzir da se samo doima da je radna snaga u potpunosti plaćena, dok se pojam eksploatacije uvodi kako bi označio i kvantificirao neplaćeni rad skriven iza ugovora o kupovini radne snage. Ovdje je nevažno da li mislimo da se transgresija pravednosti primarno tiče neplaćenog rada ili aproprijacije cjelokupnog *outputa* od strane jedne klase budući da je u svakom slučaju jasno kako nije riječ o pravednoj ili jednakoj razmjeni. Otudjenje i nemogućnost potpunog razvoja ljudskih sposobnosti jesu obilježja kapitalističkog načina proizvodnje, ali ne mogu biti, ni za Marxa ni za marksističku teoriju, supstitut ili zamjenski cilj kritike koji se pomalja nakon što isključimo pravednost – u protivnom bi analiza eksploatacije rada i analiza otudjenja bili jedna te ista stvar, što bjelodano nije točno.

No, možda je moguće reći kako eksploatacija rada označava prekoračenje granice pravednosti karakteristične za buržoaski poredak? To implicira da pravednost unutar buržoaskog poretka stoji u nekoj vrsti proturječnosti spram odnosa proizvodnje, čime se otvaraju dodatna pitanja budući da se izvornim argumentom htjelo pokazati kako pravednost ne može biti ništa više nego jedan iz serije koncepata takozvane ideološke nadgradnje, dakle nešto što je nekim (nespecificiranim) mehanizmom izvedeno iz načina proizvodnje. Problem onda postaje očit: kako ono što treba tek biti izvedeno iz načina proizvodnje može biti neusklađeno, štoviše proturječno s temeljnim mehanizmima tog istog načina proizvodnje?

Prema tome, ako je potrebno izgurati pravednost iz marksističke analize, kandidati za to su „historizacija pravednosti“ i argument o klasnom interesu. „Historizacija pravednosti“ počiva kako smo maločas vidjeli na mehaničkom

spajanju načina proizvodnje i pravednosti iz čega proizlazi da svaki pojedini način proizvodnje mora biti pravedan prema *interno izvedenom kriteriju*. Dakle, kapitalizam mora biti ili pravedan ili se moramo suočiti s prethodno navedenim nedoumicama.

Druga je opcija osloniti se na argument o klasnom interesu, kao što to, uz Allena Wooda, čini primjerice Richard Miller. Ukratko, argument se zasniva na nemogućnosti ili štetnosti nepristranog vrednovanja institucija i činova u klasnom društvu. Nepristrani pogled kakav podrazumijeva teorija pravednosti nije moguć u klasnom društvu ili, ako je moguć, taktički je pogrešan i suprotstavljen revolucionarnom djelovanju. U vezi s potonjim Wood piše da ako želimo biti na visini povijesnog „nećemo postavljati ciljeve prema nekim apstraktnim vrijednostima ili standardima da bismo zatim tražili prikladan način da ih dostignemo“ (Wood 1984: 19). Dakle, čak i da možemo utvrditi neke nepristrane standarde pravednosti logika klasnog interesa će nas tjerati da ih zanemarimo, odnosno ukoliko „pristupimo društvenoj praksi uvjereni u tezu o klasnim interesima, tada ćemo spoznati da koje god želje, vrijednosti i ciljeve imali, naša će postignuća biti određena s obzirom na način na koji promičemo interese pojedinih klasa.“ (ibid.)

U argumentu o klasnom interesu elementi historizacije pravednosti povezuju se s taktičkim obzirima, u smislu da pravocrtni tok povijesti traži od aktera da prihvati materijalističko tumačenje prema kojem se klasni interes uzima kao ultimativni taktički kompas. Argument je u svome sadržaju zapravo jednostavan – ako uzmemo klasni interes ozbiljno to znači da držimo da se klasni sukob u društvu ne može sagledati iz nepristranog očišta pravednosti, štoviše taktički je štetno uopće pokušati razvijati, tumačiti i vrednovati institucije i činove kroz takvo očišta budući da nas ono odmiče od interesa radničke klase i revolucionarne promjene društva.

Međutim, uvođenjem argumenta o klasnom interesu napuštamo polje kritike političke ekonomije budući da on uključuje pretpostavke iz drugih područja, ponajprije filozofije

povijesti i klasne teorije, a te daljnje pretpostavke su same po sebi upitne ili barem traže novu zasebnu raspravu. Primjer takvih dodatnih spornih pretpostavki: pretpostavlja se da radnička klasa ima interes koji je u potpunosti partikularan, te se pojavljuje na istoj ravnini s drugim klasnim interesima drugih klasa. Time je ostavljena po strani poveznica između interesa radničke klase i univerzalne društvene emancipacije na kojoj Marx i Engels inzistiraju na mnogo mjesta.

Na spomenute ćemo se poteškoće vratiti uskoro, zasad je dovoljno svesti račun u pogledu Marxove kritike političke ekonomije. Njegova kritika nije teorija pravednosti i stavljali bismo na nju neopravdano težak teret ako bismo tražili precizno određenje pravednosti. No, možemo utemeljeno reći da je Marx formulirao kritiku distributivne pravednosti u kontekstu kritike političke ekonomije koja ne uključuje potpuno isključivanje pravednosti kao ideološkog pojma, već se zadržava na specificiranju odnosa proizvodnje i distribucije. Marxova kritika ne razmatra ideju pravednosti, niti je usmjerena prema stvaranju teorije pravednosti pa prema tome ne nudi ni argumente za odbacivanje pravednosti izuzev jedne podvrste – distributivne pravednosti. U stvari, termin eksploatacija, vezan uz analizu kvantitativnog odnosa plaćenog i neplaćenog rada, središnji koncept Marxove teorije vrijednosti, bjelodano označava točku procjene pravednosti proizvodnih odnosa. Eksploatacija rada se neminovno pokazuje kao nepravda, osim unutar teorijski opskurnih uvjeta marksologije u kojima, budući da je riječ o buržoaskom konceptu smještenom u domeni nadgradnje, predstavlja pravedan odnos radnika i kapitalista.

Cijena takvog obrata u kojem pravednost predstavlja ključno obilježje eksploatacije rada visoka je za marksističku teoriju i razmatranje egalitarizma. U njemu se pravednost, pravo i moral pojavljuju bez distinkcija, doduše ne kao sinonimi, već prije kao teško razlučivi niz pojmova iz domene nadgradnje, implicirajući da Marx nije bio u stanju razmotriti *ne-juridičku* konceptualizaciju pravednosti. Sama kritika političke ekonomije nužno ostaje osiromašena za najrafiniraniji dio Marxove analize budući da pronicljivi rad kritike koja pokazuje „drugú scenu“

iza onoga što na površini izgleda kao slobodno ugovaranje i razmjena ekvivalenata mora ostati skrivena kako bi cijeli postupak proglašavanja eksploatacije pravednom zadržao konzistentnost i utemeljenost tumačenja. Ukoliko se prihvati juridička redukcija pravednosti i materijalistička teorija povijesti utemeljena na pretpostavci da su klasni interesi uvijek samo partikularni, potraživanje jednakosti gubi svako utemeljenje. Klasni interes u tom slučaju biva suprotstavljen egalitarizmu, odnosno klase se bore za poziciju dominacije bez spominjanja emancipacije što čini potragu za primjerenim prostorom jednakosti bespredmetnom.

Pravednost onkraj Marxa

Nije bez ironije da nas marksološka eliminacija pravednosti, ovdje izražena u Tucker-Wood tezi, dovodi do poteškoća koje su veoma slične onima proizašlim iz potrage za transcendentnim okvirom pravednosti, to jest, kako ga naziva Amartya Sen, transcendentnim institucionalizmom. Transcendentni pristup, za koji Sen tvrdi da se prostire od Hobbesa do Rawlsa, ima dva obilježja:

Prvo, usmjerava pozornost na ono što smatra savršenom pravednošću, a ne na relativne usporedbe pravednosti i nepravednosti. Samo pokušava ustanoviti društvene značajke koje se u pogledu pravednosti nesmiju transcendirati te se stoga ne bavi poređenjem ostvarivih društava, od kojih možda nijedno ne odgovara idealima savršenstva... Drugo, u potrazi za savršenstvom, transcendentni individualizam usredotočuje se prvenstveno na odgovarajuće institucije i ne bavi se izravno stvarnim društvima koja bi naposljetku nastala (Sen 2017: 35).

Prema tome, transcendentni se institucionalizam bavi određenjem idealnih ili idealno pravednih institucija i čini to putem teorijskih konstrukcija i misaonih eksperimenata, te se Rawlsova teorija koja traži principe pravednosti pod određenim pretpostavkama (razložnost pojedinaca, veo neznanja itd.)

može uzeti za ogledni primjer. Sen, dakako, ne drži da je transcendentni pristup bezvrijedan, međutim nakon duge i temeljite rasprave naglašava da „Teorija pravednosti mora imati nešto reći o izborima koji se stvarno nude, a ne tek držati nas u jednom zamišljenom i neuvjerljivom svijetu nenadmašne veličajnosti“ (ibid. 118).

Marksološko odbacivanje pravednosti također nudi konstrukciju nenadmašne veličajnosti u obliku komunističkog društva onkraj okolnosti pravednosti. Riječ je društvu utemeljenom na postkapitalističkom načinu proizvodnje u kojem prevladava obilje dovoljno da se Marxova formulacija „svi prema mogućnostima, svakom prema potrebama“ doslovno primjeni. Temeljna poteškoća ne leži u zamišljanju i konstrukciji komunističkog društva ili društva savršeno pravednih institucija, nego u suspenziji pravednosti i jednakosti, njihovoj neutralizaciji u pogledu tekuće teorijsko-političke upotrebe. Ta se neutralizacija dakako odvija posredstvom sasvim suprotstavljenih pretpostavki i ciljeva – besklasnog društva s jedne, te savršeno pravednog društva s druge strane. Međutim, iako proizlaze iz različitih tradicija i motiva, u oba slučaja imamo posla s teorijski fundiranom ravnodušnošću prema ljudskim iskustvima i ostvarenjima u kontekstu postojećih odnosa moći (usp. Sen 2017: 119ff).

O pravednosti, pojmu koji niti je stran Marxovoj kritici političke ekonomije niti ju iscrpljuje, može se govoriti u komparativnim terminima i bez postavljanja nedohvatljivih pravednih institucija za ekskluzivni cilj razmatranja. Kada su, kako piše Sen, „u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću ljudi tražili ukidanje ropstva, nisu to činili u iluziji da će ukinućem ropstva svijet postati potpuno pravedan... Abolicija je bila najviši prioritet zbog dijagnoze nepodnošljive nepravde u ropstvu i nije bilo potrebno tražiti konsenzus o tome kako bi izgledalo savršeno pravedno društvo“ (ibid. 48). Slično tome, eksploatacija radne snage analizirana u *Kapitalu* predstavlja nepravdu čije ukidanje samo po sebi ne otkriva specifičnu putanju do budućeg postkapitalističkog društva, niti dotiče

sve vrste nepravde koje karakteriziraju sadašnje kapitalističko društvo. Ipak, nastojanje oko pravednosti proizvodnih odnosa nedvojbeno predstavlja korak prema postkapitalističkom društvu, što podrazumijeva suočavanje s mnogostrukim aspektima eksploatacije radne snage (kako onim formalnim, juridički kodiranim, tako i neformalnim).

Drugim riječima, komparativno razmatranje pravednosti suočava se sa složenom materijalnošću stvarnih institucija i ljudskih života izvan institucija. Na tom se mjestu dotiču pravednost i jednakost, u mjeri u kojoj se na potencijalne ili stvarne povrede pravednosti pokušava odgovoriti uvođenjem principa jednakosti. Naravno, potraživanje jednakosti dolazi u različitim oblicima i s različitim ciljevima. Naime, možemo se protiviti nejednakosti jer držimo da su nejednaki odnosi sami po sebi (intrinzično) loši. S druge strane, egalitarizam može biti važan na ne-intrinzičan način, odnosno vezan uz vanjske razloge. T.M. Scanlon navodi da možemo biti zastupnici jednakosti jer je ona često uvjet za smanjenje ili uklanjanje deprivacije i patnje, jer nejednakost vodi ka neprihvatljivoj koncentraciji moći i dominaciji ili zbog toga što nejednakost slabi osjećaj samopoštovanja, osobito samopoštovanja onih u najgoroj poziciji itd. (O'Neill 2008; Scanlon 2003).

Važno je što preciznije odrediti značenje egalitarizma, ne samo zbog množine razloga koji mogu stajati iza potrage za jednakošću, nego i stoga što u javnom diskursu danas kola jedna od ponajmanje razvijenih inačica – egalitarizam shvaćen kao uravnilovka. Da stvari budu gore, odmah iza spomenute inačice slijedi u intelektualnom polju najpopularnija verzija egalitarizma shvaćenog kao jednakost šansi. Nijedna od spomenutih inačica nema ništa zajedničko s *demokratskim egalitarizmom* koji ćemo, oslanjajući se na formulaciju Elizabeth Anderson, razmatrati u nastavku rasprave.

Pravednost, jednakost i društvene klase

Iz dosadašnje rasprave je jasno da, prvo, pravednost i jednakost traže određenje i specifikaciju. Nasuprot marksologiji, i

pravednost i jednakost mogu, štoviše moraju biti smještene unutar marksističke analize. To znači, drugo, da se mora analitički uspostaviti odnos između konceptualizacije pravednosti, odnosno jednakosti i društvene klase kao markera sukoba. Iz pozicije marksističke teorije riječ je o složenom zadatku budući da se u klasnoj stratifikaciji i klasnoj borbi ne iscrpljuje cijeli spektar nejednakosti karakterističan za kapitalizam. Upravo zato demokratski egalitarizam mora obuhvaćati više dimenzija društvenosti, nadmašujući isključivo klasnu problematiku.

U svrhu pojašnjavanja i daljnje razrade demokratskog egalitarizma krenuti ćemo s teorijskom intervencijom Nancy Fraser koja pokušava razbistriti pitanje društvene pravednosti u razdoblju politikā identiteta. Rasprava koju nudi Fraser je posebno pogodna budući da se sastoji od elemenata o kojima smo dosad raspravljali, naime pravednosti i jednakosti. U prvoj se rečenici njezine rasprave navodi kako se u današnjem svijetu potraživanja društvene pravednosti sve češće smještaju u jednu od dvije moguće vrste, pa tako raspravljamo ili o pravednosti u vezi s ekonomskim pitanjima distribucije resursa i bogatstva, ili pak govorimo o pravednosti u pogledu priznanja pojedinih društvenih identiteta (Fraser 2003: 7). Politika identiteta u tom pogledu funkcionira kao otkrivanje mehanizama isključenja nekih društvenih identiteta, isključenja koje se provodi prema etničkoj, rasnoj, rodnoj ili nekoj drugoj osnovi. Tvrdeći da danas dominira traženje društvene pravednosti vezano uz identitetske traume i ozljede Fraser želi ukazati na činjenicu da je nakon pada Berlinskog zida prihvaćeno gledište prema kojem je pitanje raspodjele resursa i bogatstva najbolje prepustiti kapitalističkim tržištima. Međutim, Fraser ne želi naprosto vratiti primat jednoj analitičkoj kategoriji – društvenoj klasi – i na taj način staviti u prvi plan pravednost distribucije. Upravo suprotno, antiteza klasne politike i politike identiteta, to jest ekonomske redistribucije i društvenog priznanja je prema njezinom mišljenju lažna.

„Moja je opća teza“, piše Fraser, „da pravednost danas traži i redistribuciju i priznanje podjednako. Nijedna komponenta sama nije dovoljna... Teorijski, zadaća se sastoji u izvedbi dvodimenzionalnog koncepta pravednosti koji može uklopiti potraživanja društvene jednakosti (*social equality*) i potraživanja za priznanje razlika (*recognition of differences*). Praktično, zadaća se sastoji u razradi programatske političke orijentacije koja može integrirati najbolje od politika distribucije s najboljim politikama priznanja.“(ibid. 9) Integracija potraživanja pravednosti u stvari je lakša nego što se možda doima na prvi pogled, ponajviše zato što se nepravednost kad je posrijedi većina društvenih kategorija već pokazuje u obje dimenzije. Uzmimo primjerice rodnu nepravdu: ona se pojavljuje kao podređenost žena, što uključuje seksualno nasilje, maltretiranje i stigmatizaciju na radnom mjestu, marginalizaciju u javnoj sferi i druge aspekte koji ukazuju na ono što Fraser naziva nepravde priznanja (*injustices of recognition*) (ibid. 21). Nepravde priznanja, međutim, uobičajeno imaju implikacije vezane uz nepravde distribucije, pa tako govorimo primjerice o rodno uvjetovanoj distribuciji dohotka na način koji se u konačnici pokazuje kao ekonomska ovisnost i podređenost žena. Ekonomska podređenost proizvodi zajedno s nepravdama priznanja poročni krug u kojem jedna vrsta nepravde hrani drugu.

Ovdje treba napomenuti da Fraser određuje nepravde priznanja suprotstavljajući se autorima poput Axela Honnetha i Charlesa Taylora. Nasuprot njihovim pokušajima da identitetsku problematiku sagledaju kroz prizmu samoostvarenja, iz čega proizlazi da je onima koji ne mogu ostvariti jednaki status u društvenoj interakciji narušena mogućnost osobnog razvoja, razmatranje nepriznavanja i isključivanja pojedinih identiteta kroz očiste pravednosti omogućuje da razumijemo problem u terminima institucionalnih praksi i društvenih odnosa, radije nego u terminima individualne psihologije i interpersonalnih odnosa (ibid. 32) Nadalje, samo na taj način možemo sagledati ekonomsku i identitetsku opresiju, nepravednu distribuciju i

nepravde priznanja, unutar jedinstvene i obvezujuće domene. Normativnu jezgru pristupa kojeg Fraser zastupa čini ono što naziva paritet sudjelovanja (*parity of participation*): prema njoj „pravednost zahtjeva društvene aranžmane koji dopuštaju svim (odraslim) članovima društva ulazak u međusobnu interakciju temeljenu na jednakosti“ (ibid. 36). Paritet sudjelovanja predstavlja snažan, u zadanom kontekstu dobro osmišljen kriterij pravednosti koji omogućuje povezivanje pravednosti i jednakosti. Paritet sudjelovanja se sastoji od dva elementa, (a) objektivnog uvjeta kojim se osigurava *neovisnost i „glas“* za sve članove društva, odnosno isključuju se svi društveni aranžmani – poput deprivacije, eksploatacije, političke podređenosti i sl. – koji onemogućuju ravnopravnost interakcije, i (b) intersubjektivnog uvjeta koji traži da institucionalizirani kulturni obrasci izražavaju jednako poštovanje prema svim sudionicima, te jednaku mogućnost osiguravanja društvenog ugleda (ibid. 36). Vidljivo je da objektivni i intersubjektivni elementi pariteta sudjelovanja odgovaraju brizi o klasnoj politici i politici identiteta, to jest zahtjevima za redistribuciju i priznanje s kojima je Fraser započela raspravu. Egalitarizam koji ona nudi utemeljen prema kriteriju pariteta sudjelovanja ne razlikuje se u suštini od demokratskog egalitarizma u formulaciji Elizabeth Anderson. Oba nas, kako je ranije rečeno, vode od ukazivanja na društvene nepravde prema određenju prostora jednakosti i, na temelju toga, razrade egalitarizma. Obe inačice egalitarizma, nadalje, imaju univerzalističku komponentu budući da se obraćaju svim članovima društva držeći ih jednako moralno vrijednima. Konačno, oba uzimaju u obzir klasnu podjelu društva, identificiraju posljedice nepravde na temelju klasne strukture, ali ne pretpostavljaju da suočavanje s klasnom strukturom u potpunosti odgovara na sva pitanja pravednosti, odnosno jednakosti.

Nije teško odgonetnuti uzrok sličnosti zbog kojeg se pristupi Fraser i Anderson značajno preklapaju – naime, polemika između Nancy Fraser i Axela Honntha publicirana je prije

nego što je Anderson objavila svoju raspravu. Anderson je popratila razmjenu Fraser i Honnetha, te uklopila neke važne formulacije egalitarnosti iz te debate, poput ishodišne premise da svi članovi društva imaju jednaku moralnu vrijednost, u vlastitu razradu, odnosno formulaciju demokratskog egalitarizma. Međutim, bez podcjenjivanja doprinosa Nancy Fraser, u ostatku teksta ćemo se usredotočiti na demokratski egalitarizam kakav nudi Anderson. Nekoliko je razloga za to: prvo, Fraser uzima za pozadinu svoje rasprave u akademskim krugovima dobro poznati spor između klasne politike i politike identiteta, dok Anderson odlučuje polemizirati sa zastupnicima jednakosti šansi, odnosno egalitarizma sreće. Kontekst uspona jednakosti šansi mnogo je značajniji jer na njemu možemo proučavati temeljne razlike između lijeve i liberalne pozicije, te analizirati sveprisutne učinke diskursa ekonomske znanosti koji su fatalno prisutni čak i u raspravama o jednakosti. S time povezano, Anderson nadovezujući se na prethodne radove Amartyje Sena, uvodi slobodu kao uvjet ostvarivanja jednakosti. Važnost tog poteza teško je precijeniti. On nas oslobađa lažne antiteze jednakosti i slobode, fraze koja je u javnom diskursu uslijed neprekidnog ponavljanja gotovo okoštala i koja veoma često funkcionira kao opravdanje za opresivne institucije i prakse bez potrebnog argumentacijskog utemeljenja. Štoviše, pojavljivanje slobode kao uvjeta jednakosti (a ne njezine negacije) važno je i za marksističku teoriju, odnosno za često zaboravljenu činjenicu da pojam slobode leži u središtu Marxove filozofije prakse. Konačno, uzimajući u obzir da smo u ovu raspravu krenuli kroz razmatranje odnosa jednakosti i klasnog interesa, Anderson pruža mnogo razrađeniji uvid u pretpostavke i mehanizam, ne samo ekonomske demokracije, nego – korak dalje – i demokratske ekonomije.

Demokratski egalitarizam: negativno određenje

Demokratski egalitarizam se u prvom redu određuje naspram doktrine o jednakosti šansi, odnosno njezine teorijski razrađenije

formulacije koja se vodi pod nazivom egalitarizam sreće (*luck egalitarianism*). Egalitarizam sreće je teorija distributivne pravednosti koja, prema riječima Richarda Arnesona, teži da pronađe kriterije naknade ili odštete za članove društva koji su pogođeni nekom nesrećom za koju ne snose odgovornost. Život je lutrija, objašnjava Arneson, u kojoj će neki biti blagoslovljeni sretnim okolnostima bez vlastite zasluge, dok će drugi biti pogođeni nesrećom bez vlastite krivnje i zadaća je distributivne pravednosti ujednačavanje pozicija, dakle stvaranje jednakih početnih pozicija prema nekom skupu kriterija (Arneson 2008). Na prvi pogled se ne čini da može biti bilo što sporno u vezi nastojanja egalitarizma sreće da osigura kompenzaciju za one koji su se našli u tegobnim okolnostima bez vlastite krivnje. Međutim, egalitarizam sreće je odgovor na kritike jednakosti koje dolaze s različitih strana; on je poput njegove pučke inačice, jednakosti šansi, pokušaj da se jednakost poveže s principima tržišta i meritokracije.

Naime, egalitarizam sreće razlikuje sirovu sreću (*brute luck*) od sreće izbora (*option luck*), što je samo reformulacija metafore *lutrija života*. Neka sreća ili nesreća – rođenje u bogatoj ili siromašnoj obitelji, obdarenost posebnim talentima nasuprot netalentiranosti, fizička ljepota ili ružnoća – nisu rezultati naših izbora, nego će nam biti zadani u sirovom, voljom neposredovanom, obliku. Sreća izbora s druge strane, biti će neposredno ovisna o našim odlukama i potezima. Iz perspektive demokratskog egalitarizma problem s dualizom *sirove sreće* i *sreće izbora* odnosi se na činjenicu da se sreća izbora događa na tržištu gdje pojedinci iskazuju svoju odgovornost i sposobnost. Tržište je prema tome mjesto, odnosno institucija koja ima mandat vrednovati naše ekonomske odluke i druge životne izbore. Egalitarizam sreće kao teorija distributivne pravednosti ne preispituje tržišne ishode, već se bavi genetskim, to jest biološkim obilježjima pojedinaca i njihovim inicijalnim obiteljskim uvjetima. Elizabeth Anderson zaključuje da je egalitarizam sreće u stvari hibrid kapitalizma i države

blagostanja: slobodno tržište upravlja distribucijom dobara koja se može pripisati faktorima za koje su pojedinci odgovorni, dok država blagostanja upravlja, odnosno nadoknađuje za nesreću proizašlu iz okolnosti izvan naše kontrole (Anderson 1999: 308).

Drugim riječima, društvo ne duguje nikakvu naknadu ili sigurnosnu mrežu za nesreću koja je proizašla iz svjesnih, odnosno voljnih izbora. To znači nikakva kompenzacija ili osiguranje za štediša koji su oročili štednju u propalu banku, ni rudare, vatrogasce i druga rizična zanimanja, niti za nezaposlene ukoliko je njihov gubitak posla uzrokovan uobičajenim tržišnim natjecanjem. Nikakva pomoć nije predviđena ni za njegovatelje u obitelji, kućanice i druge osobe bez plaće ili nadnice. Naime, sve navedeno su rezultati izbora pojedinaca, a egalitarizam sreće „ne postavlja nikakva ograničenja na strukturu prilika koje generira slobodno tržište. Ništa ne može spriječiti da čak i oni čije su odluke bile razborite, ali ih je zadesila nesreća izbora, padnu u dužničko ropstvo, budu podvrgnuti izrabljivačkim uvjetima rada i drugim oblicima eksploatacije“ (ibid. 298). Ovdje, naravno, ne možemo iscrpiti sve primjere iz domene slobodnih odluka i izbora koji se tretiraju kao pravedni ishodi, no ključna je činjenica da se tržište uzima kao ekskluzivni mehanizam alokacije, štoviše tržišna je utakmica glavni sudac naših uspjeha i neuspjeha. Nadalje, Anderson naglašava da se bilo kakvo ublažavanje krutih tržišnih kriterija pod premisama egalitarizma sreće može dogoditi samo po cijenu paternalizma. S obzirom da se tržišni uspjeh nedvojbeno prikazuje kao rezultat, ne samo osobnog izbora, nego i razboritosti i sposobnosti, naknada i pomoć za one koji nisu uspjeli u tržišnoj utakmici dolazi samo pod paternalističkim plaštem brige za glupe, neodgovorne ili nesposobne sugrađane. Isto vrijedi za različite univerzalne programe poput socijalnog osiguranja, zdravstvenog osiguranja, pomoći u slučaju prirodnih katastrofa i sl. (ibid. 301). S obzirom na premise egalitarizma sreće, riječ je o paternalističkoj intervenciji kojom se neodgovorni i nesposobni

spašavaju od nesreće koja bi bila prouzročena njihovim vlastitim izborima. Izvornom razdvajanju sirove sreće i sreće izbora korespondira ideja o tržištu zdravstvenog i drugog osiguranja, što znači da, primjerice, vozač koji umire od posljedica nesreće koju je sam skrivio nema pravo na zdravstvenu pomoć ako nije uplaćivao osiguranje.

Sa spomenutim izvornim razdvajanjem čini se da zastupnici egalitarizma odgovaraju na prigovore da uvođenje jednakosti rasipa resurse, potiče osobnu neodgovornost i neopravdano obeštećuje i pokriva članove društva u trenutku suočavanja s posljedicama vlastitog djelovanja. Cijena tog odgovora i uspostavljanja poveznice između distributivne pravednosti i tržišta je posvemašnje otuđenje od izvorne motivacije egalitarizma koja je tako snažno prisutna kod autorica poput Fraser i Anderson, odnosno društvenih pokreta koji ih inspiriraju, a to je borba protiv različitih oblika opresije i diskriminacije u društvu. Ovoj inačici isključivo zainteresiranoj da početni uvjeti natjecanja budu jednaki svakako je pošlo za rukom da se uklopi u opće mnijenje o pravednosti informirano ekonomskom disciplinom.

Anderson ide, međutim, korak dalje u istraživanju, te otkriva daljnje poteškoće s egalitarizmom sreće. Naime, osim rigidnih tržišnih kriterija, olakšanih gdje kad samo posredstvom paternalističke intervencije, ono na što nailazimo kada se okrenemo od domene sreće izbora prema sirovoj sreći može se, tvrdi Anderson, opisati samo kao jedna vrsta nepoštovanja vođenog sažaljenjem prema različitim grupama „prirodno“ unesrećenih.

U svrhu popravljivanja položaja glupih, netaleantiranih, ružnih, neprilagođenih i drugih unesrećenih bez vlastite krivice, društvo ih mora najprije klasificirati kao unesrećene da bi im zauzvrat moglo putem redistribucije resursa (ili na neki drugi način) kompenzirati urođenu nesreću. Dakle, ako pogledamo razloge redistribucije, oni su mahom vezani uz neku vrstu invalidnosti ili hendikepa, državno ovjerene i klasificirane inferiornosti,

što znači da ljudi dobivaju ruku pomoći zato što su inferiorni, a ne zato što su jednaki (ibid. 306). Da bi preciznije opisala djelovanje države blagostanja na premisama egalitarizma sreće Anderson uvodi razlikovanje sažaljenja i suosjećanja. Suosjećanje je temeljeno na svijesti o patnji ili nesreći drugih i cilja ka uklanjanju društvenih uvjeta koji su ih omogućili bez moralne osude. Sažaljenje je izraz superiornosti nad zakinutim, hendikepiranim ili drugačije unesrećenim članovima društva, ne cilja prema ukidanju društvenih uvjeta patnje, odnosno nepravde, nego prema ujednačavanju pozicija (ibid. 307).

To je, onda, ono što donosi egalitarizam sreće ili sestrinska doktrina o jednakosti šansi, naime „hibridnu verziju kapitalizma i države blagostanja u kojoj se ogleda zlobna, prijezirna i parohijalna vizija društva koje ljudsku raznolikost reprezentira hijerarhijski, moralistički suprotstavljajući odgovorne i neodgovorne, prirodno superiorne i prirodno inferiorne, nezavisne i zavisne. Bez pomoći za one koji su obilježeni kao neodgovorni i samo s ponižavajućom pomoći za one koji su proglašeni prirodno inferiorni (ibid. 308). Takva vrsta egalitarizma, kako smo već napomenuli, ima mnogo zajedničkog s ekonomsko-političkim pozicijama izgrađenim na vjeri u tržišno natjecanje, osobito zato što se sasvim odmaknula od uravnolovke (ujednačavanja prema dolje) i zainteresiranosti za jednakost ishoda, s pratećim optužbama za rasipanje resursa i umjetno ograničavanje „prirodnih“ razlika među članovima društva. S druge strane, egalitarizam sreće nema gotovo ništa zajedničko s borbama protiv eksploatacije, rasizma, seksizma i drugih vrsta opresije, borbama koje su motivirale i sadržajno gradile egalitarnu teoriju od samih početaka. Završno pitanje glasi: može li demokratski egalitarizam bolje?

Demokratski egalitarizam: pozitivno određenje

Ovdje ne možemo ući u iscrpnu raspravu o teorijskim i širim društvenim uvjetima odgovornim za suprotstavljavanje slobode i jednakosti, ali nećemo pogriješiti ako kažemo da se taj omiljeni *trade-off* umnogome temelji na veoma uskom shvaćanju

slobode, s jedne, te najslabije domišljenoj inačici jednakosti, s druge strane. Samo ako slobodu shvatimo isključivo u njezinom negativnom određenju (takozvana *sloboda od*) koje računa na nepostojanje prepreka vlastitom djelovanju i samo ako jednakost povezujemo isključivo s procedurama ujednačavanja ishoda navedeni *trade-off* ima smisla. U okviru demokratskog egalitarizma odvija se redefinicija slobode i jednakosti koja ukida spomenuti *trade-off*. Prije svega, Anderson otvara pozitivno određenje demokratskog egalitarizma tvrdeći da je njegov temelj društvena i politička jednakost izvedena iz univerzalne moralne jednakosti svih članova društva.

Demokratski egalitarizam želi ukinuti odnose društvene opresije tamo gdje se egalitarizam sreće bavio „prirodno“ uvjetovanim nepravdama. Prema tome, nepravdu koja se očituje kao nejednakost treba razumjeti relacijski – riječ je o društvenom odnosu (ibid. 313). Budući da demokratski egalitarizam nije primarno zainteresiran za obrasce distribucije (resursa, blagostanja ili nečeg trećeg), već analizira društvene odnose unutar i posredstvom kojih se odvija distribucija, biti će zainteresiran za sjedinjenje zahtjeva za redistribucijom i priznanjem, na način koji je već objašnjen kod razmatranja pariteta sudjelovanja (ibid. 314). No, ako je točno da svaki egalitarizam bira ono što želi ujednačiti, što konkretno demokratski egalitarizam pokušava učiniti jednakim? Odgovor glasi: sposobnosti (*capabilities*). Demokratski egalitarizam preuzima pojam sposobnosti od Amartyje Sena (1992; 2017); u njegovoj analizi sposobnosti su ime za skup stanja i aktivnosti koje osoba ima mogućnost ostvariti, odnosno koje je slobodna ostvariti.

„Budući da je“, navodi Sen, „ideja sposobnosti povezana sa stvarnom slobodom, ona središnju ulogu pridaje stvarnoj sposobnosti osobe da čini različite stvari koje drži vrijednim činiti. Pristup sposobnosti fokusira se na život ljudi, ne samo na resurse koje ljudi imaju u obliku posjedovanja ili korištenja upotrebnih predmeta koje imaju. Često se smatra da su dohodak

i bogatstvo glavni kriteriji čovjekovog uspjeha. Predlaganjem bitnog pomaka žarišta sa sredstava za življenje na stvarne mogućnosti koje osoba ima, pristup sposobnosti cilja na posve korjenitu promjenu standardnih evaluacijskih pristupa koji se široko primjenjuju u ekonomiji i društvenim istraživanjima“ (Sen 2017: 243).

Dakle, pristup sposobnosti nije usredotočen samo na pojedine funkcije poput održavanja zdravlja, bavljenja politikom, kupovine stana, pisanja knjiga i sl., nego na mogućnost da se neki skup funkcija ostvari bez obzira da li će neke od njih doista biti ostvarene. Naša je sloboda veća u mjeri u kojoj naše sposobnosti obuhvaćaju veći skup funkcija, odnosno, što imamo više mogućnosti za ostvarenje široke lepeze funkcija. Pristup sposobnosti je važan budući da nas zanima stvarna sloboda koja se ne može utvrditi sudeći isključivo po dohotku ili bogatstvu jer će osobe s istom razinom dohotka ili bogatstva imati sasvim različite mogućnosti prevođenja tih sredstava u željene ciljeve ako ih stavimo u različite geografske, klimatske, političke ili ekonomske kontekste. Uzimajući podužu Senovu raspravu u obzir, Anderson određuje da je cilj demokratskog egalitarizma osigurati društvene uvjete slobode u terminima sposobnosti, ali se pritom postavlja pitanje koje točno sposobnosti društvo ima obvezu ujednačiti? (Anderson 1999: 316). Negativno određeno, cilj je demokratskog egalitarizma izbjegavanje i ukidanje opresivnih društvenih odnosa, dok u pozitivnom određenju članovima društva pripada jednakost onih sposobnosti koje omogućuju ravnopravan život u demokratskom poretku (ibid. 316). Ipak, važno je naglasiti da se ne traži sveobuhvatna jednakost u prostoru sposobnosti: ako je netko loš skijaš ili dosadan pisac, društvo mu nije dužno osigurati treniranje skijanja ili školu kreativnog pisanja jer izostanak tih funkcija iz skupa sposobnosti ne dovodi u pitanje egalitarni demokratski poredak. Mogli bismo navoditi primjere dalje, no ključno je uvidjeti da demokratski egalitarizam podrazumijeva sposobnosti koje omogućuju funkcioniranje članova društva kao ljudskih bića, za što je potreban „stvarni pristup sredstvima

održavanja biološke egzistencije – hrana, sklonište, odjeća, zdravstvena briga – i pristup temeljnim uvjetima ljudskog djelovanja – mogućnost odlučivanja o sredstvima i ciljevima, uvjeti psihološke autonomije uključujući samopouzdanje za samostalno mišljenje i suđenje, sloboda mišljenja i kretanja.“ (ibid. 318). Osim sposobnosti koje se tiču općeljudskih funkcija, demokratskom su egalitarizmu potrebne sposobnosti koje se tiču jednakog sudjelovanja u sistemu kooperativne proizvodnje, te sposobnosti vezane uz politički život. Prve se odnose na pristup sredstvima za proizvodnju, mogućnost obrazovanja, slobodu izbora zanimanja, pravo na primjerenu naknadu za rad, dok se druge odnose na slobodu udruživanja, korištenja javnog prostora i mogućnost pojavljivanja u javnosti bez stigme ili srama (ibid. 318). U konačnom sažimanju, Anderson navodi tri točke o strukturi jamstava u prostoru slobodne, odnosno sposobnosti: prvo, ne jamči ostvarenje skupa funkcija, nego mogućnost efektivnog pristupa tim funkcijama ukoliko ih pojedini članovi žele i spremni su uložiti neka sredstva da bi ih ostvarili; pojedinci ne moraju funkcionirati na onoj razini koja im je zajamčena, nego mogu izabrati nižu razinu. Svi imaju mogućnost ravnopravnog sudjelovanja u političkom odlučivanju ili odlučivanju o investicijama, iako mogu ne iskoristiti tu mogućnost, posvećujući život religijskoj grupi koja se protivi sudjelovanju u ekonomskom ili političkom životu. Drugo, demokratski egalitarizam ne jamči pristup jednakim funkcijama na jednakoj razini, nego na razini dovoljnoj da članovi društva stoje kao međusobno jednaki. Primjerice, jednakost zahtijeva pismenost, ali ne traži diplomu komparativne književnosti. Treće, demokratski egalitarizam jamči pristup spomenutim sposobnostima tokom cijelog života, a ne samo u početnoj točki (ibid. 319).

Dakako, demokratski se egalitarizam mora nositi s mogućim kritikama i Anderson u svojoj raspravi odgovara ne neke moguće prigovore. Jedan od primjera koji navodi ćemo ovdje spomenuti: riječ je o jamstvu na pristup zdravstvenom

sustavu u čemu se u stvari ogleda važno obilježje egalitarnog društva koje jamči svojim članovima sposobnosti potrebne za ravnopravan život. Uzmimo, dakle, pušenje, odnosno konzumiranje duhanskih proizvoda koje dokazano donosi troškove zdravstvenom sustavu. S s jedne strane prigovor bi mogao glasiti: zašto bi razboriti nepušač morao sudjelovati u troškovima zdravstvenog sustava i plaćati takve rizične navike? Odgovor se sastoji, sasvim prihvatljivo, u većem porezu i drugim nametima koji će iskupiti dodatnu troškove u zdravstvenom sustavu. No, onda se s druge strane postavlja pitanje zašto pušač ne bi mogao izabrati između nižih cijena duhanskih proizvoda i participacije u sustavu zdravstva? Zašto mu se paternalistički nameće jedan izbor umjesto slobode da mu se omogući ostvarenje vlastitih preferencija?

Anderson odgovara na sljedeći način: „Takvi prigovori ne uočavaju razliku između onoga što ljudi žele i onoga što su im drugi obvezni dati. Temeljna se dužnost građana koji djeluju kroz zajedničke institucije države ne sastoji u tome da svakog usreće, nego da osiguraju uvjete slobode za svakoga.“ (ibid. 329) Jednakost se ne sastoji u jednakom ostvarenju individualnih preferencija i društvo nije dužno u tom pogledu jamčiti skupe ukuse niti je moguće mijenjati i trgovati ukusima i željama – primjerice, ako bi netko htio prodati pravo glasa za izgradnju kapelice u vlastitom dvorištu, takva transakcija nije moguća, niti društvo ima općenitu obvezu izgraditi bilo kome kapelicu kao što ima obvezu jamčiti zdravstvenu zaštitu, pravo glasa, određenu razinu prehrane i stanovanja, te druge funkcije u skupu sposobnosti koje su potrebne da bismo mogli govoriti o jednakosti članova društva. Temeljni argument koji se ovdje navodi tiče se odnosa obveza i izbora: jednostavno rečeno, slobodni smo odbiti nama zajamčenu pomoć, ali nas to ne oslobađa obveze da ju pružimo drugome u istoj situaciji (usp. Scanlon 1975). Zajamčene sposobnosti i s njima povezana razina slobode nije tu da bi nekoga usrećila ili ostvarila nečije subjektivne preferencije, već zato što se u izostanku određene

razine slobode (određene u terminima sposobnosti) poništava jednaka moralna vrijednost ljudi i zapada u neravnopravne i opresivne društvene odnose.

Demokratski egalitarizam i klasni interes

Posljednji dio rasprave bio je posvećen skiciranju pretpostavki i argumenata za demokratski egalitarizam. Iako nismo posvetili pažnju svim elementima koje navodi Elizabeth Anderson, izvedena skica pokazuje da demokratski egalitarizam računa da se jednakost ostvaruje jamstvom potrebnog opsega sposobnosti u osobnom životu, u političkom životu i u ekonomskim procesima. Demokratski egalitarizam osjetljiv je na nedostatke pokušaja ujednačavanja dohotka, imovine, resursa ili blagostanja budući da se pokazalo kako postoje osobite poteškoće ili pri njihovom definiranju – primjerice u slučaju blagostanja koje ekonomska disciplina razumije u terminima subjektivnih preferencija – ili u prijevodu, to jest u slučajevima kada, primjerice, isti zajamčeni dohodak ili isti resursi nude različite mogućnosti pojedincima s obzirom na okolnosti u kojima se nalaze. Umjesto takve vrste specifikiranja sredstva koja se treba ujednačiti u ime jednakosti ili ishoda čije se ujednačavanje poistovjećuje s jednakošću, demokratski egalitarizam želi vidjeti jednakost kao društveni odnos unutar kojeg se odvija distribucija i oblikuje društveno priznanje. Upravo zato se ujednačavaju sposobnosti kao opseg slobode koji omogućava privatni i javni život pojedinaca, ne samo onkraj opresivnih odnosa, već u odnosima jednakosti.

Važno je podcrtati da se, iako možemo unaprijed istaknuti određena dobra važna za tako shvaćenu jednakost, ne radi o tim dobrima po sebi, nego o osiguravanju uvjeta jednakosti. Primjerice, određena vrsta i kvaliteta stambenog smještaja za svakoga predstavlja materijalni uvjet jednakosti jer „društva koja dopuštaju stvaranje izopćenika i podređenih klasa mogu biti opresivna poput despotskih režima“ (ibid. 315). Opet, ne radi se o tome da nekome tko želi živjeti ispod mosta to bude zabranjeno, nego da ima mogućnost izbora života ispod mosta

ili u smještaju prosječne kvalitete. S potonjim se kvalifikacijama naznačuje relativni, odnosno lokalni karakter egalitarne norme jer društvo nije dužno omogućiti svakome da živi u luksuznoj vili nego u vrsti smještaja koja ne dopušta stigmatizaciju karakterističnu za beskućništvo ili siromaštvo. Nije moguće ne primijetiti da egalitarno društvo računa na raspravu i deliberaciju, budući da demokraciju shvaća u terminima kolektivnog samoodređenja putem rasprave jednakih, te da specifikacija funkcija koje ulaze u sposobnosti značajno ovisi o ishodima te rasprave. Znači li to neodrživo ili suviše izraženo oslanjanje na snagu deliberacije i racionalnosti javnih rasprave? To je točka kojoj Anderson nije posvetila dovoljno pažnje, naime nije uvidjela sve teškoće prisutne prilikom osiguranja jednakih epistemčkih pozicija potrebnih za smislenu raspravu, što, između ostalog, uključuje odgovor na pitanje kojem ekspertu vjerovati. No, to ne znači da je vrsta racionalne rasprave i odlučivanja kakvo traži egalitarno društvo izvan ruke, dapače epistemčki prag koji treba doseći nije zahtjevniji od onog kakav se uobičajeno traži.

Daljnje pitanje koje moramo na kraju dotaknuti tiče se same ekonomije, odnosno načina proizvodnje i pitanja klasnog interesa. Potrebno je naglasiti da egalitarizam u ekonomiji, odnosno u *sistemu kooperativne proizvodnje*, kako ga naziva Anderson, znači osobito važno proširenje, kako se ne bi stekao dojam da se nude jamstva za, između ostalog, određenu razinu materijalnog standarda bez odgovarajućeg ekonomskog pokrivača. Primjena egalitarnih principa na samu proizvodnju ne treba, odnosno ne može imati knjigovodstvenu funkciju. Principi podjele rada i aproprijacije proizvoda rada moraju biti takvi da nisu bjelodano financijski neodrživi, što bi bio slučaj kada bi društvo naprosto jamčilo širok spektar materijalnih dobara bez rada koji bi ih proizveo. Prema tome, demokratski egalitarizam ne podrazumijeva ukidanja proizvodnje ili rada. Dostupnost svih dobara ovisi, ukoliko je riječ o onima koja nisu ključna za jamstvo slobode koja je u ishodištu egalitarnog društva, o plaćama ili drugim oblicima naknade za rad. Točke

u kojima se sistem kooperativne proizvodnje razlikuje od kapitalizma su sljedeće: dekomodifikacija, demokratsko upravljanje poduzećem, jednako vrednovanje tržišnog i netržišnog segmenta ekonomije. Dekomodifikacija dobara i usluga važna je zbog komparativno manje važnosti dohotka i drugih novčanih tokova u kontekstu osiguranja odnosa jednakosti. Kada neki skup dobara dekomodificiramo, time ga činimo ne samo dostupnim prema izvantržišnim kriterijima i obrascima, nego preostale tržišno inducirane nejednakosti (npr. nejednakost u dohotku) postaju komparativno manje važne jer su im učinci ograničeni.

Nadalje, demokratsko upravljanje poduzećem mora postojati ako se žele izbjeći odnosi eksploatacije i opresije na radnom mjestu. Tehnički aspekti demokratskog upravljanja ne moraju biti prezentirani kao sastavni dio predstavljanja demokratskog egalitarizma. Na modelskoj razini oni su već prezentirani na drugim mjestima³, dok je ovdje presudno vidjeti kako se demokratsko upravljanje i sistem kooperativne proizvodnje uklapaju u ekstenzivnije određeno društvo jednakih.

Obilježje demokratskog egalitarizma nije samo naglasak na kooperaciji u proizvodnji, nego i na recipročnosti u ekonomiji. Nasuprot retoričkom privilegiranju proizvodnih djelatnosti i nipodaštavanju neproizvodnih, te sličnih obrazaca u kojem se neka zanimanja uzdižu na račun omalovažavanja drugih, demokratski egalitarizam ističe recipročnost ekonomije, što znači da neplaćeni rad u kućanstvu ili posao s nižom razinom kvalifikacija imaju nezanemarivu ulogu u reprodukciji ekonomskog sustava. Čak i svakodnevna potrošnja ovisi o sveobuhvatnoj podjeli rada u društvu, dakle mreži o kojoj obavljanje složenog posla koji možda traži posebne vještine i znanja ovisi o tome da netko drugi obavlja jednostavnije ili manje zahtjevne poslove. Iz očišta demokratskog egalitarizma nisu važni razlozi zbog kojih netko obavlja određeni posao ili

3) Vidjeti primjerice David Ellerman, *The Democratic-Worker Owned Firm*, prvo izdanje iz 1990. ili ponovljeno izdanje iz 2015. godine.

izabire određenu profesiju. Uvijek je moguće konstruirati hijerarhiju zanimanja ili poslova prema nekom kriteriju, no to nije od primarne važnosti za demokratsku ekonomiju koja niti omalovažava pojedina zanimanja ili poslove, niti im zbog negativne percepcije nudi monetarnu ili drugu kompenzaciju. Ono što je potrebno da ljudi u domeni ekonomije funkcioniraju pod premisama egalitarnosti je, uz demokratsko upravljanje poduzećima, jamstvo da nijedan posao neće biti tako loš u pogledu financija i uvjeta rada da njegovo obavljanje ugrožava uvjete slobode (ibid. 325). Pritom je svejedno da li govorimo o tržišnom ili netržišnom segmentu ekonomije. Nema dobrih razloga da se demokratski egalitarizam oslanja na paternalističke mjere i formulira usmjerenja prema nekim poslovima ili zanimanjima temeljem produktivnosti, lukrativnosti itd.; naprotiv, dovoljno je kroz jamstvo potrebnog opsega sposobnosti osigurati da nitko ne izgubi mogućnost egalitarne participacije u društvu zbog posla koji obavlja.

Demokratski egalitarizam na prethodno opisani način doseže one ciljeve koji su već zacrtani kod marksističkih autora poput Georgea DeMartina (2003) i Theodorea Burczaka (2009). Oba autora rade na pokušaju uklapanje klasne pravednosti u širi normativni okvir oslonjen na pristup sposobnosti. DeMartino kreće od analize klasne pravednosti navodeći da se ona sastoji od tri komponente: proizvodne pravednosti, aproprijacijske pravednosti, te distributivne pravednosti (DeMartino 2003:4). Demokratski egalitarizam dopušta da se suočimo sa sva tri zahtjeva, redefinirajući poveznicu između proizvodnje s jedne, te aproprijacije i distribucije proizvoda s druge strane, budući da supstancijalna sloboda, odnosno skup sposobnosti traže mogućnost aproprijacije i distribucije dobara neovisno o tome da li je riječ o neposrednom proizvođaču ili ne (ibid. 21). DeMartino zaključuje da „jednakost sposobnosti traži, ne samo formalna prava participacije, nego supstancijalno demokratsko odlučivanje o proizvodnji, aproprijaciji i distribuciji viška. Tako nas navodi da gledamo onkraj striktno juridičke definicije

prava ne bi li razotkrili *de facto* obrasci koji presuđuju u klasnim pitanjima (ibid.22). Klasni je interes kroz elaboraciju sistema kooperativne proizvodnje uklopljen u temeljni arsenal potraživanja demokratskog egalitarizma. U mjeri u kojoj eksploatacija rada predstavlja povredu principa pravednosti po različitim osnovama, demokratski se egalitarizam suočava s tim povredama osvrtnjem na uzroke, mijenjajući proizvodne odnose iz kojih eksploatacija rada i, posljedično, nejednaka distribucija proizlazi. Istovremeno, upravo zato što je klasni interes uklopljen putem pristupa sposobnosti u širu frontu egalitarnih potraživanja, on ponovo zadobiva univerzalnost koja mu je izmicala zbog neopravdano teškog tereta stavljenog na leđa proletarijata u tradicionalnoj formulaciji. Umjesto opskurne filozofije povijesti univerzalnost klasnog interesa ovdje se oslanja na konceptu slobode, središnjem pojmu Marxove filozofije prakse, čime povratno ukida *trade-off* slobode i jednakosti. Daleko od toga da demokratski egalitarizam mora žrtvovati slobodu kao cijenu jednakosti, cijela konstrukcija demokratskog egalitarizma izgrađena je oko osi slobode.

Literatura

Anderson, E. S. (1999). "What is the Point of Equality?". *Ethics*, 109(2), 287-337.

Anderson, E.S. (2015). "Equality and Freedom in the Workplace: Recovering Republican Insights". *Social Philosophy and Policy*, 31(2), 48-69.

Arneson, R. (2008). "Rawls, Responsibility, and Distributive Justice" u: *Justice, political liberalism, and utilitarianism: Themes from Harsanyi and Rawls*, M.Fleuerbaey i M.Salles (ur.), Cambridge University Press, 80-107.

Burczak, T. (2004). "Correspondence Focusing on appropriative class justice: a comment on DeMartino's "Realizing Class Justice". *Rethinking Marxism*, 16(2), 207-209.

Burczak, T. (2009) *Socialism after Hayek*. Michigan University

Press.

DeMartino, G. (2003). "Realizing class justice". *Rethinking Marxism*, 15(1), 1-31.

Ellerman, D. (2015). *The Democratic Worker-Owned Firm: A New Model for the East and West*. New York: Routledge.

Fraser, N., & Honneth, A. (2003). *Redistribution or Recognition?: A Political-philosophical Exchange*. London: Verso.

Geras, N. (1985). "The controversy about Marx and Justice". *New Left Review*, 1/150, March-April.

Marx, K. & Engels, F. (1979). *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Zagreb: Stvarnost.

Milanović, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for Age of Globalization*, Cambridge (MA): Belknap Press.

Miller, R. W. (1984). *Analyzing Marx: Morality, Power, and History*. Princeton University Press.

Nielsen, K. (1988). "Arguing about justice: Marxist immoralism and Marxist moralism". *Philosophy & Public Affairs*, 212-234

Nielsen, K. (1988). "Marx on Justice: The Tucker-Wood Thesis Revisited". *The University of Toronto Law Journal*, 38(1), 28-63.

O'Neill, M. (2008). "What Should Egalitarians Believe?". *Philosophy & Public Affairs*, 36(2), 119-156.

Piketty, T. (2013). *Kapital u 21. stoljeću*. Zagreb: Profil.

Scanlon, T. M. (1975). Preference and urgency. *The Journal of Philosophy*, 72(19), 655-669.

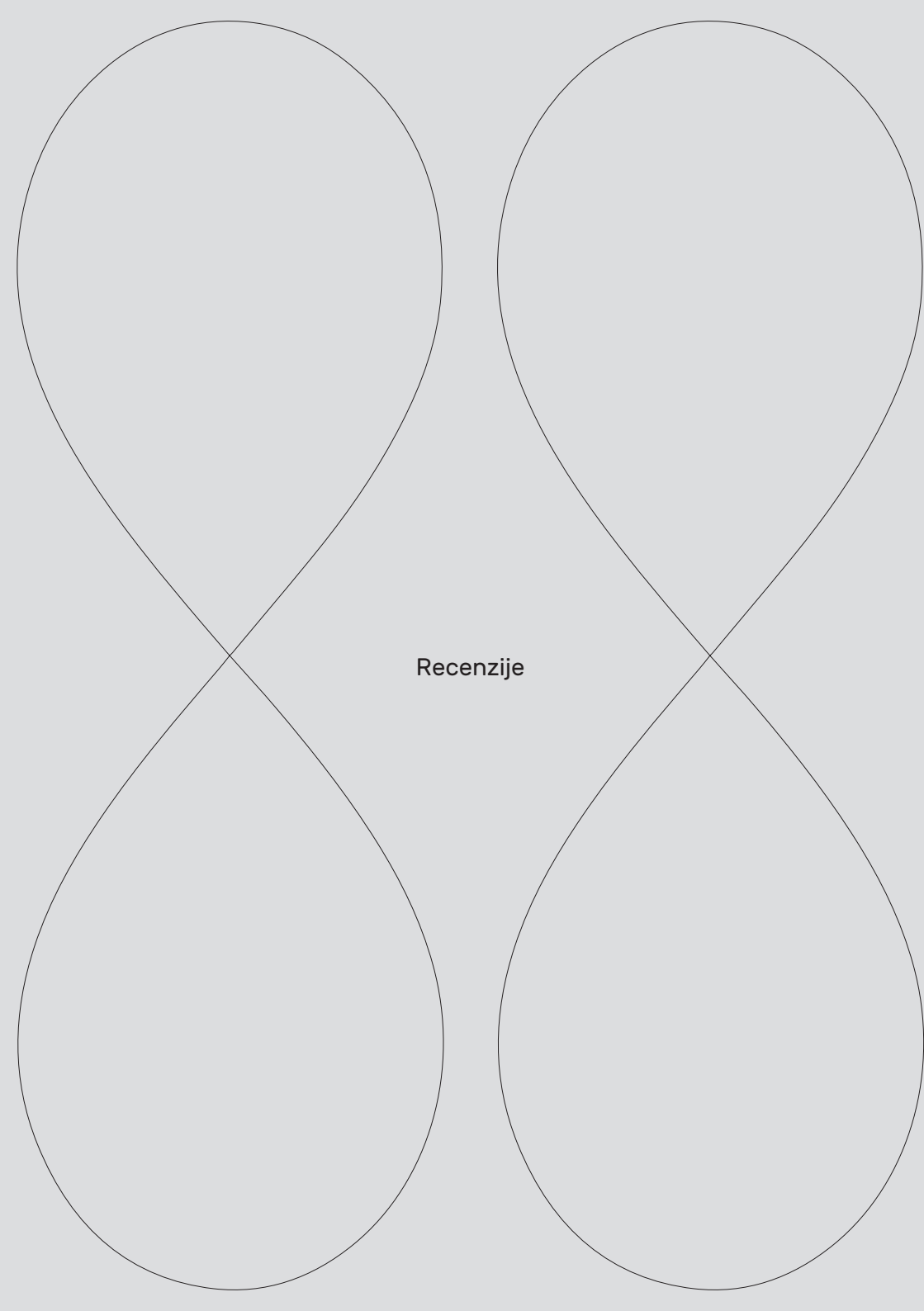
Sen, A. (1995). *Inequality Reexamined*. Harvard University Press.

Sen, A. (2017). *Ideja pravednosti*, Zagreb: Jesenski i Turk

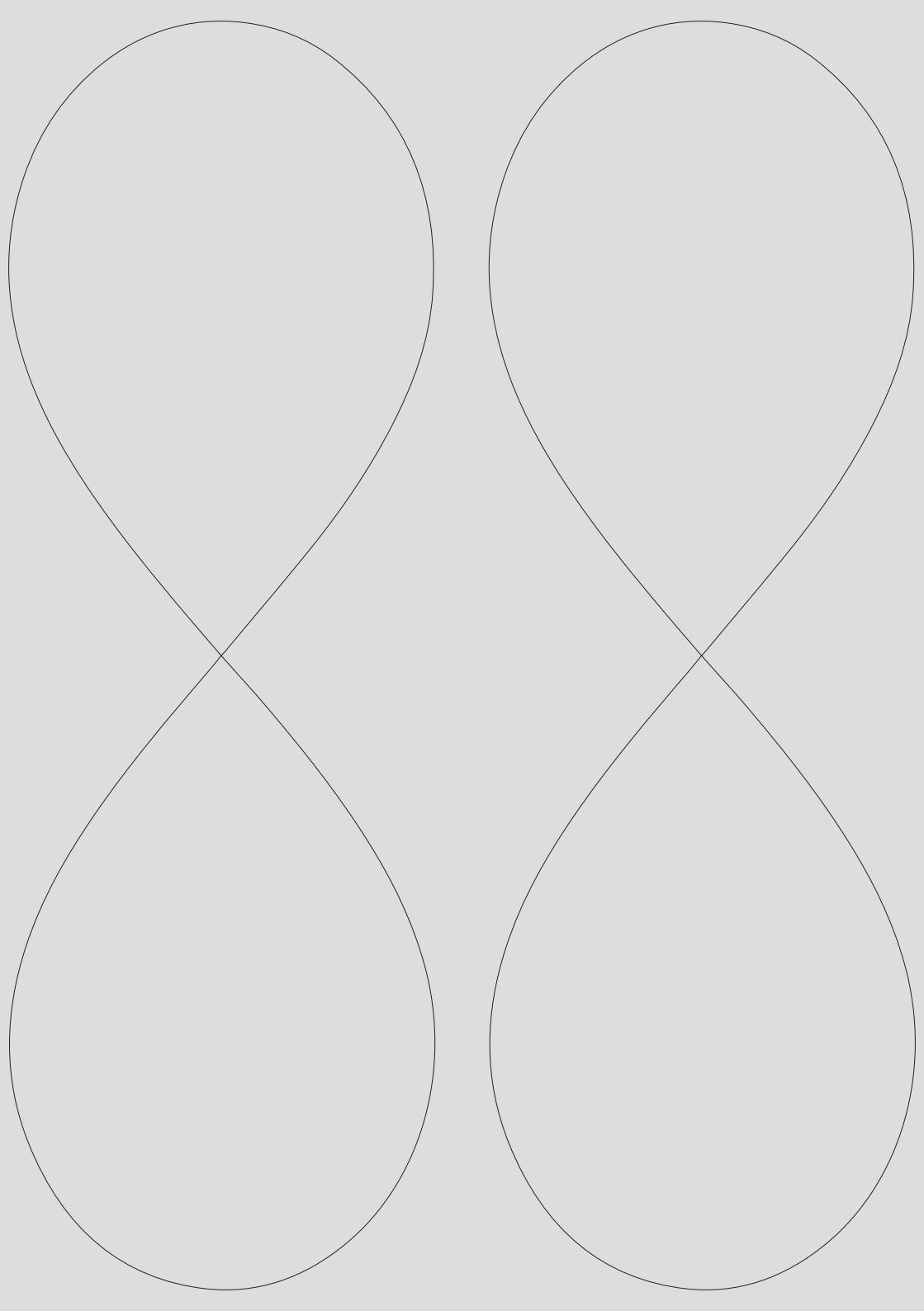
Wood, A. W. (1972). "The Marxian critique of justice". *Philosophy & Public Affairs*, 244-282.

Wood, A.W. (1984) "Justice and Class Interests". *Philosophica*, 33(1), 9-32.

Young, G. (1981). "Doing Marx Justice". *Canadian Journal of Philosophy*, 11(sup1), 251-268.

Recenzije

Ishay Landa
Liberalna tradicija i fašizam
Zagreb: Disput, 2018

Trenutak u kojem se na hrvatskom tržištu pojavljuje knjiga Ishaya Lande o ideološkim izvorima historijskog fašizma (originalno objavljena na engleskom 2009. godine) i više je nego znakovit. Naime, nema nikakve sumnje da je tema fašizma dramatično aktualizirana proteklih godina. Rast političkog utjecaja ekstremne desnice fenomen je kojeg su prepoznali analitičari iz svih dijelova političkog spektra. Upozorenja kako je riječ o procesima koji podsjećaju na one koje povezujemo s fašističkim režimima prve polovice 20. stoljeća sve je teže otpisivati tek kao ljevičarsko histeriziranje. U trenutku u kojem toliko važne političke ličnosti kao što su američki predsjednik Donald Trump, talijanski vicepremijer i ministar policije Matteo Salvini ili brazilski predsjednik Jair Bolsonaro iskazuju otvorene simpatije bilo prema povijesnim fašizmima, bilo prema njihovim suvremenim promotorima ili pak sami najavljuju suspenziju zakonitog stanja radi "uvođenja reda", očito je kako je došlo do dramatičnih pomaka udesno. Sve to nameće potrebu da se bolje razumije historijski fašizam i njegove posljedice. A to je polje istraživanja koje je već duže vrijeme prostor žestokih borbi s dalekosežnim implikacijama za razumijevanje ne samo sadašnjeg trenutka, već i ključnih političkih procesa moderne epohe.

No bilo bi pogrešno misliti da je Landina knjiga pokušaj intervencije u diskusije o karakteru suvremene ekstremne

desnice. Ona to eksplicitno nije. *Šegrtovog čarobnjaka* najkraće bi se moglo definirati kao vrlo specifičan pokušaj renovacije marksističke historiografije fašizma, koja je posljednjih četrdesetak godina u svojevrsnom zapečku. Naime, kritike marksističke historiografije koje su se javile tijekom 1980-ih odnosile se u pravilu na njezin navodni materijalistički redukcionizam. Argumentacija predstavnika onog što će kasnije – u Landinoj terminologiji – postati “novi konsenzus”, tvrdila je kako su se marksisti mahom bavili polemikama o klasnom karakteru fašizma, nastojeći proniknuti u njegovu “stvarnu” historijsku ulogu onkraj njegove retorike i političkih strategija. Umjesto toga, tzv. novi konsenzus nudio je inovativnu metodu “uzimanja fašista za ozbiljno”, odnosno povratak izvornim tekstovima i pokušaj razumijevanja autentične motivacije historijskih fašista bez nametanja marksističkih šablona. Ovaj antimaterijalistički i intelektualno-historijski pristup ponudio je sasvim novu interpretaciju, koja se u toj ranoj fazi još uvijek smatrala revizionističkom. Naime, umjesto specifičnog izraza klasnih interesa u konkretnom historijskom trenutku, fašizam se sada prikazuje tek kao jedna od manifestacija kolektivističkog, antikapitalističkog i antiliberalnog refleksa čiji su nositelj razularene mase. I u tom smislu postaje totalitarni brat bliznac socijalizma i svih njegovih historijskih manifestacija.

Dakako, ovdje je riječ o nimalo apolitičnom nastavku rada ranijih mislioca poput Hannah Arendt, François Fureta, Ernsta Noltea ili pak Ludwiga von Misesa i Petera Sloterdijka, koji su, svaki u svom polju rada, nudili interpretaciju prema kojoj je 20. stoljeće obilježio totalitarni napad na autentičnu liberalnu tradiciju Zapada, pri čemu su fašizam i socijalizam zapravo samo dvije manifestacije u osnovi istog fenomena. Ovaj manje ili više eksplicitan pokušaj da se tada duboko diskreditirani povijesni fašizam predstavi tek kao specifična varijanta ljevice kod većine njih bio je ujedno i pokušaj da se rehabilitira politička desnica, a time i da legitimitet antiegalitarnim politikama koje su zagovarali. Ove teorije u nasljeđe su nam

ostavile sve danas dobro poznate, pa čak i dominantne trope, poput opreke demokracije i totalitarizma, individualizma i kolektivismu, liberalizma i fašizma/socijalizma. Ono u čemu je ovoj školi mišljenja doprinio "novi konsenzus" – kojem Landa rodonačelnika nalazi u Zeevu Sternhellu – jest metoda, koja zbog svojeg inzistiranja na ponovnom čitanju izvora, odnosno tekstova samih fašista, ostavlja dojam nužne historiografske intervencije u diskusiju. I ta metoda je upravo ono što Landa nasljeđuje od predstavnika novog konsenzusa. Naime, iako je njegov eksplicitan cilj rehabilitirati marksističku interpretaciju povijesnih fašizama, on prihvaća izazov predstavnika novog konsenzusa i sam poduzima rekonstrukciju intelektualne povijesti tog fenomena. I pritom je sasvim svjestan da se nalazi na "neprijateljskom terenu".

Naime, površna intelektualno-historijska analiza po svemu sudeći idealno je namještena za interpretacije prema kojima je fašizam doista autentični antisistemski pokret. Ne samo da je fašistička retorika puna bijesa prema vladajućim elitama, već je i često eksplicitno suprotstavljena onome što naziva liberalizmom. S druge strane, nije teško naći momente u kojima fašisti izražavaju određene simpatije prema nekom vrlo specifičnom obliku socijalizma, koji se u pravilu dramatično razlikuje od socijalizma koji zagovara politička ljevica. Bez sumnje najpoznatiji je slučaj njemačke Nacional-socijalističke radničke partije. No, kako uvjerljivo dokazuje Landa, u ovakvim je slučajevima "vjerovanje nacistima na riječ", odnosno "uzimanje fašista za ozbiljno", što zagovaraju poklonici novog konsenzusa, i više nego riskantna strategija, jer u potpunosti ignorira demagoški moment fašističke politike. Ako činjenicu da netko svoj pokret naziva "nacional-socijalističkim" uzmemo kao krunski dokaz njegovog ljevičarstva ne bismo li, dosljednosti radi, ubuduće trebali tvrditi da je osnovni motiv cijelog spektra suvremenih stranaka koje se pozivaju na demokraciju ili narod doista demokratizacija društvenog života i zaštita materijalnih interesa širokih narodnih slojeva? Spomenimo uzgred i to da

se stranka spomenutog novog brazilskog predsjednika Jaira Bolsonaro zove socijalno-liberalnom, pa sada nestrpljivo čekamo da ta usputna činjenica potakne zagovornike teorije totalitarizma da i liberalizam uključe među ideologije suprotstavljene demokraciji.

U međuvremenu navedimo da Landina argumentacija ide puno dalje od ovih terminoloških dilema. U detaljnoj analizi čitavog niza raznolikih autora kao što su (da navedemo samo neke) liberalni klasici John Locke, John Stuart Mill, Benjamin Constant i Alexis de Tocqueville, zatim kasniji teoretičari liberalizma poput Benedetta Crocea, ponešto kontroverzniji buržoaski mislioci kao što su Thomas Carlyle, Carl Schmitt ili Oswald Spengler, autori koje se povremeno uključuje u tradiciju anarhizma poput Pierrea-Josepha Proudhona ili Georgesu Sorela, pojedini noviji "libertarijanski" teoretičari, te naposljetku glavni protagonisti povijesnih fašističkih režima, Benito Mussolini i Adolf Hitler, Landa pristupa temeljitoj dekonstrukciji narativa o nepomirljivom proturječju između liberalizma i fašizma. Nasuprot ideji o fašizmu kao jednom od totalitarnih napada na liberalnu tradiciju, autor dokazuje kako su fašistički teoretičari liberalizam primarno kritizirali u njegovoj kasnijoj fazi i to zbog njegove navodne nesposobnosti da ispuni svoja originalna obećanja. Da bismo shvatili tu motivaciju, objašnjava Landa, prvo moramo odagnati iluzije o demokratičnosti izvornih liberala. Analizirajući njihov teorijski doprinos, dokazuje kako su prava vlasništva kod njih uvijek imala primat nad političkim pravima, zbog čega je izvorni liberalizam imao ugrađeni mehanizam suspenzije parlamentarne politike u slučaju ugroze privatnog vlasništva. Takva ugroza nije bila samo hipotetska. Pojava onog što autor naziva "masovnim društvom", odnosno manje-više kontinuirana demokratizacija zapadnih društava, uključujući i proširenje političke participacije koju je izbio radnički pokret tijekom dobrog dijela 19. i 20. stoljeća, već je prije fašizma kod niza liberalnih teoretičara poslužila kao zvono za uzbunu. Ako se politička prava prošire na sve članove

društva, što će spriječiti rulju da iskoristi svoja politička prava da bi promijenila vlasničke odnose?

Landa pritom, dakako, ne tvrdi da je liberalizam, pa makar i onaj originalni, već unaprijed fašistički. Dapače, inzistira na tome kako u liberalnoj tradiciji postoji inherentno proturječje, koje je analogno osnovnom proturječju kapitalizma između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja viška vrijednosti. Landa to proturječje – doduše pomalo nesretno¹ – naziva sukobom između ekonomskog i političkog liberalizma, pri čemu bi prvi branio primarno privatno vlasništvo, a drugi parlamentarne institucije. Daleko od toga da predstavlja napad na cjelokupnu tradiciju liberalizma, fašizam se zapravo naslanja na “ekonomski liberalizam” da bi optužio onaj politički kako ne uspijeva zaustaviti napredovanje “masovnog društva” i time potkopava temelje kapitalizma. Umjesto populističkog i antisistemskog pokreta, povijesni fašizam se tako pokazuje kao eksplicitni nasljednik elitističkih refleksa originalnih liberala u strahu od nastupa masa i demokratizacije društva. To je politička gesta koju Landa uspoređuje sa čarobnjakovim šegrtom iz Goetheove poeme, koji je zazvao podzemne sile (demokratizaciju društva), ali ih više ne može kontrolirati, pa poziva čarobnjaka (fašizam) na intervenciju. Drugim riječima, ako je osnovna kontradikcija moderne epohe ona između demokracije i kapitalizma, fašizam je onaj pokret koji to proturječje nastoji razriješiti suspenzijom demokracije, pri čemu nije toliko originalan, koliko je dosljedan. Umjesto totalitarnog brata blizanca, fašizam se tako pokazuje kao sušta suprotnost socijalizma, koji je na isto proturječje ponudio oprečan odgovor: ako su politička demokracija i privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u proturječju, red

1) Pitanje koje ostaje otvoreno je do koje su mjere doista parlamentarne procedure s jedne i koncept ljudskih prava s druge strane dio iste tradicije “političkog liberalizma”. Posebno ako uzmemo u obzir da je izvorište prvog konflikt plemstva i kasnije gornjeg sloja građanstva s apsolutističkom državom oko ingerencija, a drugog antifeudalni aspekti prosvjetiteljstva. Ako je i jedno i drugo dio političkog liberalizma, očito je kako i unutar njega od početka postoji proturječje.

je da se ono razriješi socijalizacijom sredstava za proizvodnju, odnosno uvođenjem ekonomske demokracije.

Pritom, kao što smo rekli, nije riječ o tezi koju autor postulira na temelju svojih političkih preferenci, nego zaključku koji uvjerljivo izvodi iz detaljne analize intelektualne historije liberalizma i fašizma. Spomenimo i da vrijednost ovog solidno opremljenog izdanja ne mogu ugroziti pojedina neobična i (čini mi se) bespotrebno arhaična prijevodna rješenja, pri čemu treba i pohvaliti da se prevoditelj potrudio pojasniti kompleksne igre riječi koje Ishay Landa redovito koristi u originalu. Korisnost ovakve studije u kontekstu poput hrvatskog, u kojemu se dominantni "antifašizam" još uvijek artikulira kao borba protiv populističkih impulsa masa i obrana elitnih vrijednosti, ne treba posebno dokazivati. Iako je njezina recepcija kod onih koji o fašizmu često javno pričaju, ali rijetko čitaju, po svemu sudeći još uvijek skromna.

Nikola Vukobratović

Enzo Traverso
Nova lica fašizma
TIM Press, Zagreb, 2018.
Melankolija ljevice
TIM Press, Zagreb, 2018.

Tisuće i tisuće članaka napisano je u proteklih nekoliko godina u nastojanju da se opiše i protumači globalni rast ekstremne desnice. Većina tih članaka koketirala je manje ili više eksplicitno, na ovaj ili onaj način, s konceptom populizma. No, kako tom konceptu nedostaje teorijske rigoroznosti, klasifikacijskih i kategorizacijskih kapaciteta te u prvom redu služi kao sredstvo diskvalifikacije, ti nas napori nisu doveli na relativno siguran analitički teren. Iako su različiti pristupi donijeli niz relevantnih uvida o porijeklu i načinu funkcioniranja suvremene ekstremne desnice i dalje smo na neki način osuđeni na improvizaciju. Drugim riječima, da se bez većih problema iznijeti skup zajedničkih obilježja niz ekstremno desnih pokreta i ideoloških formacija, ali nemamo taj luksuz da stvarima pristupamo sa stabilnih interpretacijskih osnova. I to, naravno, nije nužno loše iz perspektive političke epistemologije i analitike. Postoji dakle određeni tip fleksibilnosti i opreza, ne pribjegava se gotovim formulama, razvoj političke stvarnosti je otvoren i tek se treba ispostaviti “konačna” analitička rešetka. Međutim, ta analitička privilegija sa sobom nosi i politički deficit. Spomenuta fleksibilnost (naknadno i agregatno učitana, nema sumnje da mnogi vjeruju u fundamentalnu ispravnost vlastitih tvrdnji) nudi malo oslonca za prijevod analitičkih zaključaka u političke formule. Brzoplete i rigidne političke formule nose svoje probleme sa sobom, ali neizostavan su politički alat: tako i u borbi protiv ekstremne desnice. Dakako, nužan infrastrukturni preduvjet spomenutog prijevoda jest i postojanje snažnog

lijevog pokreta ili stranke koji taj prijevod čine uvjerljivim i operativnim.

A ti lijevi pokreti i stranke iza sebe nose prilično povijesno breme. Kao i u slučaju rasta ekstremne desnice, hrpa članaka je napisana o izgledima i šansama suvremene ljevice u kriznom i postkriznom periodu. Premda su neki iskoraci učinjeni, očekivalo se puno više. Čak se i uvriježilo tumačenje po kojem ekstremna desnica svoj uspjeh duguje nesnalaženju ljevice kojoj se otvorila povijesna prilika. A mnogi u toj pripovijesti lociraju i konkretan datum prevrata: 5. srpnja 2015. godine. Tada je grčki narod na referendumu odbio zahtjeve notorne Trojke, no istu tu večer je Siriza na čelu s Aleksisom Ciprasom pokleknula pred zahtjevima iste te Trojke. Bez obzira na izraženu simboliku, ne može se putanja suvremene ljevice svesti na sudbinu Sirize. No, može se ta putanja u određenoj mjeri opisati odnosom te ljevice prema vlastitoj prošlosti. Pogotovo ako pažnju usmjerimo na obrasce samoodređivanja. Većina se novih aktera na ljevici libi govoriti o partiji u klasičnom smislu. Samoidentificiraju sa kao pokret ili čak kao platforma, što god da to značilo. Čisto da bi se dalo do znanja da oni nisu dio iste tradicije kao komunističke i socijalističke partije iz perioda "kratkog dvadesetog stoljeća". A oni koji ne bježe od partijskog oblika i odrednice socijalizam nužno pridaju i epitet: demokratski. Mi smo za demokratski socijalizam, nemamo ništa s povijesnim socijalizmima europskog Istoka. Ta distanciranja su razumljiva u "marketinškom" smislu s obzirom na status tih partija i socijalizama danas. No ona su i jasan indikator da ljevica još uvijek nije spoznala katastrofalne razmjere poraza 1989. godine. Bez obzira na to što mislili o toj povijesnoj sekvenci kojoj je kraj došao rušenjem Berlinskog zida, mi i dalje živimo odjeke tog velebnog poraza. Možda je to i najočitije u tome što ga se relevantniji lijevi pokreti uglavnom danas stide, a istovremeno se i boje postaviti zahtjeve i artikulirati politike koje bi nadilazile prevladavajući kapitalistički horizont.

Upravo se s tim dvjema teorijsko-povijesnim i političkim “nevoljama” bave dvije knjige čiji su prijevodi na hrvatski jezik izašli 2018. godine. Isti im je izdavač, zagrebački TIM Press, a isti im je i autor: talijanski povjesničar koji je reputaciju uglavnom stekao u Francuskoj – Enzo Traverso. Radi se o povjesničaru koji je objavio već niz knjiga koje se mahom bave europskom poviješću u 20. stoljeću, a najveći dio njih je posvećen stradanju Židova. Širu međunarodnu priznatost i prepoznatljivost počeo je stjecati u posljednjih nekoliko godina. Tome je, kako to već biva, u prvom redu pridonijelo prevođenje njegovih knjiga na engleski jezik. A i šira politička klima koja je teme Traversova istraživanja, ili barem straha od njihova ponavljanja u ovom ili onom obliku, vratila u fokus javnosti. Kao možda najzapaženiju knjigu u tom kontekstu i onu po kojoj je Traverso najpoznatiji međunarodnoj publici treba istaknuti *Krv i oganj: Europski građanski rat 1914-1945*. Knjige koje su se pojavile u hrvatskom prijevodu su *Melankolija ljevice* i *Nova lica fašizma*. Pritom treba napomenuti da ova potonja nije klasična knjiga već je riječ o svojevrsnom produženom intervjuu koji je s Traversom vodio francuski novinar Regis Meyran. Najzaslužnija osoba za izdanje ovih Traversovih svezaka na hrvatskom jest zagrebački sociolog Rade Kalanj. On ne samo da je odlično preveo obje knjige već je za obje napisao i predgovor koji precizno sažima kontekst i pozadinu Traversova rada. Valja istaknuti da se radi o prilično ugodnom osvježenju u hrvatskom izdavačkom kontekstu u kojem su prijevodi relevantne lijeve publicistike, historiografije i teorije daleko od ploda bilo kakvog sistematičnog praćenja.

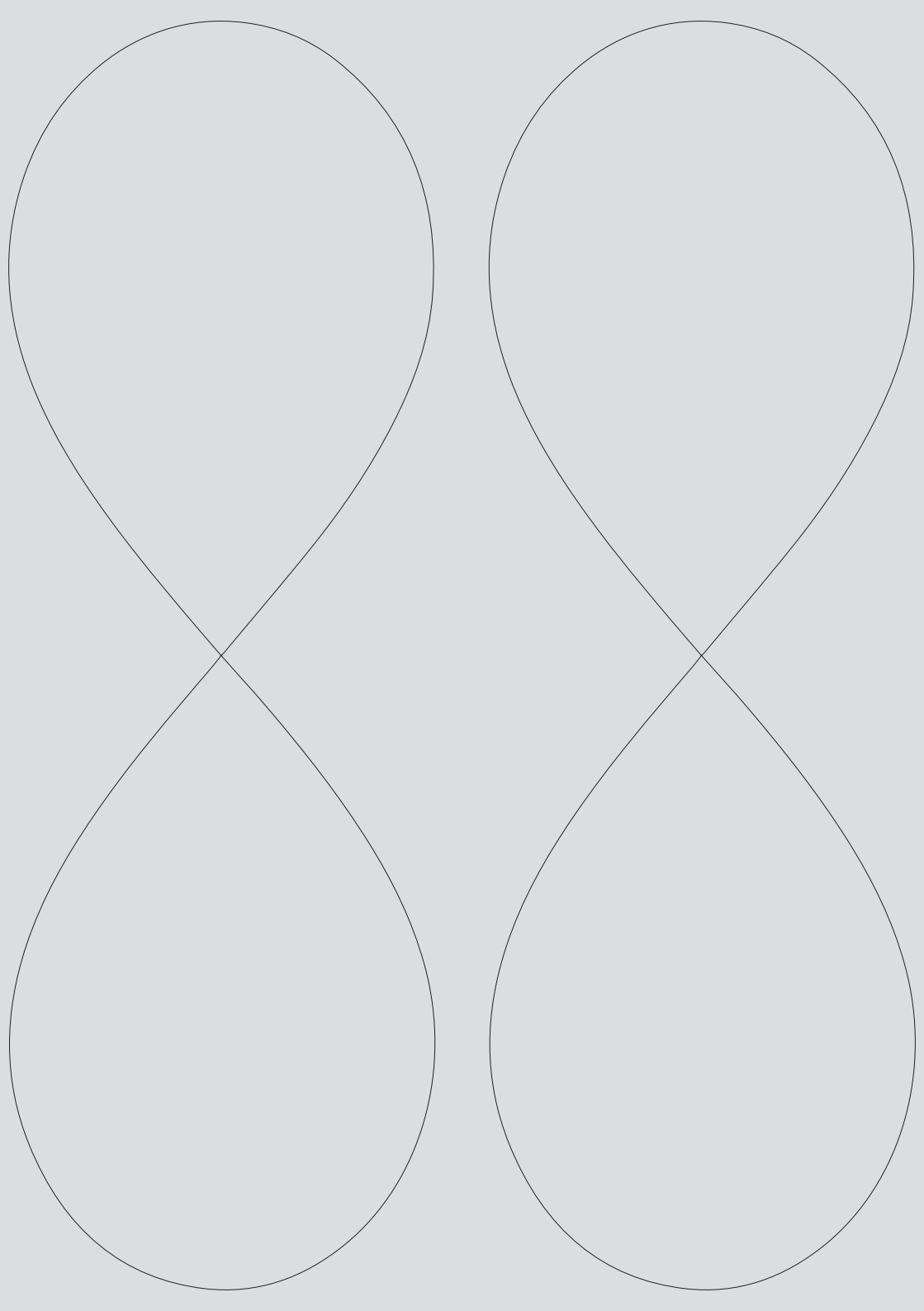
I kako se Traverso nosi s problemima koje smo skicirali u prva dva paragrafa: novi oblici ekstremne desnice i poraz ljevice? U knjizi-intervjuu, kao što i sam naslov sugerira, najviše se bavi fašističkim obilježjima suvremenih ekstremno desnih pokreta. Ili je barem tako hijerarhijski teme odredio naslov. Sadržajno je knjiga u priličnoj mjeri oslonjena na pitanja identitetskih politika, islamofobiju i islamizam kao jedne od varijanti suvremenog fašizma. No, ključno pitanje glasi: kako danas

nazvati ekstremno desne politike i pokrete? Možemo li bez ustezanja govoriti o fašizmu? Traverso je tu oprezan, na tragu nedoumica koje smo spomenuli na početku osvrta. Odlučuje se na prijelaznu kategoriju: postfašizam. Premda današnji pokreti imaju nekih sadržajnih i formalnih sličnosti s međuratnim fašizmom, izravna povijesna analogija je neodrživa. Traverso to objašnjava drukčijim kontekstom i političkim oblicima. Također, napominje da se ne možemo zadovoljiti drugim popularnim prefiksom i suvremenoj ekstremnoj desnici pripisati etiketu neofašizma. Traverso tu etiketu čuva za one pokrete koji se izravno pozivaju na međuratni fašizam i sebe tretiraju kao nasljednike. Većina ekstremno desnih stranaka danas sudjeluje u relativizaciji tog perioda, kao i u povijesnom revizionizmu, ali ne usuđuje se, ako ništa drugo iz taktičkih razloga, predstaviti povijesni fašizam kao svoju inspiraciju. To, dakako, stvar čini analitički delikatnijom i politički zahtjevnijom jer ne možemo svaku ekstremno desnu politiku proglasiti fašizmom. Međutim, tu opasnost vreba u drugoj krajnosti: da ništa više ne možemo proglasiti fašizmom jer nije identično s povijesnim fašizmom. U tom se kontekstu – u kojem je povijesni fašizam jedino političko zlo i jedino vrijedno tog imena – najogavnije desničarske politike mogu prošvercati kao legitimne. Dakle, Traverso se odlučuje za postfašizam, prijelaznu kategoriju, jer, kako tvrdi, stvari se još nisu iskristalizirale do kraja, usred smo povijesnog procesa koji će eventualno dovesti do definiranja ekstremne desnice. Iz perspektive povijesno-analitičkog opreza, taj pristup ima smisla, ali termin postfašizam je neupotrebljiv van akademskih debata. No, kako smo napomenuli, ovdje je zapravo riječ o intervjuu i šireg analitičkog prostora nije bilo. Zbog toga smo osuđeni na krnje i improvizirane teze, ali s druge strane je ostao otvoren prostor za neke riskantnije interpretacije koje zasigurno ne bismo našli u zaokruženijoj knjizi.

U drugoj knjizi, *Melankoliji ljevice*, Traverso ispisuje erudicijsku povijest "kulture ljevice" s naglaskom na nošenje s porazima. Očito, to nošenje prisposobuje stanjem melankolije. Odmah

da bude jasno, Traverso se ne bavi političkim i povijesnim razlozima tih poraza, već nastoji razumjeti ulogu tih poraza u novim izazovima koji su stajali i koji stoje pred ljevicom. I to prvenstveno u intelektualnom smislu. Traverso i je uglavnom povjesničar ideja, to i sam naglašava, te se ne zamara unutarnjim pitanjima radničkog pokreta i partija: stanjem na terenu. Međutim, to ne znači da to stanje naprosto ignorira, samo jasno omeđuje domet vlastitih teorijskih i istraživačkih stremljenja. Dakle, ova je knjiga prvenstveno namijenjena onima koje zanima intelektualna povijest ljevice, bilo da su joj doprinosili politički vođe, teoretičari ili umjetnici. Već i sama figura melankolije koju Traverso dijeli na produktivnu i paralizirajuću govori da ovdje nećemo pronaći "konkretnu analizu konkretnih situacija". Usprkos tome, lucidna tumačenja različitih oblika lijevih nošenja s porazima ipak uspijevaju, na neki način lateralno, otvoriti i ključna pitanja koja stoje pred onima koje očekuje organizacijski i mobilizacijski posao. To su u prvom redu ona tumačenja koja oslušuju mijene u ideološkoj klimi. Traverso pritom razlikuje povijesne poraze kroz 19. i 20. stoljeće koji su služili kao inspiracija za nove borbe i poraz iz 1989., koji je potpuno paralizirao ljevicu i ono što je od nje ostalo. Sjena tog poraza i diskreditacija cijelog socijalističkog projekta i dalje predstavljaju "nesavladivi horizont". Na tom tragu Traverso čita trend prisutan posljednjih tridesetak godina u kojima dominantno mjesto u javnom pamćenju predstavljaju nevine žrtve nepravdi, a ne oni koji su se protiv tih nepravdi borili. I zato, bez obzira što se radi o intelektualnoj povijesti preopterećenoj pomalo analitički iritantnom figurom melankolije, Traverso ipak, pogotovo u kombinaciji s uvidima o povijesnom revizionizmu i pojmu totalitarizma iz drugih studija, predstavlja nezaobilazan izvor u borbi protiv suvremenih inačica fašizma, kako ih god zvali.

Andreas Malm

Fosilni kapital – Uspon parnoga pogona i korijeni globalnog zatopljenja

Zagreb: Fraktura i Institut za političku ekologiju, 2018.

Andreas Malm je švedski istraživač koji predaje ekologiju čovjeka na Sveučilištu u Lundu. Knjigu Fosilni kapital, izvorno je objavio Verso 2016. godine, a mnogi je smatraju velikom prekretnicom u raspravama o klimatskim promjenama. Za tu knjigu dobio je i godišnju nagradu Isaaca i Tamare Deutscher. Suautor je i dvije knjige o radničkim borbama u Iranu, a krajem 2017. Verso je objavio njegovu novu knjigu, također posvećenu ekologiji: *The Progress of This Storm: Nature and Society in a Warming World*.

Fosilni kapital polazi od nekoliko pitanja koja upućuju na potrebu radikalnog revidiranja rane povijesti britanske industrijalizacije i s njom povezanog uspona fosilnih goriva: je li moguće da je era moderne industrije počela tako što su britanski kapitalisti odlučili jeftiniji izvor energije zamijeniti skupljim? Je li moguće da je velika historijska promjena iz prve polovice 19. stoljeća, koja nas je u 21. stoljeću dovela pred prag ekološke katastrofe, posljedica odluke industrijalaca iz sjeverne Engleske i Škotske da jeftinu i široko dostupnu energiju vode, zamjene skupljom energijom ugljena? Na početku ove maestralne studije o povijesti globalnog zatopljenja Malm odmah sugerira da iza uspona parnog pogona stoji znatno kompleksnija povijesna dinamika nego što se obično misli. Naime, nakon Wattova usavršavanja parnog stroja, prijelaz na parni pogon nije se dogodio automatski, a dominacija vodenog pogona u ključnim industrijama zadržala se još nekoliko desetljeća. Historijski presudni prijelaz na parni pogon dogodio

se tek u vrijeme prve strukturne krize kapitalizma između 1825. i 1848. godine. Kako i zašto baš tada, glavna je tema ove knjige.

Autor najprije ekstenzivno analizira hipoteze kojima se dosad pokušavao objasniti taj prijelaz. Pri tome razlikuje nekoliko teorija koje su pokušavale dati odgovor na tu zagonetku i ukazuje na njihovu historijsku neadekvatnost. Jedna od najčešćih interpretacija proizlazi iz onoga što Malm naziva rikardijansko-maltuzijanskom hipotezom, prema kojoj rast stanovništva (Malthus) u kombinaciji s ograničenim resursima koje nudi zemljina površina (Ricardo), ljude potiču da rješenje pronađu ispod zemlje, odnosno u iskapanju ugljena. Drugim riječima, radi se o transhistorijskoj tendenciji ka sve većoj potrošnji energije koja je prevaziđena tek uz pomoć fosilnih goriva. Konkretnije, oskudica energije koju britanske tvornice dobivaju iz vode na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće bila je glavni poticaj za prijelaz na parni pogon. Malm najprije pokazuje da ta tvrdnja historijski ne drži vodu jer vodeni potencijali u ključnim industrijskim regijama u vrijeme prijelaza nisu bili ni približno iskorišteni. U britanskoj pamučnoj industriji, najvažnijoj proizvodnoj grani u toj zemlji na prijelazu 18. u 19. stoljeće, prevlast parnog pogona dogodila se *“unatoč tomu što je vode bilo napretek, što je bila jeftinija i u najmanju ruku jednako moćna, ujednačena i učinkovita”* (123). Srodan rikardijansko-maltuzijanskoj interpretaciji je i tehno-deterministički narativ prema kojem je okretanje fosilnim gorivima samo jedna u nizu etapa tehnološkog razvoja koji presudno određuje ljudsku povijest praktički oduvijek. Marksističkim žargonom rečeno, ugljen je bio potreban da bi se uklonile prepreke daljnjem razvoju proizvodnih snaga, razvoju koji je glavni motor ljudske povijesti.

Treći eksplanatorni okvir čine podjednako ahistorični narativi o antropocenu koji postuliraju kolektivnu odgovornost čitave ljudske vrste i/ili srž problema vide u samoj ljudskoj prirodi: *“neka univerzalna osobina ljudskoga roda, morala je utrti put geološkome razdoblju koje je njegovo vlastito”* (46). Kako se radi o dominantnoj perspektivi u znanosti o klimatskim

promjenama, njoj ćemo se vratiti kasnije u kontekstu rasprava o potencijalnim rješenjima klimatske krize. Što se tiče njezine neprikladnosti za objašnjavanje problema samoga historijskog prijelaza na fosilne izvore energije, treba istaknuti činjenicu da su "neki ljudi uveli parni pogon unatoč izričitom otporu drugih ljudi". Malm detaljno opisuje radničke štrajkove i organizirano uništavanje parnih strojeva u inicijalnom periodu njihove primjene. Stoga zaključuje da je za njihovo uvođenje odgovorna šačica bijelih muškaraca, vlasnika tvornica u britanskim industrijskim regijama, pa je teza o kolektivnoj odgovornosti cijele vrste za prijelaz teško održiva.

Ako dakle odbacimo predložene interpretacije koje počivaju na transhistorijskoj univerzalizaciji ekonomskog rasta, razvoja proizvodnih snaga ili prirodne sklonosti ljudi spaljivanju fosilnih goriva, kako onda objasniti da se prijelaz na fosilnu energiju ipak dogodio? Malm sažima ključni problem ignoriranja specifičnosti kapitalističkih proizvodnih odnosa unutar kojih se prijelaz dogodio na sljedeći način: "prijelaz na fosilna goriva objašnjava se nemogućnošću samoodrživa rasta bez njih, a početak samoodrživa rasta prijelazom na fosilna goriva" (328)". Nasuprot tome, ističe da polazna točka analize moraju biti historijski specifični odnosi među ljudima, odnosno kapitalistički proizvodni odnosi. Alternativni eksplanatorni okvir mora početi od sljedeće pretpostavke: "...samoodrživi rast doživljavao bi se kao *emergentno svojstvo* kapitalističkih vlasničkih odnosa, a ne kao svojstvo ljudske vrste koje postoji od početka vremena" (333) Malm se tu oslanja na radove "političkih marksista" koji su pokušali razraditi onu verziju Marxove teorije povijesti koja odbacuje tehnološki determinizam. Nije tehnološki razvoj proizveo kapitalističke vlasničke odnose, već je uspostava takvih odnosa stvorila uvjete u kojima je razvoj tehnologije, kako ga i danas shvaćamo, postao nužnost. "Kapitalizam je rodio fosilnu ekonomiju" (350), a ne obratno. Parni stroj nije uzrok, nego posljedica već postojećih kapitalističkih društvenih odnosa.

U tako postavljenom okviru, prvi dio objašnjenja uzroka prijelaza krije se u logici kapitalističke konkurencije. Daljnje iskorištavanje energije vode u Britaniji u prvim desetljećima 19. stoljeća, zahtijevalo je veći stupanj kooperacije kapitalističke klase kako bi potrebe za energijom svih uključenih u proizvodnju bile zadovoljene. U kontekstu strukturne krize kapitalizma koja obilježava drugu četvrtinu 19. stoljeća i koja je dodatno zaoštrila konkurenciju, takva suradnja bila je nemoguća. Ambiciozni projekti izgradnje golemih spremnika za vodu uz riječne tokove koji bi osiguravali redovitu opskrbu vodenom energijom neovisno o vremenskim fluktuacijama, propali su zbog nemogućnosti koordinacije sukobljenih interesa individualnih kapitalista. U takvoj situaciji, ugljen se nametnuo kao logično rješenje. Iako jest bio skuplji od vode, njega se moglo trošiti u količinama koje je privatni vlasnik bio spreman platiti, bez usklađivanja s potrošnjom njegovih konkurenata. Voda se nije dala pretvoriti u privatno vlasništvo poput ugljena: "nijedan navodni vlasnik nije je mogao sasjeći, staviti na kola ili sačuvati za poslije..."(153) Privatna proizvodnja i konkurencija pokazali su se nespojivi s vodom koja je po svojoj prirodi komunalna.

Drugi element ove priče tiče se odnosa kapitala i radne snage. Malm navodi iskaze nekih suvremenika prema kojima "glavna prednost parnoga pogona nije bilo to što je prevladavao prepreke u opskrbi energijom, nego u opskrbi *radnom snagom*". Prednost stroja je to što ga se može postaviti bilo gdje. Umjesto izgradnje za kapital skupih radničkih kolonija uz rijeke i potoke na kojima su postavljane tvornice, sada je bilo moguće dovesti tvornice tamo gdje se radna snaga već nalazila u ogromnim količinama, odnosno u gradove: "...parni pogon prihvaćen je usprkos silnim nedostacima *zbog toga što je bio pokretljiv u prostoru*. To je bila najvažnija prednost ponajprije zbog toga što je on dosezao do radne snage." Osim velikih zaliha radne snage, prednost gradova je bila i u tome što su tamošnji radnici pružali manji otpor industrijskom ritmu rada.

Osim prostorne dimenzije, sukob rada i kapitala imao je i vremensku dimenziju čija je važnost porasla nakon uvođenja prvih zakona koji su ograničavali trajanje radnog dana. "Dolazak zakona o tvornicama označio je prijelaz s apsolutnog na relativni višak vrijednosti kao prevladavajuću strategiju akumulacije: preostalo je manje sati, unutar tih sati moralo se proizvesti više..." (386). Nestalnost vodenih tokova, bila je nespojiva s ovim imperativom. Potreba za intenziviranjem proizvodnje u kraćem periodu bila je moguća samo uz posezanje za energijom fonda. "Budući da se slobodno raspolaganje radnom snagom u vremenu progresivno smanjivalo, proizvođači pamuka prebacili su se na glavnog pokretača koji može maksimizirati rad u preostalom vremenu" (244).

Dakle, za Malma se uzroci prijelaza nalaze u specifičnim imperativima kapitalističke akumulacije koji su nespojivi s "prostornovremenskim profilom" energije vode. Radnike se nije moglo tek tako natjerati da žive tamo gdje je energija vode obilna, kao što je i regulacija posljedica suša i poplava bila složen zadatak. "Privlačnost parnoga pogona bila je posljedica izraženog nedostatka pokornosti *radnika i vodenih tokova*; radnici su socijalna, a vodeni tokovi prirodna suprotnost parnome pogonu" (272). Parni stroj bio je "*najpokorniji, ali i najaktivniji radnik kojega možemo zaposliti*" (273).

Nakon razjašnjavanja misterija prijelaza, Malm se ponovno vraća tezi o antropocenu, odnosno pitanju jesmo li doista svi mi krivi za katastrofu pred kojom smo se našli na početku 21. stoljeća. Prije svega, on ističe problem ahistoričnosti ovakvih interpretacija koje, u svojim ekstremnijim varijantama, korijene globalnog zatopljenja vide u tome što je čovjek prije milijun godina naučio koristiti vatru. Ta je sposobnost, kao i praksa spaljivanja ugljena koja je postojala stoljećima prije industrijske revolucije, problematična postala tek unutar ekonomskog sustava baziranog na neprekidnom rastu i imperativu beskrajne akumulacije kapitala. Drugi problem narativa o antropocenu je naturalizacija klimatskih problema do koje dolazi kada ih

se uzme kao posljedice neke urođene ljudske osobine. Teza o antropocenu "zamračuje povijesno podrijetlo globalnoga zatopljenja i gura fosilnu ekonomiju u nepromjenjive uvjete" (344). U konačnici, tu je i problem generalizacije odgovornosti za globalno zatopljenje kojom se zanemaruju ogromne geografske i klasne razlike među spaljivačima fosilnih goriva.

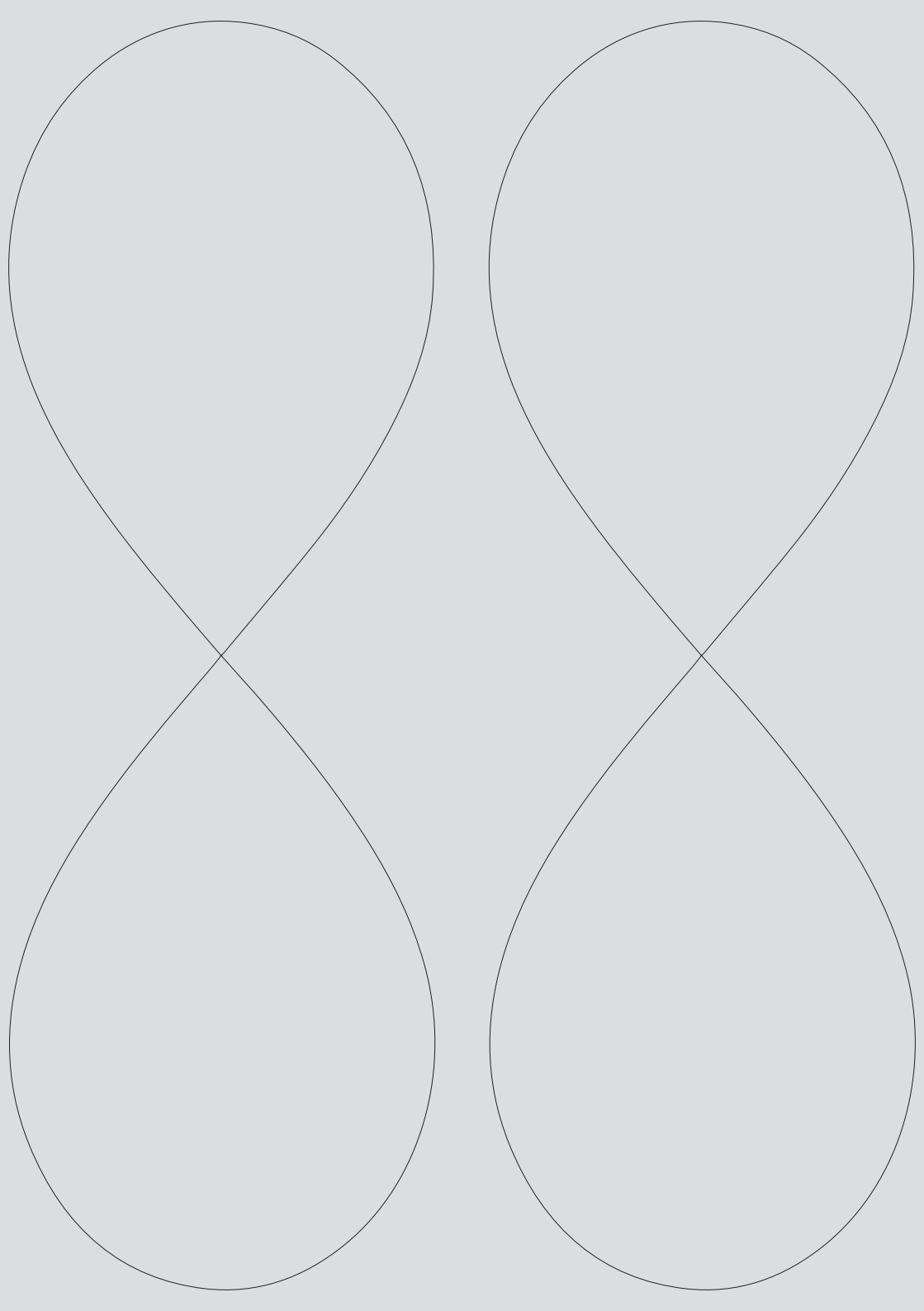
No neovisno o tome tko je krivac – koja su potencijalna rješenja? Malm se najprije hvata u koštac s perspektivom koja se naziva ekomodernizam, odnosno vjerovanjem u to da je "veće bogatstvo lijek za ekološke nedaće" (414). Prema tzv. Kuznetsovoj krivulji za okoliš, s porastom dohotka u pojedinim zemljama opada i njihov emisijski faktor. Iz tog razloga, neki analitičari vjeruju da je rješenje u tome da sve zemlje postanu relativno bogate. No jedan od ključnih problema s tom tezom jest taj što ona zanemaruje aspekt mobilnosti kapitala. Naime, kako je to povijest posljednjih nekoliko desetljeća potvrdila, kapital ima tendenciju da se seli u zemlje s jeftinijom radnom snagom koje istovremeno imaju viši emisijski faktor. Time ne samo da se emisija po faktoru proizvodnje zadržava na visokoj razini, već se i potiče razvoj prometne i energetske infrastrukture koja dodatno povećava ukupnu količinu emisija. Na taj način Malm objašnjava eksploziju emisija CO₂ do koje dolazi pretvaranjem Kine u "dimnjak svijeta". "Kina je, relativno govoreći, imala male plaće i visok faktor emisija, neke druge zemlje imale su velike plaće i nizak faktor emisija, a kapital je tekao iz potonjih u prethodne. Povlačio se krivuljom prema višim stopama viška vrijednosti i višim razinama emisija po proizvedenoj jedinici" (433).

Koje još prepreke stoje na putu prijelaza na obnovljive izvore energije? Prema Malmu, razlog zašto kapital pokazuje slab interes za obnovljive izvore energije leži upravo u njihovoj nemobilnosti. "Trebalo bi preokrenuti formulu koja je nekoć donijela prevlast parnome pogonu. Kapital bi trebao dovesti ljude do izvora energije, a ne dovesti izvor energije među ljude, kao što to čini posljednja dva stoljeća..." (468) Vezivanje

sredstava za proizvodnju za sunce, vjetar ili vodu poništio bi ključnu prednost – mogućnost seljenja – koju je kapitalu globalizacija donijela u klasnoj borbi.

Na kraju, kao ključnu prepreku za tranziciju Malm ističe nemogućnost nadilaženja postojećeg političkog horizonta. Očekivanja pojave magičnog tehnološkog rješenja za zatopljenje i investicije u geoinženjering globalne temperature, samo su naličje nemogućnosti da se nadidu postojeći politički aranžmani i želje da se nastavi "gurati po starom". Planovi poput onoga da se raspršivanjem velikih količina sumpora u atmosferu stvori umjetni omotač oko Zemlje koji bi ublažio sunčevo zračenje, manifestacija su tog problema. Kako autor zaključuje: "prisutan je onaj mučni osjećaj da postoji mnogo veća vjerojatnost da će se pojaviti flota zrakoplova punih sumpora, nego zasebno Ministarstvo za prijelaz na niskougličnu budućnost. Postalo je lakše zamisliti namjerno zadiranje velikih razmjera u klimatski sustav nego u kapitalizam".

Važnost pojave prijevoda ove knjige na našem jeziku teško je precijeniti, s obzirom na relativno slab interes domaće javnosti za temu globalnog zatopljavanja, usprkos tome što nam povijest doista "diše za vratom", kako to u interesantnom pogovoru knjizi ističu Tomislav Medak i Mladen Domazet. Njihov rezime ključnih argumenata knjige uz pokušaj detektiranja implikacija Malmovih zaključaka za lokalni kontekst kapitalističke poluperiferije dodatni je razlog da čitatelji posegnu za ovom nedvojbeno sjajnom studijom. Ipak, ostaje žal za tim što prevoditeljsko-urednički posao nije odrađen na razini koju ovakva knjiga zaslužuje. Čitanje i razumijevanje teksta ozbiljno je otežano brojnim greškama u prijevodu koje čitatelja prisiljavaju na konzultiranje engleskog originala. Nažalost, radi se o nečemu na što su nas naši izdavači već odavno navikli.

Jason Brennan
Against Democracy
New Jersey: Princeton University Press, 2016.

Svatko se slaže da je demokracija dobra. Mejnstrim političari redovito veličaju vrline narodnog suvereniteta, obični ljudi smatraju da izvan privatne sfere postoji tek pokoja institucija u kojoj demokratska kontrola nije poželjna, lijevi aktivisti tvrde da je njihov suvremeni poziv na uspostavu socijalizma prije svega poziv na uspostavu “demokratskog socijalizma”, a čak i ekstremno desne populistički vođe tvrde da nisu protiv demokracije *per se*, već samo žele zamijeniti njenu *liberalnu* verziju s onom *neliberalnom*. Na kraju, čak i primjer Sjeverne Koreje pokazuje da ni diktature nisu imune na retoričku primamljivost demokracije pa tako sebe, uz dozu redundancije, naziva “Demokratska narodna republika”.

Perspektivni filozof, a ujedno i glavni predstavnik “empatičnog” libertarijanskog pokreta, James Brennan, izravno dovodi u pitanje ovaj konsenzus. (Empatični ili neoklasični libertarijanci poput Brennana odbijaju deontološko privilegiranje slobode iznad svega kao što su to radili tvrđi libertarijanci poput Roberta Nozicka i Ayn Rand, već su primarno okrenuti pitanjima društvene pravde.) Brennanova centralna tvrdnja je razumno konzenkvencijalistička ili instrumentalistička. Demokracija je alat kao bilo što drugo – ništa manje, ništa više. Njena jedina ili barem glavna funkcija jest da proizvodi učinke dobre za blagostanje ljudskih bića. Ako ispadne da većina koja u demokraciji odlučuje tko će vladati i kakve će se politike provoditi ima dovoljno znanja i vještine rasuđivanja, onda je dobro. Demokracija obavlja svoj posao.

Međutim, ako oni koji vladaju ne znaju ništa ili vrlo malo, i dolaze do slabih zaključaka na osnovi pogrešnog rasuđivanja, onda demokratski entuzijasti imaju problem.

Mnogima neće biti šokantna činjenica da stvarnost često preteže u ovom drugom smjeru. Brennan sažima desetljeća i desetljeća empirijskih istraživanja iz domene političke psihologije i povezanih polja koja pokazuju da su obični građani slabo informirani ili čak pogrešno informirani o politikama koje njihovi trenutni ili potencijalni vođe predlažu, a pogotovo o tome jesu li to najrazumnije politike s obzirom na ciljeve građana i postojeće društveno-znanstveno znanje. I pritom nas podsjeća da je najjezgovitiji opis elektoralnog znanja dao politički znanstvenik Philip Converse: "dvije najjednostavnije istine koje znam o distribuciji političkih informacija u modernim elektoratima glase da je srednja vrijednost niska, a varijacija visoka." Ili preciznije: "25% glasača je dobro informirano, 25% slabo, 25% ih ne zna ništa, a 25% ih je sustavno krivo informirano."

Ta empirijska saznanja imaju smisla ako ih stavimo u kontekst teorije racionalnog neznanja. Za Brennana i društvene znanstvenike koji nisu odustali od teorije racionalnog izbora se ne radi o tome da su ljudi u prosjeku glupi i da shodno tome ne mogu sakupiti i procesuirati relevantne informacije. Naprotiv, ljudi se čine prilično informiranima kad kupuju novu nekretninu ili biraju mjesto na koje će se preseliti. Također, ne radi se o tome, kao što neki marksistički intelektualci vole istaknuti, da su mase nasamarene ili izmanipulirane "lažnom svijetom". Problem se ne nalazi u kapacitetima spoznaje već u slaboj poticajnoj strukturi koju moderni demokratski sistem nudi elektoratu. Pojedinac ima astronomski male šanse da utječe na ishod u dvostranačkom sustavu. Čak i kad se odluka svede na nekoliko stotina glasova, jedan pojedinačni glas nije presudan. Situacija je nešto drukčija u proporcionalnim izbornim sustavima, ali i ondje je utjecaj pojedinog glasa prilično zanemariv. Dodajte ovome i poteškoće sa stjecanjem

relevantnog znanja kojim bi se moglo procijeniti kandidate i predložene ekonomske i socijalne politike i dobit ćete situaciju u kojoj racionalno neznanje prevladava.

Drugim riječima, nije razumno za običnog građanina da provede godine i godine skupljajući i procesuirajući znanje i informacije. Naprosto je skupo, kompleksno i nelagodno, a na kraju ne znači realan utjecaj na ishod i izbor kandidata ili da će snositi odgovornost u slučaju lošeg izbora. Racionalno je ostati u neznanju. Obični građanin koji intuitivno prepozna ovakvu situaciju samo se prikloni nekom od “političkih plemena” na osnovi nekih praznih ideja koje mu pomažu da se osjeća bolje ili slično. Vidimo koliko je drukčija poticajna struktura u slučaju kupovine nekretnine. Tu nije nimalo racionalno ostati u neznanju pa ljudi to uglavnom i ne čine.

Ovo se na prvi pogled čini kao ozbiljan problem za demokraciju i za one koji ju smatraju najboljim od svih političkih sustava. Postoje tri načina da se zaobiđe ovaj problem, čak i uz pristajanje na teoriju racionalnog neznanja. Prvi, “čudo agregacije” može dovesti do toga da utjecaj manje grupe upućenih glasača bude presudan. Ako su greške nasumično distribuirane unutar elektorata većina se neupućenih glasača s pogrešnim odlukama međusobno isključuje i na kraju o obnašatelju vlasti odluči upućena manjina. Međutim, imamo dobrih razloga da vjerujemo da greške nisu nasumično disperzirane. Ako su greške sistematične, a ne nasumične, one će agregirati i ustrajati. Drugo, možda je većina glasača trenutno neupućena, ali institucije deliberativne demokracije mogu ih učiniti efikasnijima u prikupljanju informacija i nepristranom rasuđivanju. Brennan razmatra i odbija prijedlog na osnovu niza studija o deliberativnoj demokraciji. Treće, možda oni koji su izabrani steknu veći stupanj autonomije tako da mogu provoditi razumne politike ne vodeći računa o onome što su pričali u kampanjama. Taj visoki stupanj autonomije i jest prisutan u suvremenim demokracijama i pojašnjava zašto se neke odluke donose usprkos postojanja racionalno ignorantnog elektorata.

Brennan uvjerljivo i s empirijskom potvrdom obrazlaže svoje tvrdnje. Međutim, ne uzima u obzir mogućnost da građani i unatoč manjku znanja mogu razaznati, primjerice koristeći oblike ekološki racionalne heuristike (vidi rad Gerga Gigenzera), najbolje kandidate. Očito je da mnogi građani nisu upućeni u političke tehnikalije ili pitanja poput stope nezaposlenosti ili stavove istaknutih kandidata o pobačaju, kriminalu ili vanjskoj politici. I to je zabrinjavajuće. Ali vjerojatno postoji manje svjestan način koji građanima omogućuje da "osjete" tko su bolji kandidati. Nažalost, tim pitanjima se Brennan ne bavi.

No, važnije, Brennan prelazi s ove analize "razumnih" odluka na onu puno kontroverzniju: o alternativama demokraciji prikladnima suvremenom svijetu. On ih naziva *epistokracijama*, vladavinom upućenih. Tu je, na primjer, institucija *pluralnog glasanja*. Po njoj svi mogu glasati, ali onim građanima koji prođu određene testove, glasovi vrijede više. Ili, na primjer, *epistokratski veto*. Tu bi se radilo o tijelu koje bi sastavljali najupućeniji ljudi u zajednici i koji bi imali pravo veta na demokratske odluke. Ili *lutrijsko pravo glasa*. U ovom slučaju se izborni ciklusi smjenjuju isto kao i danas, samo što nitko nema pravo glasa. Prije izbora se nasumično odabere nekoliko tisuća građana s pravom glasa. Ti koji su stekli pravo glasa mogu glasati samo ako se uključe u deliberativne forume koji bi ih učinili informiranijima i manje pristranima.

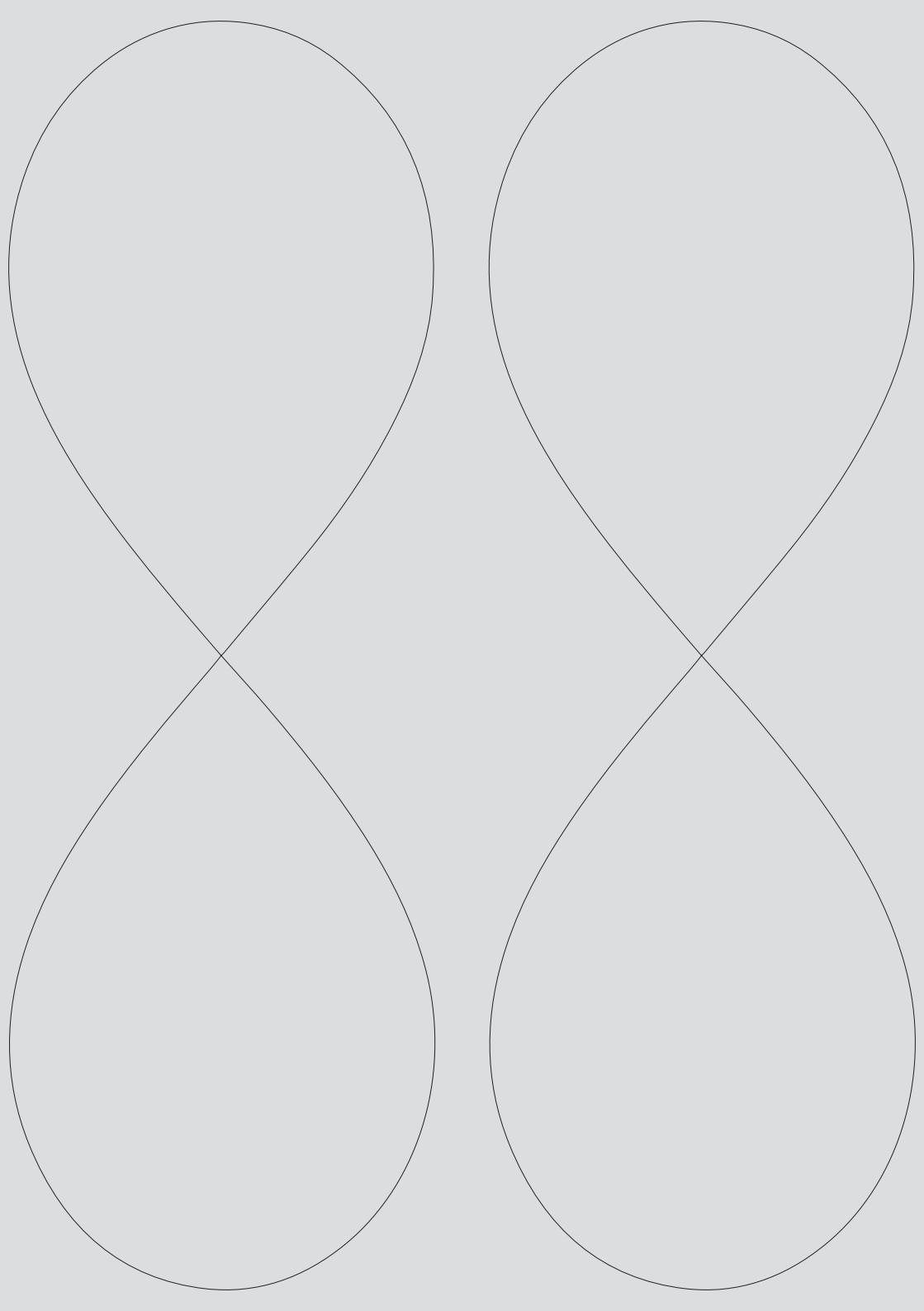
Naravno, prihvaćanje Brennanove analize manjkavosti demokracije ne znači uopće da se treba složiti s njegovim epistokratskim alternativama. Premda je jasno zašto se u trenutnom demokratskom sustavu nekome takve alternative mogu učiniti kao iskupljenje. Na primjer, ako društvena znanost proturječi vjerovanju da je imigracija loša za ekonomiju, zašto bi oni koji se drže ovog vjerovanja bili u mogućnosti da ga nametnu drugima koji znaju bolje? Ili, drugi primjer, uzmimo pogrešno, ali relativno popularno vjerovanje u nepostojanje klimatskih promjena. Ili ono o negativnom utjecaju povećanja minimalnih plaća, istospolnih brakova, proširenja socijalne države, itd.

Međutim, koliko god da se demokratsko donošenje odluka čini nefunkcionalnim, epistokracija nije ništa drugo doli netestirana ideja koja može imati izrazito štetne učinke. Može se predvidjeti cijeli niz manipulacija u režiji bogatijih i moćnih u svrhu zadovoljenja njihovih interesa. Kao i u demokraciji. Nadalje, iako se znanje društvenih znanosti mora konzultirati u pitanjima dokazanih činjenica poput onih kao što su utjecaj imigracije na ekonomske performanse ili istospolnih brakova na funkcionalnost obitelji, što ćemo s pitanjima društvenih i političkih vrijednosti? U tim pitanjima nam društvena znanost nije od prevelike pomoći. Također, nameće se i pitanje formiranja tih epistokratskih institucija. Kako odlučimo da ćemo demokratske institucije zamijeniti epistokratskim? Demokratskim putem? I kako odlučujemo o tome što ćemo uključiti u epistokratski test političkih kompetencija? Glasanjem?

Brennan iznosi uvjerljive argumente protiv određenih značajki demokratskog oblika odlučivanja. Demokratski se entuzijasti moraju pozabaviti Brennanovom kritikom, i u slučaju da je ne mogu opozvati, priznati da trenutni sistem i nije najbolji kako mnogi misle. S druge strane, Brennanova ideja epistemokracije je filozofski i pragmatično prilično neuvjerljiva.

Tibor Rutar

John Berger
Umjetnost i vlasništvo danas i drugi eseji
BLOK: Zagreb, 2018.

Za vrijeme studentske blokade 2009. godine u medijski se prostor snažno probila parola "Znanje nije roba", kao najprepoznatljiviji slogan borbe za besplatno obrazovanje. Komodifikacija znanja samo je jedan od frontova neoliberalne ofanzive koja pokušava kroz sve pore i kapilare rastočiti ono što je ostalo od ideje društvenog vlasništva i javnog dobra. Jedna od ideja koje se danas sustavno uništavaju zasigurno je i zamisao umjetnosti koja pripada svima. Navest ću samo jedan primjer nimalo suptilnog rada ideologije: početkom listopada 2018. šezdesetak neprofitnih organizacija u kulturi sudjelovalo je u Zagrebu na radionici posvećenoj financijskom vođenju neprofitnih organizacija. Kriička analiza svih poruka i diskursa putem kojih su one odašiljane svakako bi zaslužila tekst za sebe, no ovdje se vrijedi osvrnuti na nekoliko detalja. Neprofitnim organizacijama u kulturi dozvoljeno je da se bave i ekonomskom djelatnošću, ali pod posebnim uvjetima: recimo trgovina se ima obavljati isključivo s fizičkim osobama, što isključuje mogućnost da se, primjerice, knjiga koju je izdala neka udruga kupi u knjižari. Kada su se sudionici pobunili i rekli kako se autorska knjiga, kazališna predstava ili slika ne mogu tretirati na isti način kao i jabuke ili namještaj, edukatorice su ostale zatečene. "Ovaj zakon nije pisan s vama na umu", rečeno nam je više puta. "Mislili su na pravu robu, a ne na umjetnička djela." Izgleda da čak i u svijesti najtvrdih kapitalističkih udarnika ipak postoji još trunka napetosti kod pitanja komodifikacije umjetnosti. Naslov zbirke eseja Johna Bergera *Umjetnost*

i *vlasništvo danas* stoga je zaista relevantan *danas*, kada se pojavljuje prvi prijevod Bergera na hrvatski, kao što je bio i 1969., kada je esej po kojemu je knjiga nazvana napisan. Ukoliko urednicama Ivani Hanaček, Ani Kutleši i Vesni Vuković ovaj paralelizam nije bio na pameti kada su se odlučivale za naslov, svakako figurira kao uspio detalj.

Knjigu u kojoj je riječ objavio je 2018. godine kolektiv BLOK u prijevodu Vesne Vuković. Radi se o donekle tankoj knjižici, pogotovo s obzirom na širinu Bergerova opusa, ali u kojoj se nalaze iznimno važni tekstovi – kako za povijest povijesti umjetnosti i vizualne kulture, tako i za historizaciju i promišljanje današnjeg trenutka.

Osnovna tema, koja se kao crvena nit provlači kroz sve tekstove, ona je iz naslovnog eseja: umjetnost i vlasništvo. Ova činjenica ne iznenađuje, imamo li na umu da je John Berger poznat kao jedan od rijetkih teoretičara umjetnosti koji su jasni i dosljedni marksistički kritičari, što je ostao sve do svoje smrti 2017. godine; smatrao je, kako navode urednice u predgovoru, da je vizualnost potrebno promišljati u okviru kapitalizma kao društveno-vlasničkog odnosa koji proizvodi nepravdu i nejednakost. Likovnu umjetnost Berger tako vidi kao robu koja postoji kako bi proizvela kulturnu distinkciju buržoazije te stoga neodvojivu od svoje funkcije imovine, tj. vlasništva – prizmu kroz koju se provlači svaki (kustoski, ljubiteljski, umjetnički) odnos prema umjetnosti. Dapače, tu se posebno ističe kooptacijska moć kapitalizma: što se više inzistira na ideji nemjerljivog i neprocjenjivog umjetničkog *stvaranja* (a ne npr. *proizvodnje*), što je veće divljenje spram načina na koji umjetnici svojim radovima kritiziraju sustav, to su umjetnička djela skuplja roba na tržištu. Berger je 1969. godine još uvijek polagao nade da će određeni umjetnički eksperimenti njegovog vremena, poput kinetičke umjetnosti i konstruktivizma, omogućiti umjetnicima da “transcendiraju svoju historijsku situaciju”. Ova se nada 2018. čini naivnom, pogotovo nakon gotovo karikaturalne vijesti koja je nedavno preplavila medije: Banksyjeva slika se

na aukciji samouništila kada je prodana za višu cijenu nego njegova ranija djela, a procijenjena vrijednost slike nakon toga je eksponencijalno skočila .

Osjećaj nade i vjere u mogućnost promjene i drugačijeg svijeta na koji u Bergerovim tekstovima svako toliko nailazimo najjasniji je indikator da imamo posla s tekstovima napisanima prije pola stoljeća: sve ostalo samo pojačava osjećaj koji je Mark Fisher nazvao duhom vječne sadašnjosti kapitalističkog realizma. Cjelokupna Bergerova analiza u tom se smislu čita kao da je zaista napisana danas.

Iako je tema vlasništva primarna i sve eseje povezuje u cjelinu, naglasci se kroz zbirku razlikuju od teksta do teksta, kao što se razlikuje i njihov stil, izvorno pretpostavljeno čitateljstvo i vrijeme njihovog nastanka (od 1953. do 2003.). Jedna od velikih tema Bergerovih eseja jest i pitanje uloge umjetnosti, njene koristi ili svrhe. Ponovno, riječ je o danas itekako aktualnoj temi, i to u raznim diskursima: od neoliberalnog koji se pita čemu služe umjetničke akademije do različitih lijevih diskursa koji od umjetnosti traže da sadrži neku vrstu propagandne funkcije. U jugoslavenskom kontekstu Miklavž Komelj je zaslužan da o ovom problemu možemo raspravljati i kroz optiku partizanske umjetnosti. U svojoj sjajnoj studiji iz 2009. Komelj među ostalim prenosi i jednu ratnu raspravu između Borisa Kidriča i književnika Bože Voduseka, u kojoj Vodusek ističe kako bi drama u kojoj bi sve "naše" prikazao isključivo dobrima, a "njihove" isključivo lošima bila loša umjetnost. Kidrič mu odgovara da bi takva drama bila i loša politika. Način na koji se politička poruka može poslati kroz umjetničko djelo, i pitanje treba li uopće težiti tomu da se pošalje, lajtmotiv je dvaju Bergerovih eseja iz zbirke: onih o Gustaveu Courbetu i Johnu Heartfieldu. U oba slučaja (čak i kad govori o Heartfieldovim političkim i propagandnim fotomontažama) Berger je na Kidričevom tragu: dobra politika (u kontekstu umjetničkog djela) nije moguća bez dobre umjetnosti na razini njene forme. Bergerova analiza Courbeta te načina na koji se Courbetova socijalistička

uvjerenja ogledaju u njegovom radu, preskače ono gdje bi se većina prvoloptaški zaustavila – njegove slike radnika i seljaka – te se bavi organizacijom crteža i korištenjem svjetla. “Uvijek se prvo uspostavlja elementarna forma, sve modulacije i izdanci teksture stoga se opažaju kao organske varijacije – kao što se i ekscentričnosti karaktera, kada ih promatra prijatelj, za razliku od stranca, opažaju kao dio čovjekove cjeline. Da sumiramo u jednoj rečenici, može se reći kako Courbetov socijalizam u njegovu djelu izbija iz njegove kvalitete nesputanoga bratstva”.

Da parafraziram Vodušeka i Kidriča: Berger ne samo da nam nudi dobru politiku i teoriju, nego nam nudi i vrhunsku povijest umjetnosti, istrenirano oko koje daje nove mogućnosti odgonetanja vizualnog. Posebno vrijedan dio knjige stoga predstavlja likovni dodatak koji su urednice zamislile kao svojevrsan vizualni esej sastavljen od reprodukcija djela o kojima autor piše – šokantna vizualna sličnost između motiva i kompozicije fotografije mrtvog tijela Che Guevarre i Rembranta ili Mantegne, o kojima Berger piše u sjajnom eseju “Slika imperijalizma”, ne bi ostavio toliko utiska bez mogućnosti da se reprodukcije vide otisnute jedna kraj druge.

Posljednja dva eseja u knjizi ujedno su i kronološki najmlađa: “Kamenje” je esej o Palestini iz 2003. godine, dok je kao završni tekst zaslužno uvršten Bergerov govor s dodjele književne nagrade Booker iz 1972. Ova dva teksta odskaču i svojom temom: ne bave se usko gledano (ili uopće) likovnim umjetnostima, iako bi za esej o Palestini mogli reći kako se likovnost kroz njega neprestano provlači. Dapače, ukoliko ustvrdimo da je u prvih pet eseja Berger iskoristio pisanje o umjetnosti kako bi zapravo pisao o politici, esej o Palestini iza pisanja o politici krije temu umjetnosti. Od motiva korištenja palestinske prašine pomiješane s rijetko dostupnom vodom kao boje za crtež planine, do citiranja Eyala Weizmana koji piše kako je okupacija palestinskih teritorija počela u nacrtima arhitekata i urbanista, ovaj esej potvrđuje da teme umjetnosti i politike za Bergera nikada nisu bile odvojene.

Prema vlastitom svjedočenju, Berger je doznao da će mu Booker biti uručen dovoljno rano da je imao vremena promisliti na koji se način postaviti prema ovom priznanju. Imao je jasan politički problem sa svime što ta nagrada predstavlja: od ideje natjecanja u umjetnosti do kolonijalnog porijekla novca koji se isplaćivao. S druge strane, upravo je započinjao s projektom koji će se pretvoriti u knjigu o migrantskim radnicima u Europi, za koji mu je trebao novac; uz to, eventualnim odbijanjem nagrade nije želio kopirati Sartrea koji je nekoliko godina ranije odbio Nobela. Odluka da nagradu prihvati, ali da u popratnom govoru nedvosmisleno prokaže strukturu rasizma i kolonijalizma, a polovicu nagrade preda Crnim panterama, možda daje najjasniji uvid u Bergerov integritet.

Umjetnost i vlasništvo danas otvara novu biblioteku u BLOKovom izdavaštvu, nazvanu "Tendencija" te predstavlja iznimno vrijedan doprinos prijevodnoj esejistici; knjiga je, po principu podudarnosti između forme i sadržaja, k tome i besplatna. Ako još uvijek oklijevate, kao dodatni argument prilažem i citat iz Bergerovog govora: "Romanopisac se bavi interakcijom između individualne i historijske sudbine. Historijska sudbina našega doba postaje očita. Potlačeni se probijaju kroz zid tišine koji su u njihove umove ugradili njihovi tlačitelji. A u njihovoj borbi protiv eksploatacije i neokolonijalizma – ali samo s pomoću i na temelju zajedničke borbe – potomci robova i robovlasnika moći će ponovno prilaziti jedni drugima sa zadivljenošću potencijalno jednakih."

Josipa Lulić

